

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ : ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ - ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΙΔΙΩΣ ΣΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ
ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ (άρ. 13)

Σημειώνει: α) ανεξιθρησκία και β)

θρησκευτική ισότητα

ΑΠΕΙΘΡΗΣΚΙΑ = ελευθερία

θρησκευτικής συνείδησης (άρ. 13§1α)

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΙΣΟΤΗΤΑ = αναγνώριση

ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ : ΤΡΑΚΑΝΙΑΡΗ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ : ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΥΤΝΑΤΖΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2015

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΜΠΣ: ΓΕΝΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΙΚΑΙΟΥ-ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ

Θερμές ευχαριστίες

στον επιβλέποντα καθηγητή μου κύριο Στυλιανό-Ιωάννη Κουτνατζή για τις καίριες υποδείξεις και την πολύπλευρη συμβολή του στην ολοκλήρωση της εργασίας καθώς και στην οικογένειά μου για τη γενικότερη συμπαράστασή της καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών μου.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	5
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
2. ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ.....	7
2.1 ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ.....	7
2.2 ΤΥΠΟΙ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ	8
2.3 ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΟΝ ΕΥΡΩΠΑΙΚΟ ΧΩΡΟ.....	13
2.4 ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ -ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.....	27
2.5 ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ.....	32
3. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ.....	33
3.1 ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ.....	33
3.2 ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ	35
3.3 Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΕΕ	36
3.4 Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΣΔΑ.....	39
3.4.1 ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ.....	39
3.4.2 Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΣΔΑ ΚΑΙ ΣΤΑ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΑ ΤΗΣ.....	40
3.4.2.1 ΤΟ ΑΡΘΡΟ 9 ΤΗΣ ΕΣΔΑ.....	40
ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ (FORUM INTERNUM)	41
ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ (FORUM EXTERNUM.....	43
3.4.2.2 ΤΟ ΑΡΘΡΟ 2 ΤΟΥ ΠΠΠ ΤΗΣ ΕΣΔΑ.....	47
3.5 Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΔΔΑ	50
3.5.1 ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΒΟΛΗΣ ΜΕ ΙΣΛΑΜΙΚΗ ΜΑΝΤΙΛΑ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ	51
3.5.1.1 Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΣΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΠΕΡΙΒΟΛΗΣ ΜΕ ΙΣΛΑΜΙΚΗ ΜΑΝΤΙΛΑ.....	47
3.5.1.2 Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΕΔΔΑ ΣΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΒΟΛΗΣ ΜΕ ΙΣΛΑΜΙΚΗ ΜΑΝΤΙΛΑ.....	57
3.5.1.3 ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ.....	75
3.5.2. ΛΟΙΠΕΣ ΕΚΦΑΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΔΔΑ	80

3.5.2.1. ΥΠΟ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 9 ΤΗΣ ΕΣΔΑ.....	80
3.5.2.2. ΥΠΟ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 2 ΤΟΥ ΠΠΠ ΤΗΣ ΕΣΔΑ.....	95
4. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ	107
4.1. Η ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ	107
4.1.1. ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ.....	107
4.1.2. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ	108
4.1.3. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ	110
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ (FORUM INTERNUM).....	109
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ (FORUM EXTERNUM).....	113
4.2. ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ: ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ	120
4.2.1. ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ.....	120
4.2.2. ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ.....	120
4.2.3 ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ	123
4.2.4 ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ	126
4.3 Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΩΝ	127
4.3.1 ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ.....	127
4.3.2 Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ.....	128
4.3.3. ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ	138
5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	139
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	140

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΝ	αναγκαστικός νόμος
ΑΠ	Άρειος Πάγος
Β.Δ.	βασιλικό διάταγμα
Βλ.	βλέπε
ΔΣΑΠΔ	Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΔΔΑ	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
Επ.	επόμενα
ΕΕπΔΑ	Ευρωπαϊκή Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΣΔΑ	Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
κ.α.	και άλλοι
ν.π.δ.δ.	Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου
ΝΔ	Νομοθετικό Διάταγμα
Ν.	Νόμος
ΟΔΔΑ	Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ο.π.	όπως παραπάνω
παρ.	παράγραφος
ΠΔ	Προεδρικό Διάταγμα
ΠΠΠ	Πρώτο Πρόσθετο Πρωτόκολλο
σελ.	σελίδα
σκ.	σκέψη
ΣτΕ	Συμβούλιο της Επικρατείας
Σ.	Σύνταγμα
ΧΘΔ	Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Ελλάδα αποτελεί το κράτος χάρη στο οποίο αρχικά διαμορφώθηκε η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου περί του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας. Πράγματι, έως το έτος 1993, Επιτροπή και Δικαστήριο είχαν αποφύγει να καταδικάσουν κάποιο κράτος μέλος για παραβίαση του άρθρου 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Αν και είχαν δοθεί αφορμές, επέλεξαν να μη θίξουν τα σχετικά ζητήματα είτε επικαλούμενοι προς εφαρμογή άλλες διατάξεις της ΕΣΔΑ είτε προβαίνοντας σε μια εξαιρετικά στενή ερμηνεία του άρθρου 9, με συνέπεια να συρρικνώσουν υπέρμετρα το ρυθμιστικό του πεδίο.

Η στροφή στη μέχρι τότε πρακτική, έγινε με την απόφαση που εξέδωσε το ΕΔΔΑ το 1993 στην ελληνική υπόθεση Κοκκινάκη κατά Ελλάδος. Αν και η ανάλυση των πτυχών αυτής της απόφασης θα πραγματοποιηθεί σε επόμενη ενότητα, αξίζει να επισημανθεί ότι το Δικαστήριο, στην υπόθεση αυτή παρείχε έναν πρώτο ορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας, που παρατίθεται αυτούσιος ως εξής: *«έτσι όπως την προστατεύει το άρθρο 9, η ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας αποτελεί ένα από τα βάθρα της δημοκρατικής κοινωνίας κατά την έννοια της Σύμβασης. Στη θρησκευτική της διάσταση, αποτελεί ένα από τα θεμελιωδέστερα χαρακτηριστικά της ταυτότητας των πιστών και της αντίληψής τους για τη ζωή. Ταυτόχρονα όμως συνιστά εξ ίσου πολύτιμο αγαθό για τους άθεους, τους αγνωστικιστές, τους σκεπτικιστές και τους αδιάφορους. Είναι αζεδιάλυτα δεμένη με τον πλουραλισμό και ομοούσια με την δημοκρατική κοινωνία»(ΕΔΔΑ, Κοκκινάκης κατά Ελλάδος, παρ.31).*

Επακολούθησαν και άλλες αποφάσεις επί ελληνικών υποθέσεων, ενώ στην πορεία συζητήθηκαν ενώπιον του ΕΔΔΑ και υποθέσεις για παραβίαση του άρθρου 9 και από άλλες χώρες, όπως η Τουρκία και η Γαλλία, στις οποίες θα αναφερθούμε εκτενέστερα στο τρίτο τμήμα της εργασίας. Μέσα από αυτές αναδείχθηκε και το ζήτημα της ειδικότερης επίδρασης της σχέσης κράτους και εκκλησίας στη διαμόρφωση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, με το οποίο θα ασχοληθούμε μερικά στο δεύτερο τμήμα της παρούσας.

Συνοπτικά, η εργασία εκτείνεται σε πέντε τμήματα. Πέρα από το πρώτο, που περιλαμβάνει την εισαγωγή και το δεύτερο που καταπιάνεται με το ζεύγμα των

σχέσεων πολιτείας και εκκλησίας, στο τρίτο τμήμα θα αναφερθούν οι αποφάσεις του ΕΔΔΑ περί του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας δίνοντας μεγαλύτερο βάρος σε αυτές που αφορούν σε ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο σχολικό περιβάλλον. Ακολουθεί η περιγραφή της νομοθεσίας και νομολογίας επί του ίδιου δικαιώματος κατά την ελληνική έννομη τάξη στο τέταρτο τμήμα. Η παρούσα ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα στο πέμπτο και τελευταίο τμήμα της.

2. ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

2.1 ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας διαμορφώνονται με ξεχωριστό τρόπο στα κράτη του Συμβουλίου της Ευρώπης, ακολουθώντας την τοπική ιστορική και πολιτιστική παράδοση, όπως αυτή έχει αποτυπωθεί στο συνταγματικό και εν γένει νομικό τους πλαίσιο¹. Η ποικιλομορφία των σχέσεων τους αντανακλά την ποικιλομορφία των εθνικών πολιτισμών και ταυτοτήτων. Τα διαφορετικά όμως συστήματα έχουν κοινές ρίζες στις βασικές εμπειρίες της κοινής ιστορίας. Όλα βασίζονται στο υπόβαθρο του Χριστιανισμού. Επίσης, το Ισλάμ και ο Ιουδαϊσμός, είναι δυο θρησκείες που στις μέρες μας αποτελούν σημαντικό παράγοντα ρύθμισης των σχέσεων του ζεύγματος κράτους και εκκλησίας².

Οι διαφορές μεταξύ των συστημάτων των σχέσεων κράτους και εκκλησίας ανατρέχουν κυρίως στα ποικίλα αποτελέσματα της Μεταρρύθμισης και των θρησκευτικών πολέμων του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα που επακολούθησαν. Ενώ μερικά κράτη, όπως η Ισπανία και η Πορτογαλία, παρέμειναν κατά μεγάλο μέρος άθικτα από αυτά τα γεγονότα, η Μεταρρύθμιση επικράτησε σχεδόν ολοκληρωτικά σε άλλες χώρες και καθιέρωσε μερικές φορές ένα σύστημα που περιορίστηκε αυστηρά στην ύπαρξη κρατικής εκκλησίας. Τα αποτελέσματα πάλι, ήταν διαφορετικά σε εκείνες τις χώρες, όπου τα διαφορετικά θρησκευτικά συνυπήρξαν και είχαν σχεδόν την ίδια

¹ Υπάρχουν λίγοι άλλοι κλάδοι του δικαίου στους οποίους η ιστορική εμπειρία, οι συναισθηματικοί δεσμοί και οι βασικές του πεποιθήσεις έχουν τόσο άμεση επιρροή όσο στο εκκλησιαστικό δίκαιο ή δίκαιο των θρησκευμάτων, Βλ. Robbers, G., Κράτη και Θρησκευτά στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σελ. 627 επ.

² Robbers, G., Κράτη και Θρησκευτά στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σελ.628 επ.

δύναμη, ιδιαίτερα στη Γερμανία και την Ολλανδία³. Οι θρησκευτικοί πόλεμοι σφράγισαν τις σχέσεις του ζεύγματος κράτους και εκκλησίας στη Δύση, δίνοντας τροφή για την ανάπτυξη αντιεκκλησιαστικών απόψεων στο πλαίσιο του Διαφωτισμού⁴. Απόλυτη εκδήλωση της διαμάχης υπήρξε ο πλήρης χωρισμός κράτους και εκκλησίας που εφαρμόστηκε στη Γαλλία από τη γαλλική επανάσταση και έπειτα. Χαλαρότερες σχέσεις είτε στο πλαίσιο ενός χωρισμού είτε στενότερης συνεργασίας κράτους και εκκλησίας, προέβλεψαν τα σύγχρονα φιλελεύθερα ευρωπαϊκά συντάγματα του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα⁵.

Στις παρακάτω υποενότητες θα αναφερθούν τα συστήματα των σχέσεων κράτους εκκλησίας καταρχάς σε θεωρητικό επίπεδο, παρουσιάζοντας τις σχετικές διακρίσεις αυτών και κατόπιν σε συνταγματικό επίπεδο, εξετάζοντας τις ρυθμίσεις των κρατών μελών. Στη συνέχεια θα περιγραφεί η ελληνική πραγματικότητα και το κεφάλαιο θα ολοκληρωθεί με μια συγκριτική ανασκόπηση των σχέσεων κράτους και εκκλησίας.

2.2 ΤΥΠΟΙ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ

Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας δεν έμειναν σταθερές ανά τους αιώνες, αλλά έλαβαν όλες τις δυνατές μορφές ρύθμισης από την πιο άκρατη πολιτειοκρατεία έως τον πλήρη χωρισμό. Βασικοί συντελεστές ρύθμισης των μορφών αυτού του ζεύγματος ήταν η ιστορική περίοδος που διανυόταν καθώς και η κρατική οντότητα εντός της οποίας διαμορφώνονταν.

Κατά καιρούς υποστηρίχθηκαν διάφορα σχήματα ένταξης των μορφών ρύθμισης των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας. Κάθε προσπάθεια συστηματικής κατάταξης των μεταξύ τους σχέσεων, προσκρούει στην πολυμορφία της ιστορικής πραγματικότητας, η οποία δεν είναι δυνατόν να υπαχθεί αβίαστα σε ένα μικρό αριθμό σχημάτων. Ωστόσο, είναι αναγκαία η συστηματοποίηση των σχέσεων μεταξύ τους, καθόσον διευκολύνει σε μεγάλο βαθμό τη μελέτη και την κατανόηση του σχετικού ζητήματος.

³ Robbers, G., Κράτη και Θρησκείματα στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σελ.628 επ.

⁴ Λήφθηκαν μέτρα περιορισμού της γενικότερης εκκλησιαστικής ισχύος με κυριότερο εξ αυτών την απαλλοτρίωση του μεγαλύτερου μέρους της εκκλησιαστικής περιουσίας που αποτελούσε πάντοτε ισχυρό διαπραγματευτικό πλεονέκτημα στα χέρια της ποντιφικής εξουσίας.

⁵ Παπαγεωργίου, Κ., Εκκλησιαστικό Δίκαιο, σελ. 92 επ.

Μεταξύ των σχημάτων που προτάθηκαν, άλλοι διέκριναν δύο συστήματα σχέσεων, εκείνα της ενώσεως ή ενότητας και εκείνα της διακρίσεως ή χωρισμού Πολιτείας και Εκκλησίας, άλλοι προσέθεσαν σε αυτά ως τρίτη κατηγορία το σύστημα της νόμου κρατούσης Πολιτείας. Τρίτη άποψη διέκρινε τέσσερις κατηγορίες συστημάτων δηλαδή σύστημα πολιτειοκρατικό, ιεροκρατικό, ομοταξίας και χωρισμού. Τέλος, άλλη θεώρηση προσθέτει στη θεμελιώδη διάκριση σε συστήματα ενώσεως και διακρίσεως και τα συστήματα αυτοτέλειας, στα οποία κατατάσσει την ομοταξία και τη συναλληλία⁶.

Στην παρούσα εργασία επιλέχθηκε να αναλυθεί το σχήμα που περιλαμβάνει τη διττή διάκριση των σχέσεων κράτους και εκκλησίας, στα συστήματα ενώσεως και διακρίσεως. Αυτό κυρίως, διότι η εν λόγω κατάταξη αποτελεί τον κοινό παρονομαστή των περισσότερων σχημάτων που έχουν προταθεί από τους θεωρητικούς.

Στα συστήματα ενώσεως⁷, ουσιώδες γνώρισμα είναι ο στενότερος σύνδεσμος Πολιτείας και Εκκλησίας που δεν διακρίνονται πλέον τυπικώς, αλλά συγχωνευόμενες, εμφανίζονται και δρουν με τα ίδια καταρχήν όργανα, τα οποία ασκούν τόσο την κρατική όσο και την εκκλησιαστική εξουσία. Αναλόγως με το κέντρο βάρους του συστήματος, εάν δηλαδή η Πολιτεία ή η Εκκλησία επικρατεί στη μεταξύ τους σχέση, διαμορφώθηκαν δύο κυρίως μορφές του συστήματος, ιστορικά πρώτο το σύστημα της ιεροκρατίας, στη συνέχεια και ως αντίδραση προς αυτό, το σύστημα της πολιτειοκρατίας.

Ιεροκρατία ή Παποκαισαρισμός είναι το σύστημα εκείνο που παρουσιάστηκε κυρίως στη Δύση από τον 11ο έως τον 14ο αι. με τη μορφή της συγκέντρωσης στο πρόσωπο του επικεφαλής της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, δηλαδή του Πάπα, τόσο της εκκλησιαστικής όσο και της κοσμικής εξουσίας⁸. Το σύστημα αυτό δεν θα πρέπει να

⁶ Βλ. για όλα τα παραπάνω Κονιδάρης Ι., Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, σελ. 43 επ.

⁷ Κονιδάρης, Ι., ο.π. σελ. 45 επ.

⁸ Ο Πάπας Γρηγόριος Ζ (1073-1085) θεωρείται εκείνος, ο οποίος κατεξοχήν προσπάθησε στην πράξη να υποτάξει κάθε κοσμική εκκλησία, υποστηρίζοντας ότι η πνευματική εξουσία της Εκκλησίας είναι ανώτερη της κοσμικής. Οξύτερος απολογητής του ιεροκρατικού συστήματος αναδείχθηκε πάντως ο Πάπας Βονιφάτιος Η (1294-1303). Η κοσμική εξουσία των Παπών της Ρώμης διήρκεσε από το 756 όταν ιδρύθηκε το Παπικό Κράτος έως το 1870, όταν στην διάρκεια των αγώνων για ενοποίηση της Ιταλίας το Παπικό Κράτος καταλύθηκε και ενσωματώθηκε στο Βασίλειο της Ιταλίας. Τέλος, το 1929 ο Πάπας της Ρώμης απέκτησε και πάλι κοσμική εξουσία στο κράτος του Βατικανού. Στην περιοχή της Ορθόδοξης Εκκλησίας παράδειγμα εκκλησιαστικού κράτους κατά τους νεότερους χρόνους αποτελεί το Μαυροβούνιο (1516-1851) και η Ρωσία όταν στο θρόνο της Μόσχας ανήλθε το 1652 ο πατριάρχης Νίκων, ο οποίος προσπάθησε να επιβάλει ιεροκρατικές αντιλήψεις διακηρύσσοντας ότι η κοσμική εξουσία αρέται την ισχύ της από την εκκλησιαστική. Βλ. Κονιδάρη Ι., ο.π., σελ. 45 επ.

συγγέεται με την *θεοκρατία*, διότι η θεοκρατία μπορεί να αναπτυχθεί εντός πολιτειακού συστήματος ενώσεως Πολιτείας και Εκκλησίας, όταν ο ηγεμόνας ασκεί την εξουσία ως αντιπρόσωπος και κατ' εντολήν του Θεού.

Πολιτειακρατία είναι το σύστημα εκείνο, το οποίο ως αντίδραση στο προηγούμενο και προς την υπερβολική εξουσία του Πάπα, διαμορφώθηκε επίσης στη Δύση, κυρίως από τον 14ο αι. με τη μορφή συγκέντρωσης τόσο της κοσμικής όσο και της εκκλησιαστικής εξουσίας στα όργανα της Πολιτείας. Σε αντίθεση προς το ιεροκρατικό σύστημα, όπου τα πάντα διέπει η βούληση της Εκκλησίας, το πολιτειακρατικό σύστημα, ως εκ των διαφορών των επιμέρους πολιτειακών οργανισμών, εμφανίζεται με περισσότερες μορφές, οι κυριότερες από τις οποίες είναι ο Καισαροπαπισμός, ο Εδαφισμός και η απολυταρχία των Ρωμαιοκαθολικών Κρατών.

Το σύστημα του Καισαροπαπισμού συνιστά την πρώτη χρονικά εκδήλωση του πολιτειακού συστήματος από τον 14ο έως τον 16ο αι. Κατά το σύστημα αυτό ο αρχηγός του Κράτους είναι και αρχηγός της Εκκλησίας, αφού σύμφωνα με θεμελιώδη αρχή του συστήματος, ο Θεός δίνει όλη την εξουσία στον κοσμικό ηγεμόνα.

Το σύστημα του Εδαφισμού ή Περιφερειακό Σύστημα που ακολούθησε χρονικά και ίσχυσε κυρίως στις προτεσταντικές χώρες αποτέλεσε ανελαστικότερη εκδοχή του καισαροπαπισμού. Κατά το σύστημα αυτό Κράτος και Εκκλησία κυριολεκτικά πλέον ταυτίζονται και τα θέματα της Εκκλησίας, όχι μόνο εκείνα που αφορούν στη διοίκηση, αλλά ακόμη και τα δογματικά ζητήματα, ρυθμίζονται από το Κράτος και τα όργανά του, ο ηγεμόνας, δε, έχει την εξουσία να προσδιορίζει ακόμη και τη θρησκεία των υπηκόων του.

Το σύστημα της Απολυταρχίας των Ρωμαιοκαθολικών Κρατών ίσχυσε στα κράτη εκείνα που δεν αποδέχθηκαν τη μεταρρύθμιση του Λουθήρου. Σύμφωνα με το σύστημα αυτό οι αυτοκράτορες ανέλαβαν την εκκλησιαστική διοίκηση χωρίς όμως, τυπικά τουλάχιστον, να περιορίσουν την ελευθερία της θρησκείας. Θεμελιώδης αρχή του συστήματος υπήρξε ότι η κρατική εξουσία περιορίζει πλέον τις επεμβάσεις της μόνο στις εξωτερικές εκδηλώσεις της Εκκλησίας, ενώ οι εσωτερικές, καθαρώς πνευματικές υποθέσεις ρυθμίζονται αυτοτελώς από την Εκκλησία. Είναι προφανές ότι

τα όρια μεταξύ αυτών των δύο κατηγοριών ζητημάτων είναι εξαιρετικά ρευστά και ο καθορισμός τους ποικίλλει κατά τόπο και περίσταση.

Ήπια μορφή του πολιτειοκρατικού συστήματος συνιστά εξάλλου *το σύστημα της νόμω κρατούσης Πολιτείας*, σύμφωνα με την ορολογία που πρώτος χρησιμοποίησε ο Κ. Ράλλης⁹. Σύμφωνα με το σύστημα αυτό που ασφαλώς αποτελεί και εξελιγμένη μορφή της πολιτειοκρατίας προς την κατεύθυνση των συστημάτων διακρίσεως Πολιτείας και Εκκλησίας, η Πολιτεία επεμβαίνει και κρατεί στα εκκλησιαστικά ζητήματα, ηπίως όμως και όχι βιαίως, με νόμους. Επεμβαίνει εξάλλου μόνο στα διοικητικά και γενικώς στα αποκαλούμενα εξωτερικά (*sacra externa*) και πάντως όχι στα εσωτερικά (*sacra interna*), στα πνευματικά γενικώς και ιδίως δογματικά ζητήματα. Παράλληλα στο σύστημα της νόμω κρατούσης Πολιτείας καθιερώνεται το απαραβίαστο της θρησκευτικής ελευθερίας και η εποπτεία της Πολιτείας επί των άλλων θρησκειών και δογμάτων που δρουν στην επικράτειά της.¹⁰

Αντιθέτως προς τα συστήματα ενώσεως, θεμελιώδες γνώρισμα *στα συστήματα διακρίσεως Πολιτείας και Εκκλησίας*¹¹ είναι ότι η Εκκλησία διακρίνεται όχι μόνο ουσιαστικά αλλά και τυπικά από την Πολιτεία, εμφανίζεται και δρα με διαφορετικά όργανα. Και το σύστημα αυτό εμφανίστηκε στην ιστορική εξέλιξη υπό διαφορετικές μορφές, αρχικώς με τη μορφή του συστήματος της ομοταξίας, ακολούθως με τη μορφή των συστημάτων χωρισμού Πολιτείας και Εκκλησίας, όπου πλέον γίνεται λόγος για «λαϊκό» ή «κοσμικό» κράτος δηλαδή για θρησκευτικώς ουδέτερο, εκκοσμικευμένο Κράτος¹².

Το σύστημα της ομοταξίας χαρακτηρίζει η ισοτιμία Πολιτείας και Εκκλησίας, καθεμιά από τις οποίες ασχολείται με τα δικά της ζητήματα, χωρίς να αναμιγνύεται η μία στα θέματα της άλλης. Το σύστημα αυτό που αποτέλεσε ουσιαστικά μεταβατικό στάδιο από την πολιτειοκρατία προς τα συστήματα χωρισμού, θεμελιώθηκε στις αρχές

⁹ Βλ. Κονιδάρης, Ι. ο.π. σελ. 48

¹⁰ Το σύστημα της νόμω κρατούσης Πολιτείας καθόριζε παραδοσιακά λόγω και της στενής επαφής της Ορθόδοξης Εκκλησίας με τα αντίστοιχα εθνικά κράτη και του εθναρχικού της ρόλου σε ορισμένες φάσεις της ιστορίας τους, τις σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας στη Ρωσία, Σερβία, Ρουμανία και Βουλγαρία. Κονιδάρης Ι., ο.π., σελ. 48 επ. Κατά την κρατούσα άποψη, το σύστημα αυτό διέπει σήμερα τις σχέσεις κράτους -εκκλησίας στην Ελλάδα. Βλ. Βενιζέλου, Ευ., *Οι Σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας: Ως σχέσεις συνταγματικά ρυθμιζόμενες*, σελ.55επ.

¹¹ Κονιδάρης, Ι., ο.π. σελ.49 επ.

¹² Κονιδάρης, Ι., ο.π. σελ.49

ανεξίθρησκίας που καθιέρωσαν τα φιλελεύθερα συντάγματα του 19ου αιώνα. Τις αρχές αυτές αξιοποίησε κυρίως η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, η οποία είχε τη δυνατότητα να συνάπτει, αφού είχε και την ιδιότητα του νομικού προσώπου δημοσίου διεθνούς δικαίου, ειδικές διεθνείς συμβάσεις (κονκορδάτα) με διάφορα κράτη για τη ρύθμιση της θέσης της σε αυτά. Θεωρητικώς πλησιέστερα προς το σύστημα της ομοταξίας φαίνεται να βρίσκεται το *σύστημα της συναλληλίας*, αφού και αυτό προϋποθέτει διαφύλαξη της αυτοτέλειας και ανεξαρτησίας τόσο της Πολιτείας όσο και της Εκκλησίας. Ταυτόχρονα όμως όσοι υποστηρίζουν την ιστορική ύπαρξη του συστήματος της συναλληλίας, θεωρούν ως προϋπόθεσή του και το στενό σύνδεσμο Πολιτείας και Εκκλησίας με την αναγνώριση ως κοινής υπέρτατης αρχής του Ιησού Χριστού κατά τρόπο ώστε το σύστημα αυτό άνετα να μπορεί να εκληφθεί και ως μορφή του ιεροκρατικού συστήματος. Υποστηρίζεται ότι το σύστημα αυτό καθόριζε τις σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας στο Βυζάντιο¹³.

Τα συστήματα χωρισμού Πολιτείας και Εκκλησίας διακρίνονται σε συστήματα πλήρους και ήπιου χωρισμού¹⁴. Το *σύστημα του πλήρους χωρισμού* θεωρεί την Εκκλησία αυστηρώς ιδιωτική υπόθεση και κατά συνέπεια κατά τις νομικές της σχέσεις, νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου όπως και τα λοιπά υφιστάμενα σωματεία και ιδρύματα. Η Πολιτεία είναι τελείως αδιάφορη για τα εκκλησιαστικά πράγματα, τούτο δε έχει ως αποτέλεσμα ότι η Εκκλησία αφενός στερείται κάθε προστασίας αφετέρου δεν υπόκειται σε κάποια ιδιαίτερη εποπτεία. Το *σύστημα του ήπιου χωρισμού* συνίσταται στην ευμενή ουδετερότητα της Πολιτείας έναντι της Εκκλησίας γενικώς ή έναντι μεγάλων και καθιερωμένων θρησκευτικών κοινοτήτων, όπως φερ ειπείν η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία στο ισχύον Σύνταγμα της Ισπανίας του 1978/1992 (άρθρο 16 παρ.3)¹⁵.

¹³ Κονιδιάρης, Ι., ο.π. σελ. 49-50

¹⁴ Παραδείγματα χωρών της Ευρώπης, Αμερικής και Ασίας που υιοθέτησαν το σύστημα του πλήρους και ήπιου χωρισμού, βλ. Κονιδιάρη Ι., ο.π., σελ. 50 επ.

¹⁵ Χαρακτηριστική περίπτωση τέτοιας μορφής χωρισμού αποτελεί το σύστημα που ισχύει στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, το πολίτευμα των οποίων εξασφαλίζει ουδετερότητα, αμεροληψία και πολιτική ίσων αποστάσεων απέναντι στις πολυάριθμες Εκκλησίες και θρησκευτικές κοινότητες. Για περισσότερα βλ. Κονιδιάρης, Ι., ο.π. σελ.49 επ.

2.3 ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΟΝ ΕΥΡΩΠΑΙΚΟ ΧΩΡΟ

Οι μορφές συνύπαρξης κράτους και εκκλησίας στον ευρωπαϊκό χώρο, όπως καθορίζονται από τα Συντάγματα των κρατών μπορούν να ταξινομηθούν σε μια κλίμακα από την αγνόηση έως την οργανική σύνδεση των δύο με την εφαρμογή διαφόρων κριτηρίων. Ενδεικτικά αναφέρονται ο βαθμός εξάρτησης της εκκλησίας από το κράτος υπό την έννοια της παρέμβασης του κράτους στην εσωτερική οργάνωση και διοίκηση της εκκλησίας, αλλά και αντιστρόφως της επιρροής της εκκλησίας στην κρατική λειτουργία και η χρηματοδότηση των θρησκευμάτων.

Παρακάτω επιλέχθηκε η ταξινόμηση των κρατών σε τέσσερις βασικές ομάδες: στα κράτη με επίσημη εκκλησία, στα κράτη που ενισχύουν μια εκκλησία, στα κράτη με καθεστώς σχετικού χωρισμού από την Εκκλησία και στα κράτη με καθεστώς χωρισμού από την Εκκλησία¹⁶.

Τα κράτη με επίσημη εκκλησία ανάγουν μια εκκλησία σε επίσημη σε συνδυασμό με τον εθνικό της χαρακτήρα. Σε αυτήν την κατηγορία υπάγονται η Δανία, η Μεγάλη Βρετανία και η Ελλάδα. *Τα κράτη που ενισχύουν μια εκκλησία* είναι αυτά που βρίσκονται σε ένα μεταβατικό στάδιο είτε προς την αποσύνδεσή τους από την εκκλησία όπως η Ιρλανδία είτε προς την επανασύνδεσή τους με την εκκλησία όπως η Πολωνία. *Τα κράτη με καθεστώς σχετικού χωρισμού* από την εκκλησία, στα οποία οι δύο εξουσίες πολιτική και εκκλησιαστική δεν αγνοούνται μεταξύ τους αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις συνεργάζονται όπως σε θέματα παιδείας, κοινωνικής πολιτικής και υγείας. Η συνεργασία αυτή αφορά όλα τα θρησκευόμενα σε ισότιμη βάση, ενώ η συνεργασία με την Καθολική Εκκλησία παίρνει συχνά τη μορφή του κονκορδάτου. Στην ομάδα αυτή υπάγονται η Γερμανία, η Αυστρία, η Ιταλία, η Ισπανία, το Λουξεμβούργο, η Σουηδία και η Φιλανδία. Στην τέταρτη κατηγορία ανήκουν η Γαλλία, η Πορτογαλία, η Ολλανδία, το Βέλγιο και η Ολλανδία που κατοχυρώνουν το *χωρισμό κράτους και εκκλησίας*. Τα δύο πρώτα κράτη το δηλώνουν ρητά στα Συντάγματά τους, ενώ τα υπόλοιπα έμμεσα¹⁷.

Στη συνέχεια θα αναφερθούν ενδεικτικά οι σχέσεις εκκλησίας- κράτους ορισμένων ευρωπαϊκών κρατών, όπως κατοχυρώνονται στα εθνικά συντάγματα και στη

¹⁶ Φουντεδακη, Π., Σχέσεις κράτους και εκκλησίας στον ευρωπαϊκό χώρο, ΤοΣ 4-5/2000, σελ. 652 επ.

¹⁷ Φουντεδάκη, Π., ο.π. σελ.653 επ.

νομοθεσία τους, προκειμένου να έχουμε μια εικόνα της Ευρώπης αλλά και για να κατανοήσουμε την ιδιομορφία της χώρας μας σε σχέση με αυτά.

Κράτη με επίσημη εκκλησία

Η Αγγλία ανήκει στις ελάχιστες ευρωπαϊκές χώρες που αναγνωρίζουν ορισμένη θρησκεία ως επίσημη ή κρατική, την Αγγλικανική Εκκλησία¹⁸. Η βρετανική έννομη τάξη επιβάλλει ως αρχηγό της Αγγλικανικής Εκκλησίας τον εκάστοτε άγγλο βασιλιά ο οποίος κατά τη στέψη του από τον Αρχιεπίσκοπο του Canterbury, αναλαμβάνει με όρκο την υποχρέωση να παραμείνει πιστός στο αγγλικανικό δόγμα προστατεύοντας τα θέσμιμα της οικείας εκκλησίας. Οι αγγλικανοί αρχιερείς διορίζονται από το κράτος, συμμετέχουν στη Βουλή των Λόρδων καταλαμβάνοντας 26 έδρες και λαμβάνουν ενεργά μέρος στις διάφορες κρατικές τελετές. Οι κανόνες του εκκλησιαστικού δικαίου αποκτούν ισχύ μετά από προηγούμενη έγκριση του βασιλιά.

Όλα τα ανωτέρω δεν προβλέπονται από ορισμένο γραπτής μορφής σύνταγμα, καθώς η βρετανική συνταγματική δικαιοταξία συγκροτείται από ένα σύνολο άγραφων ορισμών με ετερόκλητη και ιστορική εθιμική προέλευση, ιδιοτυπία που αποτελεί χαρακτηριστικό φυσιγνωμικό στοιχείο γενικότερα της βρετανικής έννομης τάξης. Μέσα στο παραδοσιακό αυτό πλαίσιο κατανοούνται στην Αγγλία και οι σχέσεις κράτους και Αγγλικανικής Εκκλησίας, ώστε να αντιμετωπίζονται συχνά ως υπόθεση εθνικής σημασίας¹⁹.

Προνόμιο της Αγγλικανικής Εκκλησίας είναι και η παραχώρηση ορισμένων ακαδημαϊκών εδρών σε κληρικούς του επίσημου δόγματος στα Πανεπιστήμια της Οξφόρδης και του Κέμπριτζ. Επίσης προστατεύεται η Εκκλησία της Αγγλίας βάσει του νόμου περί βλασφημίας ήδη από το 1676, προστασία η οποία δεν παρέχεται σε άλλα δόγματα ή θρησκείες, με συνέπεια τη δημιουργία ανισοτήτων μεταξύ αυτών και της επίσημης εκκλησίας²⁰.

¹⁸ Το ίδιο ισχύει και για τη Σκωτία όπου αναγνωρίζεται ως επίσημη η Πρεσβυτεριανή εκκλησία, όχι όμως και για την Ουαλία και βόρεια Ιρλανδία, όπου το καθεστώς αναγνώρισης ορισμένης εκκλησίας ως επίσημης έχει παύσει νομοθετικά να ισχύει από τα έτη 1919 και 1869 αντίστοιχα. Βλ. Παπαγεωργίου, Κ., Εκκλησιαστικό δίκαιο, σελ. 115 επ.

¹⁹ Παπαγεωργίου, Κ., Εκκλησιαστικό δίκαιο, σελ. 116 επ

²⁰ Φουντεδάκη, Π., Σχέσεις κράτους και εκκλησίας στον ευρωπαϊκό χώρο, σελ. 654

Παρόλη την προνομιακή θέση της επίσημης εκκλησίας, αναγνωρίζεται το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας σε ετερόδοξους και αλλόθρησκους. Γι' αυτό τον λόγο, αν και η ευνοϊκή θεσμική θέση της Αγγλικανικής Εκκλησίας αποτελεί αιτία σοβαρής θρησκευτικής ανισότητας μεταξύ της ίδιας και των άλλων θρησκευμάτων, σήμερα η κοινωνία της Αγγλίας έχει πολυπολιτισμικό και πολυθρησκευτικό χαρακτήρα μέσα σε κλίμα ανοχής της διαφορετικότητας²¹.

Οι υπόλοιπες θρησκευτικές κοινότητες δεν αποτελούν νομικά πρόσωπα, όπως η Αγγλικανική Εκκλησία, αλλά ενώσεις προσώπων χωρίς νομική προσωπικότητα. Αυτό έχει ως συνέπεια, την υποχρέωση των άλλων θρησκειών να ιδρύουν ειδικότερα νομικά πρόσωπα, προκειμένου να διαχειριστούν την περιουσία τους.

Τέλος, για τη χρηματοδότηση των εκκλησιών αξίζει να σημειωθεί ότι η οικονομική στήριξη της επίσημης εκκλησίας από το 1977 είναι περιορισμένη σχεδόν αποκλειστικά στη συντήρηση ιστορικών εκκλησιαστικών κτιρίων ενώ τα ποσά που διαχειρίζεται το English Heritage Grants αφορούν όλα τα θρησκευόμενα²². Για αυτό το λόγο η επίσημη εκκλησία, όπως και οι υπόλοιπες θρησκείες καλύπτουν με αυτοχρηματοδότηση τις οικονομικές τους ανάγκες, όπως τη μισθοδοσία του κλήρου²³.

Στη Δανία, η Ευαγγελική Λουθηρανική Εκκλησία αποτελεί την «εθνική εκκλησία» σύμφωνα με το άρθρο 4 του Δανικού Συντάγματος του 1849, αναγνώριση που επάγεται σημαντική κρατική υποστήριξη προς αυτήν. Με τις διατάξεις των άρθρων 66-70 του Συντάγματος της χώρας, οριοθετείται το σχετικό πλαίσιο των σχέσεων κράτους και εκκλησίας. Οι εκκλησιαστικές υποθέσεις ανήκουν στην αρμοδιότητα του Υπουργείου Εκκλησιαστικών ζητημάτων²⁴.

Επίσης, ο βασιλιάς -όπως και όλα τα μέλη της βασιλικής οικογένειας -ανήκει υποχρεωτικά στο επίσημο δόγμα σύμφωνα με το άρθρο 6 του Δανικού Συντάγματος, και είναι μέλος της επίσημης εκκλησίας, ο όρκος του όμως δεν έχει θρησκευτικό χαρακτήρα²⁵.

²¹ Παπαγεωργίου, Κ., Εκκλησιαστικό δίκαιο, σελ. 116

²² Φουντεδάκη, Π., ο.π., σελ. 654

²³ Παπαγεωργίου, Κ., ο.π., σελ. 116 επ

²⁴ Παπαγεωργίου, Κ., ο.π., σελ. 109

²⁵ Φουντεδάκη, Π., ο.π., σελ. 654 επ.

Αν και το δικαίωμα της θρησκευτικής ισότητας κατοχυρώνεται από το άρθρο 70 του Συντάγματος (που απαγορεύει με κατηγορηματικό τρόπο οποιαδήποτε διαφορετική μεταχείριση των πολιτών με κριτήριο τη θρησκευτική τους πίστη) το πιο πάνω καθεστώς ώθησε πολλούς συγγραφείς να κάνουν λόγο για την ύπαρξη «ελευθερίας χωρίς ισότητα» στη Δανία²⁶.

Υπάρχουν αρκετά αναγνωρισμένα θρησκευόμενα στη Δανία, όπως οι υπόλοιπες προτεστάντικες ομολογίες, η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, η Ορθόδοξη Εκκλησία. Αυτές οι θρησκευτικές κοινότητες θεωρούνται νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου, η κρατική τους όμως αναγνώριση δεν άγει υποχρεωτικά και στην οικονομική τους στήριξη²⁷.

Για τη χρηματοδότηση των εκκλησιών πρέπει να λεχθεί ότι μόνο το 11% των εσόδων της προέρχεται από τον κρατικό προϋπολογισμό. Το υπόλοιπο προέρχεται από τον εκκλησιαστικό φόρο όσων είναι μέλη της²⁸.

Κράτη που ενισχύουν μία εκκλησία

Το Σύνταγμα της Ιρλανδίας δεν προβλέπει επίσημη θρησκεία, διασφαλίζει την ελευθερία της συνείδησης και εμποδίζει το κράτος να θεσπίζει προνόμια υπέρ κάποιας θρησκείας. Είναι όμως το μοναδικό στην Ευρώπη, που περιέχει αναφορά στην Αγία Τριάδα. Γίνονται συχνές αναφορές στο Θεό με παράδειγμα τον όρκο του προέδρου της Ιρλανδίας, που έχει αναφορά στον «Παντοδύναμο Θεό».

Η σύνδεση της καθολικής εκκλησίας και του κράτους σε ζητήματα εκπαιδευτικής και κοινωνικής πολιτικής είναι εξαιρετικά στενή ενώ η κοινή νομοθεσία επιβάλλει την αρμονία κράτους και εκκλησίας, προβάλλοντας τις αρχές της δεύτερης. Οι ρίζες της Καθολικής Εκκλησίας είναι βαθιές στην εθνική συνείδηση και γνωρίζουν μεγάλη αποδοχή από το κοινωνικό σώμα. Ο κλήρος δεν μισθοδοτείται από το κράτος. Η βλασφημία αποτελεί αδίκημα²⁹.

²⁶ Παπαγεωργίου, Κ., ο.π., σελ. 110

²⁷ Παπαγεωργίου, Κ., ο.π., σελ. 109 επ.

²⁸ Φουντεδάκη, Π., ο.π., σελ. 663

²⁹ Φουντεδάκη, Π., ο.π., σελ. 654 επ

Στην Πολωνία είναι έντονο το κοινωνικό και πολιτικό ρήγμα στο ζήτημα του καθορισμού των σχέσεων κράτους και εκκλησίας. Με την ασαφή διατύπωση του άρθρου 25 του πολωνικού Συντάγματος του 1997 επιχειρήθηκε ένας πρόσκαιρος συμβιβασμός μεταξύ των δύο αντίθετων τάσεων, εκείνης που επιθυμούσε πλήρη και ρητό διαχωρισμό και της άλλης που ήθελε την αποδοχή της σύνδεσης κράτους και εκκλησίας με ενεργό πολιτικό ρόλο της Καθολικής Εκκλησίας. Στο Σύνταγμα κατοχυρώνεται ότι είναι ίσα τα δικαιώματα μεταξύ των εκκλησιών και των θρησκευμάτων, η αμεροληψία των κρατικών οργάνων στα θρησκευτικά ζητήματα, οι αρχές του σεβασμού της αυτονομίας και της αμοιβαίας ανεξαρτησίας μεταξύ των δύο καθώς και η συνεργασία για το κοινό καλό. Όσον αφορά στις σχέσεις με την Καθολική Εκκλησία υπογράφηκε το 1995 διεθνής συνθήκη μεταξύ Πολωνίας και Αγίας Έδρας.

Ο όρκος του Προέδρου της Δημοκρατίας και του Πρωθυπουργού δεν είναι θρησκευτικός. Εναπόκειται στη διακριτική τους ευχέρεια να προσθέσουν στον όρκο τους την φράση «είθε να με βοηθήσει ο Θεός³⁰».

Κράτη με καθεστώς σχετικού χωρισμού από την εκκλησία

Στη Γερμανία το συνταγματικό πλαίσιο³¹ των σχέσεων κράτους και εκκλησίας διαμορφώνεται κυρίως από τα άρθρα 3 παρ. 3 (ισότητα), 4 (ελευθερία της πίστεως και της λατρείας), 7 παρ. 2 και 3 (σχολικό σύστημα) και 140 του θεμελιώδους νόμου της Βόννης³².

Δεν αναγνωρίζει ορισμένη θρησκεία ως επίσημη, ακολουθώντας ένα καθεστώς ήπιου χωρισμού με την πλήρη κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας ως προς όλες τις ειδικότερες εκδηλώσεις της. Τηρεί έναντι όλων των θρησκειών μια προσεκτικότερη πολιτική ουδετερότητας και συνεργασίας, που έχει ως αποτέλεσμα μέχρι και σήμερα την ισόρροπη στην πράξη εφαρμογή του δικαιώματος της θρησκευτικής

³⁰ Φουντεδάκη, Π., ο.π., σελ. 655 επ

³¹ Το πλέγμα των συνταγματικών ορισμών καλύπτει ρυθμιστικά όλα τα κράτη που διαρθρώνουν την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας. Κάθε ομόσπονδο κράτος έχει τη δυνατότητα να θεσπίζει για τις δικές του ανάγκες και μέσα στα συνταγματικά πλαίσια, ειδικότερες ρυθμίσεις με διατάξεις του τοπικού συντάγματος ή της νομοθεσίας του, συνάπτοντας ακόμη και διμερείς συμφωνίες με τις επιμέρους εκκλησίες. βλ. Παπαγεωργίου, Κ., ο.π. σελ. 103 επ

³² Δυνάμει αυτής της διάταξης διατηρήθηκαν σε ισχύ τα άρθρα 136-141 του προϊσχύοντος συντάγματος της Βαϊμάρης.

ισότηας³³. Το γεγονός της μη παροχής προνομίων υπέρ ορισμένων θρησκειών επιτυγχάνει την αποσόβηση κοινωνικών εντάσεων και τελικά την απόσπαση του σεβασμού όλων των εκκλησιών.

Δυνάμει του άρθρου 137 παρ. 2 και 6 του συντάγματος της Βαϊμάρης που διατηρείται και σήμερα σε ισχύ, αναγνωρίζονται ως ιδιαίτερη νομική κατηγορία τα θρησκευτικά νομικά πρόσωπα, εφόσον αποκτούν ικανότητα δικαίου σύμφωνα με τις γενικές διατάξεις του γερμανικού αστικού δικαίου (παρ.4). Όσα από τα θρησκευτικά αυτά νομικά πρόσωπα «υπήρξαν πριν ως ΝΠΔΔ, εξακολουθούν να είναι τέτοια. Στα υπόλοιπα νομικά πρόσωπα προσφέρονται τα ίδια δικαιώματα αρκεί λόγω του καταστατικού τους και του αριθμού των μελών τους, να προσφέρουν εγγύηση διάρκειας (παρ.5).³⁴ Κατά αυτόν τον τρόπο υπογραμμίζεται η σημασία της δημόσιας δραστηριότητας των θρησκειών και καθίστανται οι ίδιες φορείς δημόσιων αρμοδιοτήτων και δικαιωμάτων, χωρίς να γίνονται τμήματα του κρατικού μηχανισμού³⁵.

Οι θρησκευτικές κοινότητες διατηρούν την αυτονομία τους έναντι του κράτους και αυτοδιοικούνται για την επιτέλεση της θρησκευτικής, λατρευτικής και κοινωνικής τους αποστολής. Ο ειδικότεροι όροι της εκκλησιαστικής αυτοδιοίκησης ρυθμίζονται με τα κονκορδάτα ή τις διμερείς συμφωνίες, τις οποίες συνάπτουν το ομοσπονδιακό κράτος της Γερμανίας ή τα ομόσπονδα κρατίδια με τη Ρωμαιοκαθολική εκκλησία και τις διάφορες Προτεσταντικές ομολογίες.

Η συνταγματική αρχή της αυτοδιοίκησης των θρησκευμάτων, που τηρείται με συνέπεια από το γερμανικό κράτος δεν απαγορεύει τη συνεργασία του με τις εκκλησίες ή τα θρησκευόμενα ακόμη και με τη μορφή της κρατικής οικονομικής ενίσχυσης. Σήμερα, η οικονομική ενίσχυση λαμβάνει τη μορφή της συμμετοχής του κράτους στις δαπάνες συντήρησης των εκκλησιαστικών κτιρίων με κεφάλαια των τοπικών δημοτικών αρχών και της επιδότησης της μισθοδοσίας των κληρικών.

³³ Επιδρά καίρια και το γεγονός ότι στη Γερμανία υπάρχουν δύο σχεδόν ισομεγέθεις από πλευρά πιστών εκκλησίες: η Ρωμαιοκαθολική με περισσότερα από 28 εκατομμύρια μέλη και η Ευαγγελική με περισσότερα από 29 εκατομμύρια πιστούς. Επίσης η οδυνηρή ιστορική εμπειρία της χώρας από αιματηρούς θρησκευτικούς πολέμους είναι προφανές ότι μετουσιώθηκε σε πολιτική τήρησης διακριτών ρόλων και ίσων αποστάσεων προς όλες τις θρησκείες.

³⁴ Ενδεικτικά νομική προσωπικότητα δημοσίου δικαίου έχουν σήμερα στη Γερμανία οι ενορίες, οι επισκοπές και οι διάφορες τοπικές εκκλησίες των ομόσπονδων κρατιδίων. Και η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία της Γερμανίας θεωρείται ΝΠΔΔ.

³⁵ Παπαγεωργίου, Κ., ο.π., σελ. 102 επ

Η γερμανική έννομη τάξη έχει θεσπίσει ένα άρτιο λειτουργικά σύστημα επιβολής και είσπραξης εκκλησιαστικού φόρου. Το άρθρο 137 παρ. 6 του Συντάγματος της Βαϊμάρης που επίσης εξακολουθεί να ισχύει, προβλέπει ότι «οι θρησκευτικές κοινότητες που αποτελούν ΝΠΔΔ, δικαιούνται να εισπράττουν φόρους βάσει των δημοσίων φορολογικών καταλόγων του κράτους και κατά τις διατάξεις της νομοθεσίας της χώρας». Από αυτόν τον εκκλησιαστικό φόρο υπολογίζεται ότι προέρχεται το 80% περίπου του συνολικού εκκλησιαστικού προϋπολογισμού. Ο εκκλησιαστικός φόρος είναι σήμερα υποχρεωτικός για κάθε μέλος της εκκλησίας, που έχει ορισμένους ύψους εισοδήματα³⁶. Τέλος, η βλασφημία αποτελεί αδίκημα.

Η συνταγματική τάξη της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της *Αυστρίας* καθιερώνει καθεστώς ήπιου χωρισμού των σχέσεων του κράτους με τα θρησκευόμενα, παρά το γεγονός ότι το ισχύον αυστριακό σύνταγμα δεν περιέχει σχετική πανηγυρική διάταξη. Η κατοχύρωση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας όλων των αναγνωρισμένων θρησκευμάτων διασφαλίζει την αυτόνομη δράση και την εσωτερική τους λειτουργία, υπό την προϋπόθεση της τήρησης των νόμων του κράτους.

Ο χωρισμός κράτους και θρησκευμάτων δεν εμποδίζει τη συνεργασία τους σε σειρά ζητημάτων κοινού ενδιαφέροντος, κυρίως στον τομέα της εκπαίδευσης. Το ειδικότερο καθεστώς των σχέσεων του αυστριακού κράτους με κάθε επιμέρους εκκλησιαστική ή θρησκευτική κοινότητα ρυθμίζεται από συγκεκριμένη διμερή συμφωνία ή νομοθέτημα³⁷.

Στην Ιταλία, χώρα γνωστή για την μακραίωνη πολιτική, κοινωνικοοικονομική και πολιτισμική της σύνδεση με τον Ρωμαιοκαθολικισμό, ισχύει πλέον σήμερα ένα καθεστώς πλήρους κατοχύρωσης της θρησκευτικής ελευθερίας και της θρησκευτικής ισότητας. Το ιταλικό κράτος έκανε αποφασιστική στροφή προς την ουδετερότητα και την πλήρη εφαρμογή της αρχής της ισονομίας των θρησκευμάτων στις 18 Φεβρουαρίου 1984 με τη σύναψη της συνθήκης Villa Madama, μεταξύ του ιταλικού κράτους και της Αγίας Έδρας³⁸. Σύμφωνα με τη συνθήκη αυτή, καταργήθηκε το

³⁶ Παπαγεωργίου, Κ., ο.π., σελ. 107 επ

³⁷ Παπαγεωργίου, Κ., ο.π., σελ. 96 επ

³⁸ Η Συνθήκη είχε ως συνέπεια την αναθεώρηση του κοινοκράτου του Λατερανού, το οποίο μαζί με μια κύρια συμφωνία και τέσσερα παραρτήματά της, συγκροτούσαν τις συνθήκες του Λατερανού, που είχαν συνυπογράψει τα δύο μέρη στις 11 Φεβρουαρίου 1929. Με τις συνθήκες του Λατερανού ιδρύθηκε το κράτος του Βατικανού, αναγορεύθηκε ο Ρωμαιοκαθολικισμός σε επίσημη θρησκεία του

άρθρο 1 των Συνθηκών του Λατερανού που όριζε ότι «η Καθολική Αποστολική και Ρωμαϊκή Εκκλησία είναι η μόνη θρησκεία του κράτους». Έπαψε δηλαδή πλέον ο Ρωμαιοκαθολικισμός να αποτελεί την επίσημη θρησκεία της Ιταλίας³⁹.

Γενικότερα, το άρθρο 7 του ιταλικού Συντάγματος του 1948, ορίζει ότι Πολιτεία και Καθολική Εκκλησία είναι μεταξύ τους ανεξάρτητες και κυρίαρχες και οι σχέσεις τους διαμορφώνονται σύμφωνα με τις Συνθήκες του Λατερανού. Στο επόμενο άρθρο, στο άρθρο 8, κατοχυρώνεται το δικαίωμα της θρησκευτικής ισότητας. Κατά λέξει αναφέρεται ότι «όλες οι θρησκευτικές ομολογίες είναι εξίσου ελεύθερες ενώπιον του νόμου. Οι διαφορετικές από την καθολική θρησκευτικές ομολογίες έχουν το δικαίωμα να οργανώνονται σύμφωνα με τα καταστατικά τους, εφόσον δεν αντίκεινται στην έννομη τάξη της Ιταλίας. Οι σχέσεις τους με το κράτος καθορίζονται με νόμο, βάσει συμφωνιών με τις σχετικές αντιπροσωπείες». Δυνάμει της διάταξης του τελευταίου εδαφίου, το ιταλικό κράτος συνάπτει συμβάσεις με διάφορα θρησκευτικά, καθορίζοντας το ειδικότερο πλαίσιο των σχέσεων του με το καθένα από αυτά⁴⁰.

Όσον αφορά στη χρηματοδότηση των εκκλησιών σημειώνεται ότι μετά την ψήφιση του σχετικού νόμου το 1985 εφαρμόστηκε η φορολογία υπέρ της Καθολικής Εκκλησίας αρχικά, υπέρ και των άλλων θρησκευμάτων στη συνέχεια, ανάλογα με την επιλογή-δήλωση του φορολογουμένου. Τέλος, η βλασφημία αποτελεί αδίκημα⁴¹.

Στην Ισπανία, το ισχύον θεσμικό πλαίσιο μεταξύ κράτους και θρησκευτικών κοινοτήτων, εδράζεται κυρίως στο άρθρο 16 του Συντάγματος. Συγκεκριμένα, η κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας (παρ. 1 και 2) συνοδεύεται από τη διακήρυξη περί μη αναγνώρισης επίσημης θρησκείας στην Ισπανία (παρ. 3) και την καθιέρωση μιας μορφής ήπιου χωρισμού κράτους και εκκλησιών, με τήρηση ίσων αποστάσεων έναντι όλων των θρησκευτικών δογμάτων.

Το έτος 1992 ψηφίστηκε ο «οργανικός νόμος περί θρησκευτικής ελευθερίας» (αρχικά είχε συνταχθεί το 1980) που έθεσε ως γενική αρχή τη συνεργασία μεταξύ του ισπανικού κράτους και των διαφόρων θρησκευμάτων, βάσει διμερών συμφωνιών. Η

ιταλικού κράτους, ενώ του παρασχέθηκαν και διοικητικά, εκπαιδευτικά, φορολογικά προνόμια. Βλ. Παπαγεωργίου, Κ., ο.π., σελ. 113

³⁹ Παπαγεωργίου, Κ., ο.π., σελ. 113 επ

⁴⁰ Παπαγεωργίου, Κ., ο.π., σελ. 114 επ

⁴¹ Φουντεδάκη, Π., ο.π., σελ. 657 επ

ανωτέρω διακήρυξη έγινε σε μια χώρα με παραδοσιακή, ισχυρή και πολύμορφη επιρροή της Καθολικής εκκλησίας στον πολιτικό και κοινωνικό βίο, αφού σε αυτήν ανήκει ποσοστό που υπερβαίνει το 90% του ισπανικού λαού. Με αυτό ως δεδομένο, καθίσταται προφανές ότι η διακήρυξη της θρησκευτικής ανεξαρτησίας της κρατικής πολιτικής απευθύνεται προς την πλευρά της Καθολικής Εκκλησίας, αφού άλλα δόγματα εκπροσωπούνται από ελάχιστους συγκριτικά πιστούς.

Σήμερα το νομικό πλαίσιο των σχέσεων του κράτους με την Καθολική Εκκλησία ορίζεται από έξι ειδικότερες συμφωνίες⁴² μεταξύ του κράτους και της Αγίας Έδρας, μια εκ των οποίων αφορά και τις οικονομικές υποθέσεις. Προβλέπεται η κρατική μισθοδοσία των κληρικών αυτής, όταν υπηρετούν στις ένοπλες δυνάμεις ή σε διάφορες κοινωφελείς υπηρεσίες, όπως σε νοσοκομεία⁴³.

Από το 1979 επιβλήθηκε σταδιακά φόρος υπέρ της Καθολικής Εκκλησίας μόνο στα μέλη της και από το 1988 εφαρμόζεται ένα μικτό σύστημα ως ενδιάμεσο στάδιο μέχρι την αυτοχρηματοδότηση. Στο προοίμιο του ισπανικού συντάγματος δεν υπάρχει καμία θρησκευτική αναφορά και ο όρκος του Βασιλιά και του Διαδόχου δεν είναι θρησκευτικός.

Το ισχύον Σύνταγμα του Λουξεμβούργου του 1868 και μετά την αναθεώρησή του το 1998, δεν ανέτρεψε το κονκορδάτο του 1801 μεταξύ Γαλλίας και Αγίας Έδρας που ρυθμίζει τη σχέση του Λουξεμβούργου με την Καθολική Εκκλησία. Το Λουξεμβούργο υιοθέτησε βαθμιαία έναν θρησκευτικό πλουραλισμό, χωρίς να παύσει η ιδιαίτερη κοινωνική και πολιτική δύναμη που διαθέτει η Καθολική Εκκλησία. Κατοχυρώνεται πλήρως η θρησκευτική ελευθερία στα άρθρα 19 και 20 του Συντάγματος και οι διατάξεις του άρθρου 22 ρυθμίζουν θέματα σχέσεων κράτους και εκκλησίας, όπου προβλέπεται η δυνατότητα ανάμιξης του κράτους σε οργανωτικά ζητήματα εκκλησιών βάσει συμβάσεων που υπόκεινται σε κύρωση από το κοινοβούλιο.

⁴² Η πρώτη από τις συμφωνίες (1976) συνιστά τη βάση των σχέσεων μεταξύ ισπανικού κράτους και Αγίας Έδρας. Οι επόμενες τέσσερις συμφωνίες συνήφθησαν το 1979 και αναφέρονται στα εξής ειδικότερα ζητήματα: α) των νομικών υποθέσεων, β) της θρησκευτικής παρουσίας στις ένοπλες δυνάμεις και στρατιωτικής υπηρεσίας των κληρικών και των μελών θρησκευτικών ταγμάτων, γ) εκπαίδευσης και πολιτιστικών υποθέσεων και δ) των οικονομικών υποθέσεων. Βλ. Παπαγεωργίου, Κ., ο.π., σελ. 111-112

⁴³ Παπαγεωργίου, Κ., ο.π., σελ. 110 επ

Ο όρκος του Μεγάλου Δούκα και του Διαδόχου δεν είναι θρησκευτικός και γίνεται ενώπιον των νομοθετικών σωμάτων.

Είναι υποχρέωση του κράτους να πληρώνει τους μισθούς και τις συντάξεις των κληρικών των αναγνωρισμένων θρησκευμάτων.⁴⁴

Στη Σουηδία, η Ευαγγελική Λουθηρανική Εκκλησία αποτελούσε την επίσημη εκκλησία του βασιλείου της μέχρι την 1^η Ιανουαρίου 2000. Τη θεσμική αυτή θέση η Σουηδική Εκκλησία δεν την αποκτούσε ευθέως με ρητή συνταγματική διάταξη, αλλά εμμέσως, κυρίως εξαιτίας της αναγόρευσης του ευαγγελικού δόγματος ως της μοναδικής θρησκείας της βασιλικής οικογένειας. Η νομοθεσία προέβλεπε κρατικό διορισμό και μισθοδοσία του λουθηρανικού κλήρου, καθώς και άσκηση δημόσιων εξουσιών από τις λουθηρανικές ενορίες, οι οποίες λειτουργούσαν σαν τοπικές κρατικές αρχές⁴⁵.

Μετά την είσοδό της στην ΕΕ (1995), η Σουηδία προέβη σταδιακά στο θεσμικό χωρισμό κράτους και εκκλησίας και σε εκσυγχρονισμό του συνταγματικού και νομοθετικού της πλαισίου⁴⁶. Αποτέλεσμα τούτου ήταν να προστεθούν στο σύνταγμα ειδικές διατάξεις με τις οποίες έπαψε ουσιαστικά να είναι η Ευαγγελική Λουθηρανική Εκκλησία η επίσημη εκκλησία της χώρας. Για την ουσιαστικότερη υλοποίηση της συνταγματικής μεταρρύθμισης εκδόθηκε ο «Νόμος περί θρησκευτικών κοινοτήτων», με τον οποίο παρασχέθηκε στα θρησκευόμενα το δικαίωμα να καταγραφούν ως θρησκευτικά νομικά πρόσωπα.

Ως συλλογικό όργανο διαλόγου και συνεργασίας μεταξύ του κράτους και των θρησκευτικών δογμάτων λειτουργεί το Κυβερνητικό Συμβούλιο επαφών με τα θρησκευόμενα.

Οι όποιες κρατικές οικονομικές ενισχύσεις περιορίζονται στη συντήρηση εκκλησιαστικών κτιρίων με ξεχωριστή πολιτιστική ή εθνική αξία.

Με το χωρισμό των δύο θεσμών, το κράτος ευρίσκεται σε πληρέστερη θέση να παρέχει σε όλες τις εθνικές, γλωσσικές και θρησκευτικές μειονότητες την

⁴⁴ Φουντεδάκη, Π., ο.π., σελ. 658 επ

⁴⁵ Παπαγεωργίου, Κ., ο.π., σελ. 118

⁴⁶ Παπαγεωργίου, Κ., ο.π., σελ. 118

πραγματική δυνατότητα διατήρησης και ανάπτυξης των δικών τους πολιτιστικών αξιών⁴⁷.

Κράτη με καθεστώς χωρισμού κράτους και εκκλησίας

Η Γαλλία, αν και χώρα με μακρά παράδοση στην επιρροή της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, θεωρείται σήμερα στην Ευρώπη αντιπροσωπευτικό παράδειγμα χωρισμού κράτους και εκκλησίας. Αυτό το καθεστώς παγιώθηκε με νόμο της 9.12.1905, αφού προηγήθηκαν αλλεπάλληλες και έντονες προστριβές μεταξύ των δύο θεσμών.

Έκτοτε, ο διαχωρισμός τους συμπυκνώθηκε εννοιολογικά στη γνωστή αρχή της *laïcité*, που ως περιεχόμενο έχει τον θρησκευτικό αποχρωματισμό και την πλήρη εκκοσμίκευση του κράτους, την τήρηση απόλυτης ουδετερότητας και τη μη ανάμιξη του στα εσωτερικά ζητήματα των θρησκειών. Η αρχή της *laïcité* απαντάται και σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη, ωστόσο έχει ταυτιστεί σε αυτά με την αρχή της κρατικής ουδετερότητας.

Η *laïcité* προκύπτει ως το μίγμα τεσσάρων συστατικών στοιχείων: της εναντίωσης του βασιλιά στην εκκλησιαστική εξουσία, της αμφισβήτησης της σχέσης εθνικής και θρησκευτικής ταυτότητας, της θεραπείας της θνησιγένειας του θρησκευτικού πλουραλισμού (όπως αποδεικνύεται από τους αιματηρούς θρησκευτικούς πολέμους) και της κριτικής των δογμάτων από τον Διαφωτισμό. Η γαλλική επανάσταση αποκαθλώνει την σχέση έθνους και θρησκείας, αποδυναμώνει τον κοινωνικό ρόλο της Εκκλησίας και κατοχυρώνει τη θρησκευτική ελευθερία. Η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας και η αυτονομία κράτους εκκλησίας ενάντια στην προνομιούχο Καθολική Εκκλησία αποτελούν τα βασικά θεμέλια-αιτήματα της *laïcité*⁴⁸. Αποτέλεσμα τούτου είναι ο αυστηρός διαχωρισμός Κράτους και εκκλησίας, που αποτελεί τον ιστορικό πυρήνα της πρόσληψης της αρχής (*laïcité separation*).

Κατά το διάστημα του 20^{ου} αιώνα, μετατοπίστηκε το βάρος της αρχής προς όφελος των ατομικών δικαιωμάτων και ειδικότερα της θρησκευτικής ελευθερίας. Η

⁴⁷ Παπαγεωργίου, Κ., ο.π., σελ. 117 επ

⁴⁸ Κοσμικοί νόμοι της τρίτης γαλλικής δημοκρατίας, που εισήγαγαν τον απόλυτο διαχωρισμό κράτους εκκλησίας, καθιέρωσαν τη *laïcité*, ενώ με την κατοχύρωσή της από τα γαλλικά συντάγματα του 1947 και του 1958 μετατράπηκε σε θεμελιώδη αρχή οργάνωσης του κράτους. Βλ. Δεληγιάννη-Δημητράκου Χ., Η περιβολή της ισλαμικής μαντίλας στο δημόσιο σχολείο, ΘΠΔΔ 7/2009, σελ. 799-800

θρησκευτική ουδετερότητα του κράτους πήρε τη θέση της αντιθρησκευτικής διάστασης του χωρισμού και κατά συνέπεια η *laicite neutralite* διαδέχτηκε την *laicite separation*. Στόχος δεν είναι πια ο εξοστρακισμός του θρησκευτικού στοιχείου αλλά η εγγύηση, μέσω της κρατικής αποχής, της ισότητας εκκλησιών και πολιτών. Ακολούθησε το τρίτο μοντέλο αυτής, η *laicite ouverte* ή *nouvelle* ή *plurielle*, που συνίσταται στην εναρμόνιση ουδετερότητας και πλουραλισμού, συνειδησιακής ομοιότητας και διαφοράς⁴⁹.

Συνταγματική έκφραση της αρχής αποτελεί το άρθρο 1 του Συντάγματος του 1958 σύμφωνα με το οποίο «η Γαλλία είναι αβασίλευτη πολιτεία, αδιαίρετη, χωρισμένη από την εκκλησία, δημοκρατική και κοινωνική. Διασφαλίζει την ισότητα ενώπιον του νόμου όλων των πολιτών, χωρίς διάκριση καταγωγής, φυλής ή θρησκείας. Σέβεται όλες τις παραδόσεις». Άμεση συνέπεια της κρατικής αυτής θέσης είναι ο σεβασμός της θρησκευτικής ελευθερίας, η επικράτηση της θρησκευτικής ισότητας⁵⁰ και η εμπέδωση της κοινωνικής ειρήνης. Οι θρησκευτικές κοινότητες αυτοδιοικούνται με τα οικεία τους κανονιστικά κείμενα. Η ισχύς τους όμως, τελεί υπό την επιφύλαξη της τήρησης των νόμων και περιορίζεται στην εσωτερική λειτουργία και οργάνωση κάθε θρησκευόμενου.

Δεν υφίσταται κρατική οικονομική ενίσχυση των θρησκευτικών κοινοτήτων ούτε και κρατική μισθοδοσία του κλήρου ή χρηματοδότηση των θρησκευμάτων. Οι θρησκευτικές κοινότητες εξευρίσκουν οι ίδιες τις πηγές χρηματοδότησης για την ικανοποίηση των οικονομικών τους αναγκών κυρίως μέσω προαιρετικών ενοριακών εισφορών και εράνων. Δεν αντιβαίνει στη θρησκευτική ουδετερότητα, η νομοθετική ρύθμιση για την κρατική συντήρηση εκκλησιαστικών κτιρίων στο πλαίσιο προστασίας των ιστορικών μνημείων της χώρας⁵¹.

⁴⁹ Καραβοκύρης Γ., ο.π., σελ. 165 επ.

⁵⁰ Από την κρατική αρχή της ουδετεροθρησκείας εξαιρούνται για λόγους κυρίως ιστορικούς τρεις νομαρχίες της Ανατολικής Γαλλίας Άνω Ρήνος, Κάτω Ρήνος και Μοζέλας. Στις εν λόγω περιοχές τρεις χριστιανικές εκκλησίες Καθολική, Λουθηρανική και Μεταρρυθμισμένη καθώς και η Ισραηλιτική θρησκεία, απολαμβάνουν σειρά προνομίων και αντίστοιχα υποχρεώσεων. Βλ. Παπαγεωργίου, Κ., ο.π., σελ. 101.

⁵¹ Παπαγεωργίου, Κ., ο.π., σελ. 101 επ

Το ισχύον πορτογαλικό σύνταγμα⁵² ρητά θεσπίζει τον χωρισμό κράτους και εκκλησίας, αλλά το κονκορδάτο που είχε υπογραφεί το 1940 παραμένει σε ισχύ, διασφαλίζοντας την προνομιακή θέση της Καθολικής Εκκλησίας σε σχέση με τα άλλα δόγματα και θρησκευόμενα. Το 1951, η Καθολική Εκκλησία αναγορεύτηκε ως επίσημη εκκλησία από το δικτατορικό καθεστώς του Σαλαζάρ με την τροποποίηση των άρθρων 45 και 46 του Συντάγματος⁵³.

Αναγνωρίζεται η νομική προσωπικότητα της Καθολικής Εκκλησίας, η φορολογική απαλλαγή των ιερέων και όλα τα ζητήματα που σχετίζονται με αυτήν ρυθμίζονται με το κονκορδάτο του 1940.

Το προοίμιο του πορτογαλικού συντάγματος δεν έχει καμία θρησκευτική αναφορά.

Το κράτος δεν χρηματοδοτεί κανένα θρήσκευμα⁵⁴.

Στην Ολλανδία η αντιπαλότητα μεταξύ καθολικών και προτεσταντών αποτέλεσε τη βάση για την αναζήτηση ενός θρησκευτικού πλουραλισμού. Η διαφοροποίηση κράτους και εκκλησίας περιλαμβάνεται στο Σύνταγμα του 1798 (άρθρ. 19 και 20) το οποίο για πρώτη φορά στην Ευρώπη διακηρύσσει την ισότητα όλων των θρησκευμάτων και τον χωρισμό κράτους και εκκλησιών. Παράλληλα, θεσπίζεται ένα σύστημα χωρισμού κράτους και εκκλησιών, που προσομοιάζει με το λαϊκό κράτος της Γαλλίας.

Στο ισχύον άρθρο 6 § 1 του Συντάγματος του 1983 κατοχυρώνεται πλήρως η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και η θρησκευτική ελευθερία.

Η συνταγματική υποχρέωση του κράτους να πληρώνει μισθούς και συντάξεις ιερέων αναγνωρισμένων θρησκειών καταργήθηκε το Μάιο 1991 και παρέμεινε μόνο η κρατική χρηματοδότηση ορισμένων πανεπιστημιακών εδρών. Βάσει παράδοσης όλα τα δόγματα δικαιούνται ραδιοφωνικό και τηλεοπτικό σταθμό⁵⁵.

Το Βέλγιο, παρά το έντονο καθολικό παρελθόν του, υιοθέτησε σταδιακά το γαλλικό μοντέλο χωρισμού κράτους και εκκλησίας. Το συγκεκριμένο πλαίσιο σχέσεων διαμορφώνεται κυρίως από τα άρθρα 19 και 20 (ελευθερία της λατρείας), 21

⁵² Η Πορτογαλία είναι χώρα με παράδοση στην επιρροή της Καθολικής Εκκλησίας, αλλά και σε αντικληρικό κοινωνικό ρεύμα. Βλ. Φουντεδάκη, Π., ο.π., σελ. 659

⁵³ Φουντεδάκη, Π., ο.π., σελ. 659

⁵⁴ Φουντεδάκη, Π., ο.π., σελ. 659 επ

⁵⁵ Φουντεδάκη, Π., ο.π., σελ. 659 επ

(αυτοδιοίκηση των θρησκευτικών κοινοτήτων), 24 (ελευθερία της εκπαίδευσης) του Βελγικού συντάγματος του 1994. Οι διατάξεις αυτές, αφενός δεν αναγνωρίζουν ορισμένη θρησκεία ως επίσημη, αφετέρου κατοχυρώνουν με πληρότητα τη θρησκευτική ελευθερία σε όλες τις επιμέρους εκδηλώσεις της υπό τους περιορισμούς της αρχής της νομιμότητας και της δημόσιας τάξης⁵⁶.

Με το άρθρο 181 του Συντάγματος, που αναθεωρήθηκε το 1993, κατοχυρώνεται η ισότητα των θρησκευτικών ενώσεων και των ενώσεων με φιλοσοφικό περιεχόμενο. Αποτέλεσμα τούτου είναι η οικονομικής στήριξη αυτών, που υλοποιείται με την καταβολή των μισθών και συντάξεων των κληρικών τους. Το καθεστώς αυτό απολαμβάνουν σήμερα όχι όλες αλλά μόνο οι έξι αναγνωρισμένες από το κράτος θρησκευτικές κοινότητες των Ρωμαιοκαθολικών, Προτεσταντών, Ισραηλιτών, Αγγλικανών, Μουσουλμάνων και Ορθοδόξων. Παράλληλα αναγνωρίζεται στα θρησκευόμενα αυτά νομική προσωπικότητα καθώς και το δικαίωμα να ζητήσουν την οικονομική συμμετοχή του κράτους για την ανέγερση ή ανακαίνιση των λατρευτικών τους οικοδομημάτων⁵⁷.

Ο όρκος του Βασιλιά δεν είναι θρησκευτικός και γίνεται ενώπιον των νομοθετικών σωμάτων.

Η ταξινόμηση που προηγήθηκε σε τέσσερις κατηγορίες σύμφωνα με τις συνταγματικές και νομοθετικές προσεγγίσεις, επικαλύπτεται αμέσως και καθίσταται αμφισβητήσιμη από τις κοινωνικές περιστάσεις, που προτείνουν διαφορετικούς συσχετισμούς ομάδων κρατών. Η θρησκευτική επιρροή στο κράτος στην κυρίως καθολική Ιρλανδία είναι πιθανώς ισχυρότερη και αμεσότερη από ό,τι υποδηλώνει η διατύπωση των συνταγματικών διατάξεων. Με τον ίδιο τρόπο θα υπήρχε μια στενότερη ομοιότητα στην κοινωνική σημασία της θρησκείας μεταξύ της Ελλάδας, της Ισπανίας και της Ιταλίας απ' ό,τι θα αποκαλυπτόταν σε σύγκριση της Ελλάδας με τη Δανία ή την Αγγλία⁵⁸.

⁵⁶ Παπαγεωργίου, Κ., ο.π., σελ. 98 επ

⁵⁷ Παπαγεωργίου, Κ., ο.π., σελ. 99 επ

⁵⁸ Robbers, G., Κράτη και Θρησκευόμενα στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σελ.629

Παρά τις επιμέρους διαφορές μεταξύ των συστημάτων, διαφαίνεται να υπάρχει ένα μέτρο σύγκλισης. Οι όποιες προηγούμενες αντιεκκλησιαστικές στάσεις εξασθένησαν με το πέρασμα των αιώνων και οι νομικές τους συνέπειες βαθμιαία μειώνονται. Στις θρησκευτικές κοινότητες παρέχεται δυνατότητα δράσης και επιτρέπεται σε αυτές μεγαλύτερη ελευθερία. Η θρησκεία αναγνωρίζεται ως σημαντικό στοιχείο της κοινωνικής ζωής. Αυτό προκύπτει από μια πληρέστερη κατανόηση της λειτουργίας των θεμελιωδών και ανθρωπίνων δικαιωμάτων, σύμφωνα με την οποία αποτελεί καθήκον της κοινωνίας να δημιουργεί θετικά τις προϋποθέσεις για την άσκηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τα τελευταία δεν θεωρούνται πλέον ως αμυντικά δικαιώματα εναντίον της κρατικής παρέμβασης⁵⁹.

Επίσης, το δικαίωμα των θρησκευμάτων στον αυτοκαθορισμό αποτελεί κοινή βάση. Αρκετά συντάγματα αναφέρουν ρητά αυτό το δικαίωμα. Διαφοροποιήσεις παρατηρούνται στην έκταση στην οποία παραχωρείται, αφού σε ορισμένα συντάγματα περιορίζεται μόνο στο ίδιο το επίσημο θρήσκευμα. Από την άλλη, μπορεί να παρέχεται σε όλους τους οργανισμούς που συνδέονται σχεδόν ελάχιστα με τον όρο «θρήσκευμα» με τη στενότερη έννοια του επίσημου θρησκεύματος⁶⁰.

Άλλη μία διαφορά εντοπίζεται και στην οργάνωση της νομικής μορφής των θρησκευτικών κοινοτήτων. Ενώ σε μερικά συστήματα οι ίδιες οι θρησκευτικές κοινότητες, οι ενώσεις τους και οι υποδιαιρέσεις τους είναι νομικά πρόσωπα, άλλα συστήματα δεν περιέχουν οποιαδήποτε νομική ταξινόμηση των θρησκευτικών κοινοτήτων ως τέτοιων σε σχέση με την απόκτηση νομικής προσωπικότητας.

2.4 ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ -ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Στην Ελλάδα το σύστημα των σχέσεων κράτους και εκκλησίας διέπεται από το Σύνταγμα του 1975 τόσο ως προς τα οργανωτικά όσο και ως προς την κατοχύρωση των θρησκευτικών δικαιωμάτων. Η συνταγματική θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας ρυθμίζεται στο άρθρο 3, που ορίζει ότι «Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας, που γνωρίζει κεφαλή της τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό,

⁵⁹ Robbers, G., Κράτη και Θρησκεύματα στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σελ.630

⁶⁰ Robbers, G., Κράτη και θρησκεύματα στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σελ.630

υπάρχει αναπόσπαστα ενωμένη δογματικά με τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και με κάθε άλλη ομόδοξη Εκκλησία του Χριστού· τηρεί απαρασάλευτα, όπως εκείνες, τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις. Είναι αυτοκέφαλη, διοικείται από την Ιερά Σύνοδο των ενεργεία Αρχιερέων και από τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο που προέρχεται από αυτή και συγκροτείται όπως ορίζει ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας, με τήρηση των διατάξεων του Πατριαρχικού Τόμου της κθ' (29) Ιουνίου 1850 και της Συνοδικής Πράξης της 4ης Σεπτεμβρίου 1928». Συναφείς με τα εκκλησιαστικά ζητήματα ρυθμίσεις περιλαμβάνουν και οι διατάξεις των άρθρων 13 (δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας), 16 παρ. 2 (η παιδεία έχει σκοπό και την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης γενικά), 18 παρ. 8 (προστασία της περιουσίας των πρεσβυγενών πατριαρχείων, που βρίσκονται στην Ελλάδα) 72 παρ. 1 (αρμόδια η Ολομέλεια της Βουλής για την ψήφιση νόμων με εκκλησιαστικό περιεχόμενο), 105 (καθεστώς της Μοναστικής Πολιτείας του Αγίου Όρους).

Συγκριτικά με τις αντίστοιχες ρυθμίσεις του Συντάγματος του 1952, με το Σύνταγμα του 1975 πραγματοποιήθηκε ένα ώριμο βήμα χαλάρωσης του καθεστώτος ασφυκτικής πολιτειοκρατίας, που χαρακτήριζε μέχρι τότε τις σχέσεις κράτους και εκκλησίας, στο πλαίσιο της «νόμω κρατούσης πολιτείας»⁶¹. Το σύστημα ενώσεως κράτους και εκκλησίας διατηρήθηκε κατά βάση και υπό το ισχύον καθεστώς, παρά την ομολογημένη πρόθεση της τότε κυβέρνησης και των κομμάτων της αντιπολίτευσης να προχωρήσουν σε συνταγματικό χωρισμό των δύο θεσμών, αφού δεν αποτόλμησαν τελικώς μια ρηξικέλευθη τομή⁶².

Στο πλαίσιο της φιλελευθεροποίησης των σχετικών διατάξεων και της εκκοσμίκευσης του κράτους, οι διατάξεις για τις σχέσεις πολιτείας και εκκλησίας, βρίσκονται για πρώτη φορά στο τρίτο και όχι στο πρώτο άρθρο του Συντάγματος. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, ως ανώτατος άρχοντας του κράτους, δεν απαιτείται πλέον να είναι

⁶¹ Παπαγεωργίου, Κ., ο.π., σελ. 71 επ

⁶² Παρά το γεγονός ότι τόσο τα σχέδια Συντάγματος της κυβέρνησης και των κομμάτων της αντιπολίτευσης όσο και οι σχετικές συζητήσεις στην Αναθεωρητική Βουλή του 1975 απέβλεπαν σε μεταβολή του καθεστώτος των σχέσεων του ζεύγματος προς την κατεύθυνση του χωρισμού, με επίκληση της κρισιμότητας των συνθηκών που η χώρα διερχόταν μετά την επτάχρονη δικτατορία και την ανάγκη διατήρησης της θρησκευτικής ομοιογένειας του λαού, οι διατάξεις του νέου Συντάγματος, παρότι απομακρύνθηκαν αισθητά από εκείνες του Συντάγματος του 1952, δεν αποτόλμησαν τελικώς μια ρηξικέλευθη τομή. Βλ. Κονιδάρη, Γ., ο.π. σελ. 80

χριστιανός ορθόδοξος⁶³. Κατά την ορκωμοσία του ενώπιον της Βουλής, δεν παρευρίσκεται η Ιερά Σύνοδος, ενώ ο ίδιος δεν υπόσχεται πλέον να προστατεύει την επικρατούσα θρησκεία⁶⁴. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται τώρα γενικά, όταν διενεργείται κατά οποιασδήποτε γνωστής θρησκείας και όχι μόνο κατά της Ορθόδοξης Εκκλησίας όπως κατά το προϊσχύον Σύνταγμα. Επιτρέπεται η κατάσχεση εφημερίδων και άλλων εντύπων μετά την κυκλοφορία τους, εφόσον περιέχουν δημοσίευση που προσβάλλει όχι μόνον τη χριστιανική, αλλά και κάθε άλλη γνωστή. Από την άλλη πλευρά όμως, στην προμετωπίδα του Συντάγματος επαναλαμβάνεται η επίκληση της Αγίας Τριάδος, η οποία πάντως έχει ιστορικό και συμβολικό απλώς χαρακτήρα και στερείται νομικής σημασίας⁶⁵. Η Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία χαρακτηρίζεται και υπό το ισχύον Σύνταγμα ως επικρατούσα, αν και ως προς το εννοιολογικό της περιεχόμενο, η κρατούσα γνώμη υποστηρίζει ότι αποτελεί απλή διακήρυξη του ότι οι Έλληνες είναι κατά την συντριπτική τους πλειοψηφία χριστιανοί ορθόδοξοι και άρα ο σχετικός όρος έχει περιγραφικό και όχι κανονιστικό χαρακτήρα⁶⁶. Θρησκευτική επίκληση περιέχεται και στον όρκο του Προέδρου της Δημοκρατίας (άρθρο 33 παρ. 2), αλλά και των βουλευτών (άρθρο 59 παρ. 1), προβλέπεται ωστόσο ότι οι ετερόδοξοι ή αλλόθρησκοι βουλευτές, μπορούν να ορκιστούν κατά τον τύπο του όρκου που ορίζει το δόγμα ή η θρησκεία τους (άρθρο 59 παρ. 2). Η παιδεία έχει σκοπό την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης γενικά (άρθρο 16 παρ. 2). Νομοσχέδια που αφορούν ζητήματα περί τα θρησκευόμενα, ψηφίζονται υποχρεωτικά από την Ολομέλεια της Βουλής (άρθρο 72 παρ.1)⁶⁷.

⁶³ Όπως όφειλε να είναι παλαιότερα ο Βασιλιάς, άρθρα 47,51-52 Συντ. του 1952

⁶⁴ άρθρα 31, 33 παρ.2 Συντ. του 1952

⁶⁵ Κατά τον Δ. Τσάτσο, Συνταγματικό Δίκαιο, σελ. 592-593, η ανωτέρω θρησκευτική επίκληση δεν έχει ούτε νομική ή έστω ερμηνευτική σημασία, αλλά ούτε αποτελεί και «προοίμιο» του Συντάγματος, αφού τέτοιο έχουν μόνο ορισμένα ξένα συντάγματα, βλ. Παπαγεωργίου, Κ., ο.π., σελ. 73

⁶⁶ Είναι χαρακτηριστικό εξάλλου ότι ο γενικός εισηγητής της πλειοψηφίας στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή δήλωνε ότι «ο όρος επικρατούσα θρησκεία σημαίνει απλώς ότι η ορθόδοξος θρησκεία είναι η θρησκεία που ακολουθεί η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού και συμφώνως προς το τυπικόν της οποίας ενεργούνται αι επίσημαι τελεταί, καθορίζονται αι αργίαι». Για περισσότερα βλ. Ν. Ν. Σαρίπολος, Σύστημα του Συνταγματικού Δικαίου της Ελλάδος, σελ. 296 και Χρυσόγονος, Κ., ο.π. σελ.97

⁶⁷ Παπαγεωργίου, Κ., ο.π., σελ. 73 επ, Κονιδάρη, Γ., ο.π. σελ. 80, Φουντεδάκη, Π., ο.π., σελ. 660 επ

Ωστόσο, το προαναφερόμενο συνταγματικό πλαίσιο των σχέσεων κράτους και εκκλησίας δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι διακρίνεται από σταθερότητα. Και τούτο διότι επηρεάζεται από τα πρόσωπα που εκπροσωπούν τους θεσμούς καθώς και από την εκάστοτε τρέχουσα κρατική ή εκκλησιαστική πολιτική. Δηλαδή, το αφηρημένο περιεχόμενο των διατάξεων σηματοδοτείται ανάλογα από τις περιστάσεις. Υπό το ισχύον Σύνταγμα πάντως ισχύει το καθεστώς της πολιτειοκρατίας (σύστημα της νόμου κρατούσας πολιτείας). Επίσης το περιεχόμενο του άρθρου 3, δεν αρκεί να αποδώσει από μόνο του την εικόνα των σχέσεων κράτους και εκκλησίας στην Ελλάδα, αφού αυτές ρυθμίζονται και σε πιο κρίσιμο βαθμό, από τις διατάξεις των υπολοίπων άρθρων που προαναφέρθηκαν (άρθρα 13, 14 παρ. 3, 16 παρ. 2, 33 παρ. 2, 59 παρ. 1 και 72 παρ. 1).

Επομένως, η ρευστότητα των σχέσεων κράτους και πολιτείας επιτρέπει όχι μόνο συχνές παρεκκλίσεις από την κανονική τάξη με συνεχείς επεμβάσεις της πολιτείας σε ζητήματα της Εκκλησίας (αντισυνταγματικές παρεμβάσεις που προσβάλλουν το συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα της εκκλησιαστικής αυτοδιοίκησης⁶⁸), αλλά και ευνοεί τη δημιουργία δυσπλασιών στον εκκλησιαστικό οργανισμό. Και πάλι αποφασιστικό ρόλο διαδραματίζουν τα πρόσωπα που ηγούνται τόσο του κράτους όσο και της εκκλησίας, προκειμένου να αυξηθούν ή να αποσοβήσουν τέτοια φαινόμενα.⁶⁹ Συγκριτικά με τις αντίστοιχες ρυθμίσεις των υπόλοιπων ευρωπαϊκών κρατών, πρέπει να ειπωθεί ότι η ιδιαιτερότητα της Ελλάδας δεν εντοπίζεται στο σύστημα της επικρατούσας θρησκείας, αλλά συνδέεται με την έκταση του πλέγματος των διατάξεων που αφορούν τις σχέσεις εκκλησίας και πολιτείας και που ως σύνολο έχουν μοναδικότητα στον ευρωπαϊκό χώρο. Αν και επιμέρους ρυθμίσεις του ελληνικού Συντάγματος υπάρχουν και σε άλλα ευρωπαϊκά, σε κανένα όμως Σύνταγμα, δεν διαπιστώνεται τόσο έντονα και σε τόσα επίπεδα το στοιχείο της σύνδεσης κράτους και εκκλησίας. Ευρωπαϊκή πρωτοτυπία συνιστά και η ύπαρξη ενιαίου Υπουργείου αρμόδιου για παιδεία και Θρησκευματα⁷⁰. Χαρακτηριστικό παράδειγμα που τεκμηριώνει αυτή τη διαπίστωση αποτελεί ο όρκος του Προέδρου

⁶⁸ Ολ. ΣτΕ 1476/1975 που αφορά ακυρωτικό έλεγχο κανονιστικής πράξης, η οποία αντίκειται στις σχετικές με την αυτοδιοίκηση της Εκκλησίας συνταγματικές διατάξεις

⁶⁹ Κονιδάρη, Γ., ο.π. σελ. 80, Παπαγεωργίου, Κ., ο.π., σελ. 73 επ., Φουντεδάκη, Π., ο.π., σελ. 660 επ

⁷⁰ Φουντεδάκη, Π., ο.π., σελ. 661 επ

της Δημοκρατίας, που δεν περιορίζεται σε αναφορά του Θεού, αλλά παραπέμπει στην Αγία Τριάδα καθώς και ο όρκος των βουλευτών με πρόβλεψη για αλλόθρησκους ή ετερόθρησκους όχι όμως για άθρησκους ή άθεους. Προς επίρρωση τούτων, αναφέρεται και το γεγονός ότι αν και η Εκκλησία είναι αυτοδιοικούμενη κατά τις συνταγματικές προβλέψεις, το κράτος ωστόσο παρεμβαίνει σε καίρια ζητήματα διοίκησης και οργάνωσής της. Οι κληρικοί της επικρατούσας θρησκείας μισθοδοτούνται από το κράτος και το υπαλληλικό προσωπικό της όπως και κάθε εκκλησιαστικού νπδδ, διέπεται ως προς τις αποδοχές του από τις διατάξεις περί δημοσίων υπαλλήλων. Δεδομένης της παρουσίας θρησκευτικών μειονοτήτων και της εικαζόμενης ύπαρξης άθρησκων πολιτών, η κρατική χρηματοδότησή της επικρατούσας θρησκείας από τη φορολογία όλων των πολιτών, αδιακρίτως θρησκευάτος, προξενεί προστριβές⁷¹.

Ως αντίλογος για το ισχύον καθεστώς προτάσσεται η θρησκευτική ομοιογένεια του ελληνικού πληθυσμού, που αγγίζει περίπου το 96%. Ωστόσο και σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη με πολύ ισχυρή παρουσία ενός θρησκευάτος, όπως στην Ιταλία, στην Ισπανία και στην Πορτογαλία, που πάνω του 95% του πληθυσμού είναι καθολικοί ή το Λουξεμβούργο με 90% καθολικούς, δεν εντοπίζεται τέτοιο πλέγμα διατάξεων⁷². Ένα ακόμη επιχείρημα υπέρ της υφιστάμενης πλοκής των σχέσεων, αποτελεί το ότι πρόκειται για τη ρητή συνταγματική ρύθμιση των σχέσεων της ελληνικής πολιτείας με την ορθόδοξη χριστιανική εκκλησία. Όλες οι τυπολογίες σχέσεων μεταξύ κράτους και εκκλησίας και όλες οι συγκριτικές αναφορές, δογματικές και ιστορικές, πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τους καταρχήν το στοιχείο αυτό: πως πρόκειται για τις σχέσεις κράτους και ορθόδοξης εκκλησίας δηλ. μιας εκκλησίας που δεν απέκτησε ποτέ μέχρι σήμερα, αυτόνομη κρατική υπόσταση, όπως η ρωμαιοκαθολική εκκλησία⁷³. Επίσης, αφορά στη σχέση ενός κράτους με μια εκκλησία, που δεν προέκυψε ως προϊόν αντίθεσης της κοινωνίας προς μια κατεστημένη εκκλησιαστική τάξη περιβεβλημένη

⁷¹ Φουντεδάκη, Π., ο.π., σελ. 665

⁷² Η Ad. Pollis "Greek national identity: religious minorities, rights and European norms", «journal of modern Greek studies» (1992) σελ 171-195, δίνει το παραπάνω ποσοστό για τους ορθόδοξους, για περισσότερα βλ. Φουντεδάκη, Π., ο.π., σελ. 666

⁷³ Να ληφθούν υπόψη οι εννοιολογικές διακρίσεις μεταξύ της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας ως τέτοιας της Αγίας Έδρας και της πόλης του Βατικανού

και με πολιτειακό μανδύα εξουσίας, όπως συνέβη με τις προτεσταντικές εκκλησίες, που προέκυψαν μέσα από την αντίθεσή τους με το ρωμαιοκαθολικισμό και επηρεάστηκαν εκ του λόγου αυτού ως προς τον τρόπο οργάνωσής τους. Αντιθέτως, η ορθόδοξη εκκλησία έχει παράδοση διάχυσης σε διάφορα πολιτειακά μορφώματα με τα οποία έχει κατά καιρούς συνυπάρξει. Εξάλλου, η ελληνική επανάσταση της ανεξαρτησίας δεν προσέλαβε ποτέ αντικληρικό ή αντεκκλησιαστικό χαρακτήρα σε αντίθεση με τις ιστορικές διεργασίες που οδήγησαν στη συγκρότηση άλλων ευρωπαϊκών κρατών όπως η Γαλλία. Γι' αυτό και θεσπίστηκε ως πράξη δηλωτική της ανεξαρτησίας και της κυριαρχίας του νεοσύστατου τότε ελληνικού κράτους το αυτοκέφαλο της ορθόδοξης εκκλησίας του (1833)⁷⁴.

2.5 ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ

Οι πολιτειακές σχέσεις κράτους και εκκλησίας ρυθμίζονται με ιδιαίτερο τρόπο σε κάθε χώρα μέλος της ΕΕ ακολουθώντας την τοπική ιστορική και πολιτιστική παράδοση μεταξύ των δύο θεσμικών οντοτήτων. Δίπλα στις διαφορές, εντοπίζονται και αρκετές κοινές κατευθύνσεις μεταξύ των κρατών που υιοθετούν κάποιο από τα συστήματα χωρισμού, ένωσης ή απλής συνεργασίας με τα θρησκευόμενα της επικρατείας τους. Πάντως, από την ιστορική και νομική εξέλιξη της σχέσης κράτους και εκκλησίας φαίνεται ότι η αποκοπή του κράτους από τη θρησκευτική αγκάλη επιτυγχάνεται εκεί όπου η στάση της κοινωνίας απέναντι στην επικρατούσα θρησκεία επιτρέπει στις πολιτικές δυνάμεις να αναμετρηθούν μαζί της⁷⁵.

Κοινή συνταγματική θέση όλων των κρατών μελών απέναντι στις θρησκείες αποτελεί η πανηγυρική αναγνώριση της θρησκευτικής ελευθερίας και η πρόβλεψη για απαγόρευση των θρησκευτικών διακρίσεων, με την οποία θα ασχοληθούμε εκτενέστερα στο επόμενο κεφάλαιο. Δυστυχώς όμως παρατηρείται απόκλιση σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό του περιεχομένου των σχέσεων αυτών από τις συνταγματικές εξαγγελίες, υποχωρώντας είτε σε ρυθμίσεις της κοινής νομοθεσίας

⁷⁴ Βενιζέλος, Ευ., Σχέσεις κράτους και εκκλησίας, σελ.47 επ.

⁷⁵ Φουντεδάκη, Π., ο.π., σελ. 670

είτε σε ιδιαίτερες συμφωνίες μεταξύ κράτους και επιμέρους εκκλησιών ή θρησκευμάτων⁷⁶.

Πάντως τα κράτη, επιλέγουν τη χαλαρή συνεργασία με τα περισσότερα θρησκευόμενα, μέσα σε κλίμα αμοιβαίας εμπιστοσύνης. Αν και αυτό συχνά γίνεται για λόγους κοινωνικής πολιτικής, έχει όμως παράλληλη συνέπεια τη διεύρυνση της προστασίας του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας και την εντονότερη εκκοσμίκευση του κράτους, που συμβαδίζει με θρησκευτικό αποχρωματισμό των δημόσιων θεσμών.

Ωστόσο, τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται μια αναβίωση του θρησκευτικού φαινομένου σε περισσότερα κοινωνικά επίπεδα, ιδίως στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, γεγονός που οφείλεται και στη μαζική εισροή οικονομικών μεταναστών από αναπτυσσόμενες χώρες. Οι μετανάστες αυτοί, φορείς ενός ευρέος φάσματος θρησκευτικών παραδόσεων, προέρχονται από χώρες που θεωρούν την θρησκεία όχι ιδιωτική, αλλά δημόσια υπόθεση. Αυτή η είσοδος και εγκατάσταση των θρησκευτικών μειονοτήτων κυρίως των μουσουλμάνων φέρνει αντιμέτωπη την Ευρώπη με τις αντοχές της απέναντι στο «άλλο», το διαφορετικό.

3. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

3.1 ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Η θρησκευτική ελευθερία είναι η ρίζα των ατομικών ελευθεριών. Πολύ πριν από την αναγνώριση της απαραβίαστης ιδιωτικής σφαίρας του ατόμου και την επικράτηση του φιλελεύθερου ατομοκεντρισμού, η γενική αποδοχή της υπεροχής του θείου έναντι του ανθρώπινου δικαίου και των αντίστοιχων περιορισμών της κατά άλλα απεριόριστης ηγεμονικής κυριαρχίας είχε δημιουργήσει το θεμέλιο για την αντίταξη ατομικών θρησκευτικών υποχρεώσεων στην κρατική επιταγή⁷⁷.

⁷⁶ Χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα διεθνών συμφωνιών αποτελούν τα κονκορδάτα που πολλές χώρες έχουν συνάψει με την Αγία Έδρα, ως διεθνή νομικό εκπρόσωπο της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας.

⁷⁷ Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, σελ. 372.

Η κορυφαία θέση που κατέχει στον κατάλογο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι αποτέλεσμα γεγονότων μείζονος ιστορικής σημασίας που συνέβησαν στο δυτικό κόσμο τόσο κατά τους μέσους αιώνες όσο και στην περίοδο της Αναγέννησης. Η αναγκαιότητα προστασίας της προέκυψε μέσα από την οδυνηρή εμπειρία των μακροχρόνιων θρησκευτικών πολέμων καθώς και από απελευθερωτικά κινήματα της ευρωπαϊκής και αμερικανικής ηπείρου, όπως η Μεταρρύθμιση και Αντιμεταρρύθμιση, η σύγκληση της Συνόδου του Τριδέντου⁷⁸, η ειρήνη της Αυγούστας⁷⁹, ο Τριακονταετής Πόλεμος και η ειρήνη της Βεσφαλίας.

Ερχόμενοι στο σήμερα, τα κράτη και οι διεθνείς οργανισμοί συνειδητοποιούν ολοένα και περισσότερο ότι η διασφάλιση της θρησκευτικής ελευθερίας συμβάλλει καθοριστικά στην ομαλή συμβίωση και την αρμονικότερη λειτουργία των σύγχρονων πολυπολιτισμικών κοινωνιών. Και τούτο ιδίως διότι, η αναβίωση του θρησκευτικού φαινομένου αναδεικνύει τη θρησκεία ως ένα σημαντικό παράγοντα τρόπου ζωής και αντίληψης ευρύτατων κοινωνικών στρωμάτων. Πρόσθετο προβληματισμό προκαλεί το γεγονός ότι οι συνθήκες κοινωνικής ανισότητας και απομόνωσης υπό τις οποίες συχνά διαβιώνει το μεγαλύτερο μέρος των μεταναστών, τους ωθούν συχνά σε μια αμυντικού χαρακτήρα αναδίπλωση στις οικείες θρησκευτικές κουλτούρες, με συνέπεια τη δημιουργία πολυάριθμων θυλάκων φονταμενταλισμού⁸⁰.

Ωστόσο, η περιχαράκωση στην εθνική και θρησκευτική παράδοση, οξύνει ακόμα περισσότερο τις υπάρχουσες κοινωνικές διαφορές, καθιστώντας επιτακτική την εξεύρεση θεσμικά προσφορότερων τρόπων για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας και τη μείωση των ακραίων θρησκευτικών φαινομένων. Κατ' αυτόν τον τρόπο θα καταπαύσουν οι όποιες πολιτισμικές εντάσεις και θα εμπεδωθεί η θρησκευτική και κοινωνική ειρήνη.

⁷⁸ Σύνοδος της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας που σηματοδότησε την απαρχή μιας εκ των έσω γενικότερης προσπάθειας ηθικής και πνευματικής αναβαθμίσεώς της. Παπαγεωργίου, Κ., ο.π, σελ. 125

⁷⁹ Με αυτήν, ο Λουθηρανισμός αναγνωρίζεται ως νόμιμος και δίνεται το δικαίωμα σε κάθε ηγεμόνα να επιβάλει στο κράτος του το δόγμα που ο ίδιος επιθυμεί. Παπαγεωργίου, Κ., ο.π, σελ. 125

⁸⁰ Παπαγεωργίου, Κ., ο.π, σελ. 125 .

3.2 ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Οι πρώτες επίσημες αναγνωρίσεις της θρησκευτικής ελευθερίας εμπεριέχονταν στη Διακήρυξη Δικαιωμάτων της Αμερικανικής Πολιτείας Virginia (1776) καθώς και στην πρώτη τροποποίηση του Ομοσπονδιακού Συντάγματος των Η.Π.Α. (1791). Ακολούθησε το άρθρο 10 της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη (1789 που αναγνώριζε την ανεξιθρησκία. Κατόπιν των διακηρύξεων στην Αμερική και στη Γαλλία, η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώθηκε σε όλα τα ευρωπαϊκά συντάγματα του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα⁸¹.

Ένα κείμενο οικουμενικής σημασίας στο ζήτημα της θρησκευτικής ελευθερίας είναι ο Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών (1945), σύμφωνα με τον οποίο τα Ηνωμένα Έθνη έχουν μεταξύ άλλων ως σκοπό να προάγουν το σεβασμό για τις ανθρώπινες ελευθερίες χωρίς διάκριση λόγω φυλής, φύλου, γλώσσας ή θρησκείας (άρθρο 1). Εντούτοις, στα θέματα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ο ΧΗΕ παρέχει μόνο αφορμές για συνεργασία μεταξύ των κρατών, χωρίς διατάξεις αυτοδύναμης εφαρμογής ούτε κατάλογο διεθνών αναγνωριζόμενων ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Την ελλιπή αυτή προστασία κάλυψε η ίδρυση της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ καρπός της οποίας ήταν η Οικουμενική Διακήρυξη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1948) καθώς και τα δύο Διεθνή Σύμφωνα του έτους 1966 (το πρώτο σχετικά με τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα και το δεύτερο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα).

Αν και η διεθνής νομική δεσμευτικότητα της ΟΔΔΑ έχει προκαλέσει διχογνωμίες, το παγκόσμιο πολιτικό και ηθικό της κύρος είναι αδιαμφισβήτητο. Ειδικότερα στη θρησκευτική ελευθερία αναφέρονται το άρθρο 2 (που αναγνωρίζει σε κάθε άνθρωπο το δικαίωμα να επικαλείται τις ελευθερίες της χωρίς διάκριση φύλου, θρησκείας και άλλων), 18 (κάθε άτομο έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας)⁸², 26 (που διακηρύσσει ότι η εκπαίδευση πρέπει να προάγει την κατανόηση, την ανεκτικότητα και τη φιλία ανάμεσα σε όλα τα έθνη και σε όλες τις

⁸¹ Δαγτόγλου, Π. ο.π. σελ. 373

⁸² Στο δικαίωμα αυτό περιλαμβάνεται η ελευθερία για την αλλαγή θρησκείας ή πεποιθήσεων, όπως και η ελευθερία να εκδηλώνει κανείς τη θρησκεία του ή τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, μόνος ή μαζί με άλλους, δημόσια ή ιδιωτικά, με τη διδασκαλία, την άσκηση, τη λατρεία και με την τέλεση θρησκευτικών τελετών.

φυλές και τις θρησκευτικές ομάδες) και 29 (που υπογραμμίζει ότι στην άσκηση των δικαιωμάτων του και την απόλαυση των ελευθεριών του κανείς δεν υπόκειται παρά μόνο στους περιορισμούς που ορίζονται από τους νόμους⁸³).

Όσον αφορά στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα⁸⁴, στο άρθρο 18 προστατεύεται η ελευθερία επιλογής και εκδήλωσης των θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων ατομικά ή ομαδικά. Θέτει δε, ως νόμιμο όριο την προστασία της δημόσιας ασφάλειας, της ηθικής, της υγείας και τις θεμελιώδεις ελευθερίες των άλλων κοινωνιών. Από το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα⁸⁵ αξίζει να αναφερθεί το άρθρο 2, που προστατεύει μεταξύ άλλων και το δικαίωμα της θρησκευτικής ισότητας.

Νεώτερο κείμενο αποτελεί η Διακήρυξη της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ για την εξάλειψη όλων των μορφών μισαλλοδοξίας και διακρίσεων που βασίζονται στη θρησκεία ή στην πεποίθηση (1981).

3.3 Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΕΕ

Τον Ιούνιο του 1999 το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Κολωνίας έκρινε σκόπιμο να συγκεντρώσει τα θεμελιώδη δικαιώματα που ίσχυαν σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης σε έναν χάρτη ώστε να τα καταστήσει περισσότερο εμφανή στους πολίτες. Την εκπόνηση του χάρτη ανέλαβε μια συνέλευση η οποία αποτελούνταν από εκπροσώπους από όλες τις χώρες της ΕΕ και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, καθώς και μέλη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και των εθνικών κοινοβουλίων. Υπεγράφη κατά τις εργασίες του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου που συγκλήθηκε στη Νίκαια της Γαλλίας τον Δεκέμβριο 2000. Το Δεκέμβριο του 2009, η θέση σε ισχύ της Συνθήκης της

⁸³ Με σκοπό να γίνονται τα δικαιώματα σεβαστά και να ικανοποιούνται οι δίκαιες απαιτήσεις της ηθικής, της δημόσιας τάξης και του γενικού καλού σε μια δημοκρατική κοινωνία

⁸⁴ Ν.2462/1997 «Κύρωση του Διεθνούς Συμφώνου για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, του Προαιρετικού Πρωτοκόλλου στο Διεθνές Σύμφωνο για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα και του Δευτέρου Προαιρετικού Πρωτοκόλλου στο Διεθνές Σύμφωνο για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα σχετικού με την κατάργηση της ποινής του θανάτου».

⁸⁵ Ν. 1532/1985 «Κύρωση του του Διεθνούς Συμφώνου για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα»

Λισαβόνας κατέστησε τον χάρτη νομικά δεσμευτικό και ισότιμο με τις συνθήκες. Για το λόγο αυτό, ο χάρτης τροποποιήθηκε και έγινε η επίσημη διακήρυξή του για δεύτερη φορά τον Δεκέμβριο του 2007.

Ο ΧΘΔ εφαρμόζεται στα ευρωπαϊκά όργανα τηρουμένης της αρχής της επικουρικότητας και δεν μπορεί να επεκτείνει τις αρμοδιότητες και τα καθήκοντα που τους αναθέτουν οι Συνθήκες. Ο χάρτης εφαρμόζεται επίσης στα κράτη μέλη της ΕΕ κατά την εφαρμογή του δικαίου της ΕΕ. Αναγνωρίζει μία σειρά προσωπικών, αστικών, πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων των πολιτών και μόνιμων κατοίκων της ΕΕ, τα οποία καθιερώνει στη νομοθεσία της ΕΕ. Περιλαμβάνει ένα εισαγωγικό προοίμιο και 54 άρθρα που κατανέμονται σε 7 κεφάλαια.

Ειδικότερα στον ΧΘΔ περιλαμβάνονται:

-το άρθρο 10 (ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας) που προβλέπει ότι :

1. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Το δικαίωμα αυτό συνεπάγεται την ελευθερία μεταβολής θρησκευματος ή πεποιθήσεων καθώς και την ελευθερία εκδήλωσης του θρησκευματος ή των πεποιθήσεων ατομικά ή συλλογικά, δημοσία ή κατ' ιδίαν, με τη λατρεία, την εκπαίδευση, την άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων και τις τελετές.

2. Το δικαίωμα της αντίρρησης συνειδήσεως αναγνωρίζεται σύμφωνα με τις εθνικές νομοθεσίες που διέπουν την άσκησή του.

-το άρθρο 21§1 (απαγόρευση διακρίσεων, που ορίζει ότι: απαγορεύεται κάθε διάκριση ιδίως λόγω φύλου, φυλής, χρώματος, εθνοτικής καταγωγής ή κοινωνικής προέλευσης, γενετικών χαρακτηριστικών, γλώσσας, θρησκείας ή πεποιθήσεων, πολιτικών φρονημάτων ή κάθε άλλης γνώμης, ιδιότητας μέλους εθνικής μειονότητας, περιουσίας, γέννησης, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού).

-το άρθρο 22 (πολιτιστική, θρησκευτική και γλωσσική πολυμορφία) σύμφωνα με το οποίο η Ένωση σέβεται την πολιτιστική, θρησκευτική και γλωσσική πολυμορφία.

Όσον αφορά τη θρησκευτική ελευθερία στο χώρο της εκπαίδευσης παρατηρούμε ότι στο άρθρ. 14 §3 προβλέπεται ότι «Η ελευθερία ίδρυσης εκπαιδευτικών ιδρυμάτων με σεβασμό των δημοκρατικών αρχών καθώς και το δικαίωμα των γονέων να εξασφαλίζουν την εκπαίδευση και τη μόρφωση των τέκνων τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές, φιλοσοφικές και παιδαγωγικές πεποιθήσεις τους, γίνονται σεβαστά σύμφωνα με τις εθνικές νομοθεσίες που διέπουν την άσκησή τους».

Επίσης στο άρθρ. 24 ορίζεται μεταξύ άλλων ότι η γνώμη των παιδιών σχετικά με ζητήματα που τα αφορούν λαμβάνεται υπόψη σε συνάρτηση με την ηλικία και την ωριμότητά τους και ότι «Σε όλες τις πράξεις που αφορούν τα παιδιά, είτε επιχειρούνται από δημόσιες αρχές είτε από ιδιωτικούς οργανισμούς, πρωταρχική σημασία πρέπει να δίνεται στο υπέρτατο συμφέρον του παιδιού».

Καταλήγοντας, μέχρι το 2009 λοιπόν δεν υπήρχε κάποια διάταξη νομικά δεσμευτική ως δημιούργημα της ΕΕ, που να κατοχυρώνει τη θρησκευτική ελευθερία. Ωστόσο, στο άρθρο 6 ΣυνθΕΕ κατοχυρώνεται ότι η Ένωση βασίζεται στις αρχές της ελευθερίας, της δημοκρατίας, του σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών και του κράτους δικαίου, αρχές οι οποίες είναι κοινές στα κράτη-μέλη. Η διακήρυξη του 6 ΣυνθΕΕ είναι ιδιαίτερος σημαντική, διότι φανερώνει το σεβασμό που οφείλει να επιδεικνύει η ΕΕ τόσο στην εθνική ταυτότητα των κρατών-μελών όσο και στα θεμελιώδη δικαιώματα όπως αυτά προκύπτουν από τις κοινές συνταγματικές τους παραδόσεις. Οι τελευταίες μάλιστα ανάγονται σε γενικές αρχές του κοινοτικού δικαίου ενώ μαζί με την ΕΣΔΑ αναγνωρίζονται ως πηγή του. Μετά το 2009 η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ειδικά της θρησκευτικής ελευθερίας στηρίζεται και στο ΧΘΔ ο οποίος κατέστη δεσμευτικός. Μέχρι τώρα δεν υπάρχει νομολογία σχετικά με παραβιάσεις της θρησκευτικής ελευθερίας στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που διαδέχτηκε το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λισαβόνας⁸⁶.

Πέραν του ΧΘΔ, άλλη αναφορά σε ζητήματα θρησκευτικής φύσεως εντοπίζεται στο άρθρο 19 παρ.1 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της ΕΕ⁸⁷ (πρώην άρθρο 13 της Συνθήκης ΕΚ), που κατοχυρώνει την απαγόρευση διακρίσεων λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων καθώς και στην οδηγία 2000/78 του Συμβουλίου της ΕΕ για την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης στην απασχόληση και στην εργασία.

---

⁸⁶ Στάγκος, Π., Η δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην κοινοτική έννομη τάξη σελ. 9 επ

⁸⁷ Με την επιφύλαξη των άλλων διατάξεων των Συνθηκών και εντός των ορίων των αρμοδιοτήτων που παρέχουν στην Ένωση, το Συμβούλιο, αποφασίζοντας ομόφωνα, σύμφωνα με ειδική νομοθετική διαδικασία, και μετά την έγκριση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, μπορεί να αναλάβει δράση για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω φύλου, φυλετικής ή εθνικής καταγωγής, θρησκείας ή πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού.

3.4 Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΣΔΑ

3.4.1 ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Οι διαπραγματεύσεις για την κατάρτιση της ΕΣΔΑ ξεκίνησαν αμέσως μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (1949), από τον οποίο η Ευρώπη μετρούσε σοβαρότατες απώλειες. Το Συμβούλιο της Ευρώπης προοριζόταν να αποτελέσει το ιδεολογικό προπύργιο του φιλελευθερισμού και η ΕΣΔΑ το εχέγγυο της ελευθερίας που οραματιζόνταν οι Δυτικοί. Στη μονοδιάστατη σκέψη του κομμουνισμού και στις διακηρύξεις του περί αθεΐας υπήρχε ανάγκη να αντιπαρατεθεί η απόλυτη ελευθερία στοχασμού και πίστης. Γρήγορα έγινε αντιληπτό ότι η κατοχύρωση «της ελευθερίας σκέψης, συνείδησης και θρησκείας» στο κείμενο της ΕΣΔΑ δεν θα αποτελούσε σημείο τριβής μεταξύ των συντακτών⁸⁸.

Η ΕΣΔΑ υπογράφηκε στη Ρώμη στις 4 Νοεμβρίου 1950, στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του νεοσύστατου τότε Συμβουλίου της Ευρώπης και ισχύει μεταξύ των κρατών μελών του. Κυρώθηκε από ελληνικής πλευράς, για πρώτη φορά, με το Ν. 2929/1953 και για δεύτερη, μετά την πτώση της δικτατορίας, με το Ν.Δ. 53/1974 «: Περί κυρώσεως της εν Ρώμη την 4ην Νοεμβρίου 1950 υπογραφείσης συμβάσεως "δια την προάσπισιν των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών", ως και του προσθέτου εις αυτήν πρωτοκόλλου των Παρισίων της 20ής Μαρτίου 1952». Η ΕΣΔΑ συμπληρώνεται από δεκατέσσερα Πρωτόκολλα⁸⁹, προβλέποντας έναν άρτιο μηχανισμό ελέγχου ως προς την εφαρμογή των υποχρεώσεων που έχουν αναλάβει τα κράτη για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Κύρια χαρακτηριστικά πρέπει να θεωρηθούν αφενός η εξαγγελία δικαιωμάτων της λεγόμενης πρώτης γενεάς (ατομικά και πολιτικά), αφετέρου, ότι τα δικαιώματα αυτά προστατεύονται νομικά με μηχανισμούς διεθνούς ελέγχου, που παρέχουν δυνατότητες ατομικής προσφυγής.

⁸⁸ Κτιστάκης, Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σελ. 31 επ.

⁸⁹ Στις 2 Οκτωβρίου 2013 ολοκληρώθηκε η κατάρτιση του 16^{ου} πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, το οποίο είναι έκτοτε ανοικτό για υπογραφή από τα υψηλά συμβαλλόμενα μέρη. Το πρωτόκολλο αυτό, που υιοθέτησε η επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης στις 10 Ιουλίου 2013, θα τεθεί σε ισχύ μετά την επικύρωση από 10 κράτη [σε αντιδιαστολή προς το 15^ο πρωτόκολλο που πρέπει να υπογραφεί και να επικυρωθεί από τα 47 συμβαλλόμενα μέρη στην ΕΣΔΑ], για περισσότερα βλ. <http://www.prevedourou.gr>

Η ΕΣΔΑ ερμηνεύεται κατά κύριο λόγο και εφαρμόζεται από τα αρμόδια διοικητικά και δικαστικά όργανα του κάθε κράτους. Πέραν αυτών, ως κυριότερο όργανο ελέγχου για την εφαρμογή της ΕΣΔΑ αναγνωρίζεται το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, που εδρεύει στο Στρασβούργο. Το ΕΔΔΑ επιλαμβάνεται μετά από προσφυγή, που μπορεί να ασκήσει οποιοδήποτε (φυσικό ή νομικό) πρόσωπο ή ομάδα προσώπων, εφόσον θίγεται από παραβίαση της ΕΣΔΑ. Ωστόσο για να θεωρηθεί παραδεκτή η προσφυγή θα πρέπει προηγουμένως να έχουν εξαντληθεί τα ένδικα μέσα που προβλέπει η εσωτερική έννομη τάξη του κράτους. Το ΕΔΔΑ αποφαινεται επί της προσφυγής με αιτιολογημένη και δεσμευτική για τα κράτη απόφαση, την εφαρμογή της οποίας επιβλέπει η επιτροπή των Υπουργών⁹⁰.

3.4.2 Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΣΔΑ ΚΑΙ ΣΤΑ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΑ ΤΗΣ

Η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας και των επιμέρους εκδηλώσεων της επιτυγχάνεται κυρίως με το άρθρο 9, που ορίζει τα εξής:

1. Παν πρόσωπον δικαιούται εις την ελευθερίαν σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας, το δικαίωμα τούτο επέγεται την ελευθερίαν αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων, ως και την ελευθερίαν εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονωμένως, ή συλλογικώς δημοσία ή κατ' ιδίαν, δια της λατρείας, της παιδείας, και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών.
2. Η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέση αντικείμενον ετέρων περιορισμών πέραν των προβλεπομένων υπό του νόμου και αποτελούντων αναγκαία μέτρα, εν δημοκρατική κοινωνία, δια την δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της δημοσίας τάξεως, υγείας και ηθικής, ή την προάσπισιν των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων.

Επίσης στο άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου⁹¹ (20 Μαρτίου 1952) προβλέπεται ότι: «Ουδείς δύναται να στερηθή του δικαιώματος όπως εκπαιδευθή. Παν Κράτος εν τη ασκήσει των αναλαμβανομένων υπ' αυτού καθηκόντων επί του πεδίου της μορφώσεως και της εκπαιδεύσεως θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων όπως εξασφαλίζωσι την μόρφωσιν και εκπαίδευσιν ταύτην συμφώνως προς τας ιδίας αυτών θρησκευτικάς και φιλοσοφικάς πεποιθήσεις».

Αξίζει να αναφερθεί και το άρθρο 14, το οποίο δεν έχει ανεξάρτητο χαρακτήρα αλλά συμπληρώνει τις άλλες ουσιαστικές διατάξεις της ΕΣΔΑ και επομένως το άρθρο 9 ή το άρθρο 2 του πρώτου πρωτοκόλλου της. Σύμφωνα με αυτό, τα συμβαλλόμενα

⁹⁰ Παπαγεωργίου, Κ., Εκκλησιαστικό δίκαιο, σελ. 131 επ, Μαγγανάς, Α. κ.α., Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, νομολογία και ερμηνευτικά σχόλια, σελ. 35 επ.

⁹¹ Κυρώθηκε από την Ελλάδα με το ν.δ. 53/1974 – ΦΕΚ 256/Α

κράτη δεσμεύονται να σέβονται την αρχή της μη διάκρισης κατά την απόλαυση των δικαιωμάτων και ελευθεριών που η ίδια η ΕΣΔΑ αναγνωρίζει, άρα δεν πρέπει να γίνεται άμεση ή έμμεση διάκριση με κριτήριο τη θρησκεία.

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι ορισμένες όψεις της θρησκευτικής ελευθερίας προστατεύονται και από άλλα άρθρα της ΕΣΔΑ, όπως είναι τα άρθρα 5 (δικαίωμα στην προσωπική ελευθερία και ασφάλεια), 6 (δικαίωμα πρόσβασης σε δικαστήριο), 8 (δικαίωμα στο σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής), 10 (ελευθερία της έκφρασης), 11 (ελευθερία της συνένωσης) και άρθρο 1 του ΠΠΠ (προστασία της περιουσίας)⁹²

Στη συνέχεια θα ακολουθήσει σύντομη ανάλυση των ρυθμίσεων του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ και του άρθρου 2 του πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ που είναι πρωτεύουσας σημασίας για την κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας σε επίπεδο Συμβουλίου της Ευρώπης.

3.4.2.1 ΤΟ ΑΡΘΡΟ 9 ΤΗΣ ΕΣΔΑ

Η ελευθερία της σκέψης, συνείδησης και της θρησκείας αποτελεί θεμέλιο της δημοκρατικής κοινωνίας. Στη θρησκευτική της διάσταση συγκαταλέγεται μεταξύ των πλέον ουσιωδών στοιχείων της ταυτότητας των πιστών ενώ συγχρόνως συνιστά πολύτιμο αγαθό για τους άθεους, τους αγνωστικιστές ή τους αδιάφορους. Από αυτήν εξαρτάται και ο πλουραλισμός, η πεμπτουσία της δημοκρατίας⁹³.

Στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ διακρίνονται δύο επίπεδα προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας. Το πρώτο είναι η εσωτερική διάσταση της θρησκευτικής ελευθερίας ή *forum internum*. Περιλαμβάνει την *ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας συμπεριλαμβανομένης και της ελευθερίας αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων*, και δεν υπόκειται σε περιορισμούς, δηλαδή χαίρει απόλυτης προστασίας. Το άλλο πεδίο είναι η εξωτερική διάσταση ή *forum externum*, στο οποίο *εμπεριέχεται η ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δια της λατρείας, της παιδείας και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών*. Υπόκειται στους περιορισμούς της παρ. 2 του άρθρου αυτού.

⁹² Βλ. http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ELL.pdf

⁹³ Σισιλιάνος, Λ., Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σελ. 365 επ.

Συγκεκριμένα:

ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ (FORUM INTERNUM)

Το περιεχόμενο των εννοιών «σκέψη», «συνείδηση», «θρησκεία» και «πεποιθήσεις», που αποτελούν τα προστατευόμενα αγαθά της διάταξης, δεν προσδιορίστηκε από τις προπαρασκευαστικές εργασίες για τη σύνταξη της ΕΣΔΑ. Και τούτο διότι, η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας έμοιαζε τόσο αυτονόητη ώστε δεν κρίθηκε σκόπιμο να συζητηθεί εκτενώς το περιεχόμενό της. Στο συνεχώς διογκούμενο ρεύμα του κομμουνισμού οι Δυτικοευρωπαίοι ήθελαν να αντιπαρατάξουν την πρότασή τους για ανοχή και ελευθερία. Αντίπαλος δεν ήταν οι άλλες θρησκείες αλλά ο κομμουνισμός. Το ΕΔΔΑ⁹⁴ διευκρίνισε ότι η ερμηνεία της ΕΣΔΑ γενικά, και των όρων αυτών ειδικά, γίνεται υπό το φως των «σημερινών συνθηκών», καθόσον η ΕΣΔΑ έχει αποστολή και ερμηνευτικό σκοπό την αποτελεσματική προστασία του ατόμου, και συνεπώς τη διασφάλιση όχι θεωρητικών και φανταστικών δικαιωμάτων αλλά δικαιωμάτων συγκεκριμένων και πραγματικών⁹⁵. Κατά τα λοιπά υπάγεται στους κανόνες διεθνούς δικαίου για την ερμηνεία των διεθνών συνθηκών.

Η ελευθερία της θρησκείας πλαισιώθηκε από την ελευθερία της σκέψης και της συνείδησης, προκειμένου να διευρυνθεί το πεδίο προστασίας της και κατά συνέπεια να προστατεύονται και οι πιστοί και οι μη πιστοί⁹⁶.

Η διάκριση μεταξύ θρησκείας και πεποιθήσεων δεν είναι ευκρινής στην ΕΣΔΑ, καθόσον δεν επεξηγείται ούτε στις προπαρασκευαστικές εργασίες ούτε από τη νομολογία αποσαφηνίζεται. Εν τέλει είναι άνευ ουσιαστικού αποτελέσματος για την προστασία τους (ίδιο δικαίωμα εκδήλωσης, όμοιοι περιορισμοί). Πάντως οι πεποιθήσεις είναι ευρύτερη έννοια από τη θρησκεία γιατί περιλαμβάνει και άλλες

---

⁹⁴ ΕΔΔΑ, Απόφαση Affaire "relative a certains aspects du regime linguistique de l'enseignement en Belgique 23.7.1968, 11 YBECHR (1968), sel. 860

⁹⁵ Κτιστάκης, Γ., Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σελ. 53 επ.

⁹⁶ Σισιλιάνος, Λ., ο.π., σελ. 365 επ.

πεποιθήσεις που έχει ένα άτομο για τη ζωή και πιο συγκεκριμένα για την ανθρώπινη συμπεριφορά στην κοινωνία.⁹⁷

Οι πεποιθήσεις διακρίνονται από τις γνώμες και τις ιδέες, οι οποίες ούτως ή άλλως προστατεύονται από το άρθρο 10 ΕΣΔΑ. Ως πεποιθήσεις ορίζονται οι αντιλήψεις ενός ατόμου για τη ζωή και ειδικότερα για τη συμπεριφορά του ανθρώπου μέσα στην κοινωνία, που συγκεντρώνουν επαρκή βαθμό πειστικότητας, σοβαρότητας, συνοχής και σημασίας και εμπνέουν σεβασμό μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία, που δεν αντίκειται στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και δεν έρχονται σε σύγκρουση με κάποιο θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα. Οι ιδέες δεν πληρούν τα προηγούμενα κριτήρια, διότι δεν συγκεντρώνουν επαρκή βαθμό πειστικότητας, σοβαρότητας, συνοχής και σημασίας, ενώ οι γνώμες δεν αφορούν τα σοβαρά και σημαντικά ζητήματα της ζωής και της ανθρώπινης συμπεριφοράς⁹⁸. Θεωρήθηκαν έτσι πεποιθήσεις ο φιλειρηνισμός, η τήρηση διατροφικών συνηθειών όπως η χορτοφαγία, ως άμεση έκφραση θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων καθώς και η αντίθεση στη σωματική τιμωρία στα σχολεία. Αντίθετα, δεν θεωρήθηκε προστατευόμενη πεποίτηση, η επιθυμία του ενδιαφερομένου να διασκορπιστούν οι στάχτες του στο οικόπεδό του μετά θάνατόν, στο μέτρο που η επιθυμία αυτή δεν εξέφραζε μια συνεκτική άποψη επί θεμελιωδών προβλημάτων⁹⁹.

Η ΕΣΔΑ προστατεύει δύο ειδών πεποιθήσεις, τις θρησκευτικές και τις φιλοσοφικές. Για τις *θρησκευτικές* πεποιθήσεις αξίζει να αναφερθεί ότι οι παραδοσιακές θρησκείες εμπίπτουν στο πεδίο του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ, επειδή «συγκεντρώνουν επαρκή βαθμό πειστικότητας, σοβαρότητας, συνοχής και σημασίας». Πρόκειται για τον Χριστιανισμό, τον Ισλαμισμό, τον Ινδουισμό, το Βουδισμό, τον Ιουδαϊσμό, τη θρησκεία των Σιχ. Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται και οι Χριστιανοί Μάρτυρες του Ιεχωβά με το επιχείρημα ότι οι πεποιθήσεις αυτές είναι ευρέως διαδεδομένες. Αν οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν είναι διαδεδομένες αλλά

⁹⁷ Κτιστάκης, Γ., ο.π., σελ. 57 επ

⁹⁸ Κτιστάκης, Γ., ο.π., σελ. 59 επ.

⁹⁹ Σισιλιάνος, Λ., ο.π. σελ. 366 επ.

«προσωποπαγείς¹⁰⁰», τότε οι πιθανότητες προστασίας τους από το άρθρο 9 είναι μηδαμινές. Σε αυτήν την περίπτωση, ο προσφεύγων πρέπει καταρχάς να πείσει για τη σοβαρότητά τους. Να αποδείξει δηλαδή, ότι πέρα από την ονομασία τους ή την επίκλησή τους από τον ίδιο και μόνο, υπάρχουν πραγματικά στοιχεία για τον τρόπο εκδήλωσης αυτών των πεποιθήσεων. Αν κριθεί ότι οι πεποιθήσεις του δεν είναι εκκεντρικές, τότε πρέπει να πείσει ότι συγκεντρώνουν και «επαρκή βαθμό πειστικότητας, συνοχής και σημασίας». Τέλος, αν οι πεποιθήσεις είναι διαδεδομένες αλλά νεοεμφανιζόμενες, τότε το βάρος της απόδειξης βαρύνει τους «ιθύνοντες νέων θρησκευτικών κινήματων» ή τα ίδια τα κινήματα. Οφείλουν να πείσουν πραγματικά ότι δεν επιδιώκουν τον περιορισμό της ελευθερίας της βούλησης του ατόμου¹⁰¹.

Ως φιλοσοφικές πεποιθήσεις νοούνται όλα τα γνωστά φιλοσοφικά ρεύματα εκτός από τις περιθωριακές προσωποπαγείς αντιλήψεις. Για να προστατεύονται πρέπει να έχουν μια πνευματική συγγένεια με τα κύρια θρησκευτικά ή φιλοσοφικά ρεύματα. Το δε, κριτήριο του διαχωρισμού παραμένει το ίδιο: ο επαρκής βαθμός πειστικότητας, σοβαρότητας, συνοχής και σημασίας. Έχει κριθεί ότι αποτελούν φιλοσοφικές πεποιθήσεις και άρα εμπίπτουν στο πεδίο προστασίας του άρθρου ο ειρηνισμός, ο αγνωστικισμός, η αθεΐα, ο υλισμός καθώς και η ακραία χορτοφαγία και οι οικολογικές πεποιθήσεις. Επίσης, στην έννοια των φιλοσοφικών πεποιθήσεων εντάσσονται και οι πολιτικές πεποιθήσεις(φερ' ειπείν ο κομμουνισμός) εκτός από εκείνες που αντίκεινται στη δυτική φιλελεύθερη δημοκρατία. Δηλαδή ο ναζισμός και ο φασισμός τίθενται εκτός της προστασίας του άρθρου 9καθόσον αντίκεινται στο περιεχόμενο της "δημοκρατικής κοινωνίας".

Επιπρόσθετα, αναπόσπαστο μέρος του πυρήνα της ελευθερίας σκέψης, συνείδησης και θρησκείας αποτελεί η «αρνητική» θρησκευτική ελευθερία, η οποία υπόκειται στους περιορισμούς του άρθρου 9 παρ. 2. Περιλαμβάνει το δικαίωμα να μην υφίσταται κανείς πίεση (α) να διαμορφώνει, να μεταβάλλει ή να αποβάλλει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, (β) να τις αποκαλύπτει ή να συμπεριφέρεται κατά

¹⁰⁰ Σε αυτό το συμπέρασμα κατέληξε η Ευρ.ΕΔΑ σε δύο προσφυγές κρατουμένων που διεκδίκησαν ιδιαίτερη μεταχείριση σε σωφρονιστικά καταστήματα, επικαλούμενοι το δικαίωμά τους στη θρησκευτική ελευθερία. Ο πρώτος προσφεύγων υποστήριξε ότι ανήκει στη θρησκευτική κοινότητα των «προσκυνητών του φωτός» Ευρ.ΕΔΑ, Υπόθεση X κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, αρ. προσφυγής 4445/70. Ο δεύτερος υποστήριξε ότι είναι πιστός της θρησκείας «Wicca» Ευρ.ΕΔΑ, Υπόθεση X κατά Ηνωμένου Βασιλείου, αρ. προσφυγής 7291/75.

¹⁰¹ Κτιστάκις, Γ., ο.π. σελ. 64επ.

τρόπο τέτοιο που να προϋποθέτει την πίστη του σε ορισμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις. όπως η υποχρέωση ορκοδοσίας θρησκευτικού τύπου ή η υποχρεωτική εισφορά σε ορισμένη θρησκευτική κοινότητα¹⁰².

ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ (FORUM EXTERNUM)

Το δικαίωμα εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων είναι καθοριστικής σημασίας για την κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας των μειονοτήτων στην Ευρώπη, γιατί πολλές θρησκείες αποδίδουν ιδιαίτερο βάρος στον τρόπο δράσης (π.χ. διάδοση της πίστης), στους συμβολισμούς (π.χ. ρουχισμός), στην προδιαγεγραμμένη διαβίωση (π.χ. διατροφικές επιλογές) και εν γένει στον τρόπο συμπεριφοράς. Γι αυτές τις μειονότητες η πίστη είναι λιγότερο βεβαιότητα για τη θρησκευτική αλήθεια και περισσότερο η ορμή για πράξη σύμφωνη με τις θρησκευτικές εντολές¹⁰³.

Το κείμενο του άρθρου 9 περιέχει αναλυτική καταγραφή των τρόπων και των μορφών εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Η δε νομολογία επιχειρεί την περιοριστική ερμηνεία της έννοιας «εκδήλωσης» εν αντιθέσει με την ερμηνεία της έννοιας της «ελευθερίας της σκέψης, συνείδησης και θρησκείας». Οι τρόποι εκδήλωσης της θρησκευτικής ελευθερίας αναφέρονται στο άρθρο 9 παρ.1 ΕΣΔΑ ανά ζεύγη και εξαντλητικά: μεμονωμένα ή συλλογικά, δημόσια ή κατ' ιδίαν. Αποκλείεται οποιαδήποτε επέμβαση του κράτους¹⁰⁴.

Το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι η ελευθερία συλλογικής εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων περιλαμβάνει το δικαίωμα στην αυτόνομη οργάνωση της θρησκευτικής μειονότητας και γεννά υπό προϋποθέσεις υποχρέωση προστασίας της νομικής συνέχειας του οργανωτικού της σχήματος¹⁰⁵.

¹⁰² Κτιστάκις, Γ., ο.π. σελ. 69επ

¹⁰³ Κτιστάκις, Γ., ο.π. σελ 85

¹⁰⁴ Σύμφωνα με την ΕυρΕΔΑ δεν είναι ορθό ότι οι δύο τρόποι εκδήλωσης της θρησκείας δημόσια ή κατ' ιδίαν, αποκλείουν αυτομάτως ο ένας τον άλλον ή αφήνουν περιθώριο επιλογής στο κράτος αλλά απλώς αναγνωρίζουν ότι η εκδήλωση της θρησκείας υλοποιείται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο. Βλ. Κτιστάκι, Γ., ο.π. σελ. 86.

¹⁰⁵ Hassan Tchaouch κατά Βουλγαρίας, παρ. 83, αρ. προσφυγής 30985/96

Το άρθρο 9 § 1 ορίζει ότι η εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων πραγματοποιείται με τη λατρεία, τις ιεροτελεστίες, την πρακτική και τη διδασκαλία.

Η ελευθερία εκδήλωσης των πεποιθήσεων όμως δεν είναι απεριόριστη. Το Δικαστήριο έχει τονίσει ότι «μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία, όπου πολλές θρησκείες συνυπάρχουν στον ίδιο πληθυσμό, μπορεί να είναι απαραίτητο να επιβληθούν περιορισμοί σε αυτή την ελευθερία για να εναρμονιστούν τα συμφέροντα των διαφορετικών ομάδων και να εξασφαλιστεί ο σεβασμός των πεποιθήσεων του καθενός¹⁰⁶».

Η θρησκευτική ελευθερία υπόκειται σε ένα γενικό και σε ειδικούς περιορισμούς. Γενικός είναι ο περιορισμός του άρθρου 15 ΕΣΔΑ, που αποβλέπει στην προάσπιση του εθνικού συμφέροντος και οι ειδικοί περιορισμοί είναι αυτοί που προβλέπονται στη δεύτερη παράγραφο του άρθρου 9 ΕΣΔΑ, που αποσκοπούν στην προάσπιση του δημοσίου και ιδιωτικού συμφέροντος και αφορούν μόνο το δικαίωμα στην εκδήλωση των πεποιθήσεων. Πιο συγκεκριμένα:

Στο άρθρο 15¹⁰⁷ ΕΣΔΑ προβλέπεται παρέκκλιση σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης. Ο περιορισμός αυτός αφορά όλα σχεδόν τα δικαιώματα που προστατεύει η ΕΣΔΑ. Η γενική ρύθμιση του άρθρου αυτού διαφοροποιείται από την ειδική διάταξη του άρθρ. 9 § 2 σε τρία σημεία: α) υπηρετεί το εθνικό και όχι το δημόσιο ή εθνικό συμφέρον, β) δύναται να περιορίσει όχι μόνο το *forum externum* αλλά και το *forum internum* γ) το περιθώριο εκτίμησης των εθνικών αρχών είναι ιδιαίτερα ευρύ τόσο για τη διαπίστωση της ανάγκης για παρέκκλιση όσο και για το στόχο των μέτρων που λαμβάνονται προς αντιμετώπισή της¹⁰⁸ ..

---

¹⁰⁶ Κοκκινάκης κατά Ελλάδα, παρ. 33

¹⁰⁷ «Εν περιπτώσει πολέμου ή ετέρου δημοσίου κινδύνου απειλούντος την ζωήν του έθνους έκαστον Υψηλόν Συμβαλλόμενον Μέρος δύναται να λάβη μέτρα κατά παράβασιν των υπό της παρούσης Συμβάσεως προβλεπομένων υποχρεώσεων, εν τω απαιτουμένω υπό της καταστάσεως απολύτως αναγκαιών ορίων και υπό τον όρον όπως τα μέτρα ταύτα μη αντιτίθενται εις τας άλλας υποχρεώσεις τας απορροεούσας εκ του διεθνούς δικαίου»

¹⁰⁸ Εντούτοις, η σημασία του εν λόγω άρθρου για τη θρησκευτική ελευθερία είναι περιορισμένη για δύο κυρίως λόγους. Πρώτον, ο νόμιμος περιορισμός του *forum internum* πρέπει να είναι απολύτως αναγκαίος από τις περιστάσεις και τα μέτρα που λαμβάνονται ανάλογα των περιστάσεων αυτών. Δεύτερον, σύμφωνα με τα άρθρ. 15 § 1 και 53 ΕΣΔΑ τα συμβαλλόμενα κράτη δεσμεύονται να μην περιορίζουν τα δικαιώματα που εγγυάται η ΕΣΔΑ πέρα από το σημείο που τους επιτρέπουν διεθνείς υποχρεώσεις τους, δηλ. σε περίπτωση σύγκρουσης μεταξύ των υποχρεώσεων της ΕΣΔΑ και άλλων διεθνών υποχρεώσεων υπερισχύουν οι προστατευτικότερες για τα δικαιώματα του ανθρώπου. Κατά συνέπεια, όσα ευρωπαϊκά κράτη έχουν επικυρώσει το ΔΣΑΠΔ δεν δύνανται να παρεκκλίνουν από την

Για να είναι δικαιολογημένοι οι ειδικοί περιορισμοί στην εκδήλωση των πεποιθήσεων πρέπει σύμφωνα με το άρθρ. 9 παρ.2 ΕΣΔΑ να πληρούν σωρευτικά τις εξής τρεις προϋποθέσεις:

α) Οι ειδικοί περιορισμοί στην εκδήλωση των πεποιθήσεων πρέπει να προβλέπονται από το νόμο. Σύμφωνα με τη νομολογία¹⁰⁹ η πρόβλεψη από το νόμο σημαίνει ότι το επίδικο μέτρο πρέπει να έχει μια βάση στο εσωτερικό δίκαιο. Επίσης, ο σχετικός νόμος πρέπει να είναι προσβάσιμος στο ενδιαφερόμενο πρόσωπο, το οποίο μάλιστα πρέπει να δύναται να προβλέπει τις συνέπειες, γι' αυτό και φυσικά να είναι συμβατός με τη δημοκρατική αρχή.

Στην υπόθεση *Hassan et Tchaouch* προέκυψε ένα δεύτερο συμπληρωματικό κριτήριο στην κρίση του ΕΔΔΑ κατά την εξέταση της προϋπόθεσης πρόβλεψης από τον νόμο, αυτό της μη συμμόρφωσης της διοίκησης με τις δικαστικές αποφάσεις. Το σκεπτικό του ΕΔΔΑ είναι το ακόλουθο: α) όταν η νομοθεσία παρέχει ευρεία διακριτική ευχέρεια στη διοίκηση για να επεμβαίνει στην εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων ο δικαστικός έλεγχος της διοίκησης κρίνεται απαραίτητος, β) εάν ο έλεγχος αυτός έχει αποτελέσματα για τον διοικούμενο, αλλά η διοίκηση δεν συμμορφώνεται, τότε η δικαστική εγγύηση δεν είναι επαρκής και πλήττεται έτσι η δικαιοκρατική αρχή, γ) κατά συνέπεια, δεν πληρούται η προϋπόθεση της πρόβλεψης από το νόμο»¹¹⁰.

β) Ένα δεύτερο στοιχείο είναι ότι οι ειδικοί περιορισμοί στην εκδήλωση των πεποιθήσεων πρέπει να υπηρετούν ένα θεμιτό σκοπό, είτε δηλαδή να επιβάλλονται για λόγους δημοσίου συμφέροντος και ειδικότερα για τη δημόσια ασφάλεια ή την προάσπιση της δημόσιας τάξης ή της υγείας ή της ηθικής, είτε για λόγους ιδιωτικού συμφέροντος δηλαδή, την προάσπιση των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων. Οι σκοποί που μνημονεύονται στο εν λόγω άρθρο είναι οι λιγότεροι δυνατοί σε σύγκριση με τα άρθρα 8, 10 και 11 ΕΣΔΑ. Ο κατάλογος αυτών των σκοπών είναι εξαντλητικός. Η νομολογία επιτρέπει στα κράτη να διαμορφώνουν ευρέως το

εφαρμογή του άρθρου 9 ΕΣΔΑ γιατί η αντίστοιχη υποχρέωση εγγύησης του δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία είναι απόλυτη υπό το φως του άρθρου 18 ΔΣΑΠΔ. Βλ. Κτιστάκης, Γ., ο.π. , σελ. 112 επ.

¹⁰⁹ Βλ. Kastanas, E. *Notions autonomes et marge d'appréciation des Etats dans la jurisprudence de la Cour européenne des droits de l'homme* , σελ. 28-68

¹¹⁰ Κτιστάκης, Γ., ο.π. , σελ. 138 επ

περιεχόμενο του δημοσίου συμφέροντος αναλόγως με τις εθνικές τους προτεραιότητες και εκτιμήσεις. Χωρίς να απουσιάζουν οι υπερβολές, τα όρια της δημόσιας τάξης και ασφάλειας είναι ιδιαίτερα ελαστικά, περικλείοντας ό,τι σχεδόν προβάλλουν οι εθνικές αρχές. Ενώ, από την νομολογία φαίνεται να προκύπτει ότι το ιδιωτικό συμφέρον περιλαμβάνει ό,τι δεν εμπίπτει στο δημόσιο συμφέρον¹¹¹.

γ) Τέλος, οι περιορισμοί θα πρέπει να είναι αναγκαίοι μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία, δηλ. να συντρέχουν i) η αναγκαιότητα του περιοριστικού μέτρου, ii) η συμβατότητα του μέτρου με μια δημοκρατική κοινωνία και iii) η αναλογικότητα του μέτρου ως μέσου για την επιδίωξη του θεμιτού σκοπού. Η αναγκαιότητα του περιοριστικού της θρησκευτικής ελευθερίας μέτρου εκτιμάται με βάση την ύπαρξη αδήριτης κοινωνικής ανάγκης για την προστασία δημοσίου ή ιδιωτικού συμφέροντος και την προσφορότητα του μέτρου που επελέγη για την επίτευξη αυτού του συμφέροντος¹¹². Η έρευνα της αναλογικότητας συνιστά τον έσχατο έλεγχο του περιοριστικού μέτρου μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία¹¹³.

3.4.2.2 ΤΟ ΑΡΘΡΟ 2 ΤΟΥ ΠΠΠ ΤΗΣ ΕΣΔΑ

Το άρθρο 2 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ κατοχυρώνει δύο αλληλένδετα δικαιώματα: το δικαίωμα στην εκπαίδευση και το δικαίωμα των γονέων να εξασφαλίζουν την εκπαίδευση των παιδιών τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις τους. Στόχος της ρύθμισης δεν ήταν γενικά η εκπαίδευση αλλά η κατοχύρωση του δικαιώματος των γονέων να ελέγχουν τη διαπαιδαγώγηση των τέκνων τους και εκτός οικογενειακής εστίας, σύμφωνα με τις θρησκευτικές τους επιλογές. Ωστόσο, η νομολογία της ΕΣΔΑ δεν συνέδεσε τη νέα διάταξη ως *lex specialis* με το ευρύτερο δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία. Εντούτοις, προχώρησε σε διαχωρισμό των δύο εδαφίων του άρθρου 2 του πρωτοκόλλου, προσδιορίζοντας ως παρακολούθημα στο γενικότερο δικαίωμα στην εκπαίδευση το

---

¹¹¹ Κτιστάκης, Γ., ο.π., σελ. 150

Ως προς το πρώτο κριτήριο, το ΕΔΔΑ ελέγχει εάν πράγματι υφίσταται κοινωνική ανάγκη και εάν αυτή έχει επιτακτικό χαρακτήρα. Ως προς το δεύτερο κριτήριο, το ΕΔΔΑ εξετάζει εάν το περιοριστικό μέτρο είναι πρόσφορο για να τηρηθεί το θεμιτό σκοπό, ¹¹²Κτιστάκης, Γ., ο.π. σελ. 152

¹¹³ Κτιστάκης, Γ., ο.π., σελ. 164

ειδικότερο δικαίωμα του σεβασμού των θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων των γονέων στην εκπαίδευση των τέκνων τους¹¹⁴.

Ερμηνεύοντας το πρώτο εδάφιο του άρθρου 2, το ΕΔΔΑ δέχθηκε στην «γλωσσική υπόθεση του Βελγίου» ότι «δεν υπήρξε και δεν υπάρχει θέμα υποχρέωσης του κάθε κράτους να εγκαθιδρύσει (γενικευμένο και επίσημο) εκπαιδευτικό σύστημα, αλλά αποκλειστικά να εγγυηθεί στα άτομα που βρίσκονται υπό τη δικαιοδοσία των συμβαλλομένων κρατών το δικαίωμα καταρχήν να χρησιμοποιούν τα μέσα εκπαίδευσης που υπάρχουν σε δεδομένη στιγμή¹¹⁵». Αργότερα, σε νεώτερη προσφυγή,¹¹⁶ το ΕΔΔΑ τόνισε ότι τα συμβαλλόμενα κράτη υποχρεούνται να εγγυώνται στα παιδιά τη βασική τους εκπαίδευση, δεχόμενο πλέον ότι υποχρεούνται να εξασφαλίζουν αυτό το δικαίωμα. Η Ε.Επ.ΑΑ επίσης τόνισε ότι αφορά κυρίως τη βασική εκπαίδευση, δημόσια και ιδιωτική, και όχι απαραίτητα τις ανώτερες σπουδές. Από τη διατύπωση του κειμένου της ΕΣΔΑ προκύπτει άνευ αμφιβολίας ότι ο γονέας ή εκείνος που ασκεί την επιμέλεια των τέκνων είναι φορέας της αξίωσης σεβασμού των θρησκευτικών ή φιλοσοφικών πεποιθήσεων του ιδίου στην εκπαίδευσή τους. Ο εκπαιδευόμενος και το εκπαιδευτικό ίδρυμα αποκλείονται από τη διεκδίκηση του σεβασμού αυτού του δικαιώματος. Η μαθήτρια μπορεί να αξιώσει παραδεκτά το γενικότερο δικαίωμα στην εκπαίδευση ενώπιον του ΕΔΔΑ, αλλά όχι εκείνο του σεβασμού των θρησκευτικών ή φιλοσοφικών πεποιθήσεων στο πλαίσιο της εκπαίδευσής της.

Σχετικά με το πεδίο εφαρμογής της ρύθμισης, ειπώθηκε ήδη για το γενικό δικαίωμα του πρώτου εδαφίου ότι αυτό αφορά κυρίως στη βασική δημόσια και ιδιωτική εκπαίδευση. Όσον αφορά το ειδικότερο δικαίωμα του δευτέρου εδαφίου, η υποχρέωση των κρατών-μελών οριοθετείται «στα καθήκοντα που τα ίδια αναλαμβάνουν στο χώρο της μόρφωσης και της εκπαίδευσης». Αυτά αναμφισβήτητα περιλαμβάνουν την σχολική εκπαίδευση. Έχει ήδη κριθεί, ότι οι σχολικές παρελάσεις για το σκοπό της εθνικής επετείου εμπίπτουν στο πεδίο του άρθρου 2 ΕΣΔΑ.

¹¹⁴ Κτιστάκις, Γ., ο.π. σελ. 200επ

¹¹⁵ ΕΔΔΑ, Απόφαση Affaire "relative a certains aspects du regime linguistique de l'enseignement en Belgique 23.7.1968, 11 YBECHR (1968), σελ. 860

¹¹⁶ ΕΔΔΑ, Υπόθεση Martis Casimiro et Cerveira Ferreira κατά Λουξεμβουργου., 27.4.1999

Οι προστατευόμενες πεποιθήσεις, πέρα από τις θρησκευτικές, που η προστασία τους ήταν βασική επιδίωξη των συντακτών, είναι και οι φιλοσοφικές. Το περιεχόμενο του όρου προσδιορίστηκε από το ΕΔΔΑ ως οι πεποιθήσεις στις οποίες αρμόζει σεβασμός σε μια δημοκρατική κοινωνία, δεν αντίκεινται στην αξιοπρέπεια και επιπλέον δεν είναι αντίθετες στο θεμελιώδες δικαίωμα του παιδιού στην εκπαίδευση. Μάλιστα, ο έλεγχος «γνησιότητας» αυτών, προσομοιάζει στον έλεγχο που ασκεί το ΕΔΔΑ εν γένει για τις πεποιθήσεις: πρόκειται για έλεγχο του βαθμού πειστικότητας, σοβαρότητας, συνοχής και σημασίας. Επίσης πρέπει να υπάρχει εδραιωμένη αντίληψη των προσφευγόντων ότι οι πεποιθήσεις τους αξίζουν σεβασμό. Δεν προκύπτει όμως αν θα πρέπει να προστατεύονται ως φιλοσοφικές πεποιθήσεις οι ιδιορρυθμίες ή εκκεντρικότητες των γονέων.

Το ΕΔΔΑ έχει επισημάνει, ότι ανάγεται στο εθνικό περιθώριο εκτίμησης, που αναγνωρίζεται στα κράτη κατ' άρθρο 2 του πρώτου Πρωτοκόλλου να αποφασίσουν, εάν θα εισαγάγουν το μάθημα των θρησκευτικών στα δημόσια σχολεία και, εάν ναι, ποίο ειδικότερο σύστημα θα υιοθετήσουν. Ο μόνος περιορισμός ο οποίος πρέπει να γίνει σεβαστός στο παρόν πεδίο, είναι η απαγόρευση του προσηλυτισμού. Το κράτος δεν υποχρεούται να αποσύρει κάθε μάθημα θρησκευτικών που είναι ήδη ενταγμένο στο σχολικό πρόγραμμα και διδάσκεται κατά τρόπο αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό. Ούτε όμως υποχρεούται να οργανώσει το μάθημα των θρησκευτικών, το οποίο αντιπαρατίθεται από το μάθημα της θρησκευσιολογίας, για όλες τις πιθανές θρησκευτικές πεποιθήσεις των γονέων, αρκεί να αναγνωρίζεται το δικαίωμα απαλλαγής σε περίπτωση κατηχητισμού. Δεν επιτρέπονται εξαιρέσεις από το μάθημα των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ή της Φιλοσοφίας¹¹⁷

3.5 Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΔΔΑ

Στην πολύχρονη παρουσία του, το ΕΔΔΑ κλήθηκε αρκετές φορές να ελέγξει τη συμμόρφωση των κρατών μελών με την ΕΣΔΑ, κατόπιν προσφυγών των πολιτών τους, που ισχυρίζονταν ότι παραβιάστηκαν τα δικαιώματά τους. Στο πλαίσιο της θρησκευτικής ελευθερίας, ένα μείζον ζήτημα προέκυψε με το κατά πόσο είναι επιτρεπτή η περιβολή με ισλαμική μαντίλα σε δημόσιους χώρους, θέμα που θα

¹¹⁷ Κτιστάκης, Γ., ο.π., σελ. 215επ

απασχολήσει την επόμενη υποενότητα. Στη συνέχεια θα αναφερθούν συνοπτικά και άλλα ζητήματα συναφή τόσο με το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ καθώς και άλλα σχετικά με το άρθρο 2 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ, που όλα τους τέθηκαν ενώπιον του ΕΔΔΑ.

3.5.1 ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΒΟΛΗΣ ΜΕ ΙΣΛΑΜΙΚΗ ΜΑΝΤΙΛΙΑ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Ένα από τα πιο διαφιλονικούμενα ζητήματα είναι η δυνατότητα του κράτους να περιορίζει ή να απαγορεύει ένα συγκεκριμένο τύπο αμφίεσης, ο οποίος αποτελεί μορφή εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Δεν είναι λίγα τα ευρωπαϊκά κράτη που έχουν ήδη απαγορεύσει ή εξετάζουν την απαγόρευση της ισλαμικής μαντίλας ή άλλων θρησκευτικών συμβόλων, ιδίως στην εκπαίδευση. Πρόσφατα στη Γαλλία απαγορεύτηκε η απόκρυψη του προσώπου στους δημόσιους χώρους. Η απαγόρευση αυτή κατά μερικούς επικριτές της στέφεται ευθέως κατά της Μουσουλμανικής θρησκείας και δημιουργεί κλίμα που ευνοεί τις διακρίσεις κατά των Μουσουλμάνων, αγγίζοντας τα όρια της ισλαμοφοβίας. Και αυτό σε μία συγκυρία, όπου η προβολή και η διεκδίκηση σεβασμού της θρησκευτικής ετερότητας και η κοινωνική ένταξη προσώπων με διαφορετικό θρησκευτικό και πολιτιστικό υπόβαθρο αποτελούν μείζον διακύβευμα στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες.

3.5.1.1 Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΣΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΠΕΡΙΒΟΛΗΣ ΜΕ ΙΣΛΑΜΙΚΗ ΜΑΝΤΙΛΙΑ

Το θέμα της θρησκευτικής ελευθερίας στο σχολικό περιβάλλον υπό την ΕΣΔΑ αναδύθηκε κυρίως με τις αποφάσεις που αφορούσαν τη χρήση θρησκευτικών συμβόλων και συγκεκριμένα της ισλαμικής μαντίλας από μαθητές και εκπαιδευτικούς στα σχολεία καθώς και την ανάρτηση του Εσταυρωμένου στις σχολικές αίθουσες. Όπως θα καταδειχθεί παρακάτω, η έντονη διαφοροποίηση των λύσεων που έχουν υιοθετηθεί γύρω από το ζήτημα της δημόσιας περιβολής της ισλαμικής μαντίλας από τα κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης συνδέεται εν πρώτοις με τον τρόπο που έχουν οργανωθεί σε καθένα από αυτά οι σχέσεις κράτους-εκκλησίας. Αφορά

συγκεκριμένα την αρχή της *laïcité* και την έκταση που της έχουν προσδώσει οι διάφορες ευρωπαϊκές έννομες τάξεις.¹¹⁸ Αρχικά θα φωτιστεί η πρακτική της μαντίλας από την πλευρά των μεμονωμένων κρατών και κατόπιν θα προβληθεί η οπτική του ΕΔΔΑ.

Γαλλία

Στη Γαλλία η *laïcité* αποτελεί θεμελιώδη αρχή οργάνωσης του κράτους. Ως έννοια, όπως προαναφέρθηκε σε προηγούμενη υποενότητα, απαντάται και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Στη Γαλλία, ωστόσο έχει αποκτήσει ορισμένα επιπρόσθετα χαρακτηριστικά. Ο αγνωστικισμός του κράτους απέναντι στα δόγματα και τις θρησκείες, η υποκατάσταση της ηθικής διδασκαλίας της Καθολικής Εκκλησίας από μια νέα φιλοσοφία που βασίζεται στον ορθολογισμό συνθέτουν ορισμένες πτυχές της γαλλικής εκδοχής της αρχής της *laïcité*. Αυτή η «εκκοσμίκευση» της γαλλικής κοινωνίας αντανακλάται και στον χώρο της εκπαίδευσης. Δεν είναι επομένως απλή σύμπτωση ότι τα προτεινόμενα μοντέλα της *laïcité* απεικονίζονται ανάγλυφα στον χώρο του σχολείου¹¹⁹. Το πλουραλιστικό μοντέλο της αρχής αμφισβητήθηκε αλλά και επιβεβαιώθηκε στην πρώτη υπόθεση της μαντίλας το 1989.

Η πρώτη κρίση για το ζήτημα της περιβολής της ισλαμικής μαντίλας στο σχολείο ξέσπασε στη Γαλλία το φθινόπωρο του 1989, όταν νεαρές μαθήτριες δεν έγιναν δεκτές στα σχολεία επειδή αρνήθηκαν να βγάλουν τη μαντίλα τους. Ο τότε υπουργός παιδείας ζήτησε τη γνωμοδότηση του Συμβουλίου της Επικρατείας στο κατά πόσο συμβιβάζεται με την αρχή της *laïcité* η δυνατότητα των μαθητών να φορούν ενδυμασίες ή να φέρουν σύμβολα με τα οποία υποδηλώνεται η ένταξη σε μια θρησκευτική κοινότητα. Η ολομέλεια του ΣτΕ απεφάνθη ότι «η έννοια της κοσμικότητας της εκπαίδευσης η οποία αποτελεί στοιχείο της κοσμικότητας του κράτους και της ουδετερότητας των δημοσίων υπηρεσιών συνεπάγεται ότι η

---

¹¹⁸ καθώς και στη σχέση των αρχών της αξιοπρέπειας και της ισότητας των φύλων, που βάλλονται εξίσου με την πρακτική της μαντίλας.

¹¹⁹ Η διαδικασία συγκρότησης της κοσμικής εκπαίδευσης επιτυγχάνεται με την υπονόμηση της αντίστοιχης εκκλησιαστικής με όρους αντιθρησκευτικούς, κατ εφαρμογή της αντίληψης *laïcité separation*. Η εκπαιδευτική πολιτική του γαλλικού κράτους αναπροσαρμόζεται αρχικά στο μοντέλο της *laïcité neutralité* και στη συνέχεια σε εκείνο της *laïcité plurielle*. Βλ. Δεληγιάννη-Δημητράκου Χ., Η περιβολή της ισλαμικής μαντίλας στο δημόσιο σχολείο, μια δικαιοσυγκριτική προσέγγιση, ΘΠΔΔ 7/2009, σελ. 802

εκπαίδευση παρέχεται έτσι ώστε να γίνεται σεβαστή, αφενός μεν η ουδετερότητα των προγραμμάτων διδασκαλίας και των διδασκόντων, αφετέρου δε, η θρησκευτική συνείδηση των μαθητών». Οι μαθητές μπορούν επομένως να φέρουν στα σχολεία σύμβολα που υποδηλώνουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις τους. Αυτή η ελευθερία, ωστόσο, μπορεί να περιοριστεί στο μέτρο που θέτει εμπόδια στην ομαλή λειτουργία του σχολείου και ειδικότερα, όταν αφορά σε σύμβολα θρησκευτικής ένταξης, τα οποία από τη φύση τους, από τις συνθήκες με τις οποίες φοριούνται ή από το επιδεικτικό χαρακτήρα τους συνιστούν πράξη πρόκλησης και προσηλυτισμού.¹²⁰ Κατόπιν τούτων, η αρχή της κοσμικότητας της εκπαίδευσης εξειδικεύτηκε σε δυο θεμελιώδεις επιταγές: α) στην αυστηρή ουδετερότητα των εκπαιδευτικών και β) στην ελευθερία συνείδησης των μαθητών.

Χαρακτηριστική της αυστηρότητας με την οποία αντιμετώπισε την περιβολή εμφανών θρησκευτικών συμβόλων από τα μέλη του προσωπικού της δημόσιας εκπαίδευσης, είναι η γνώμη στην υπόθεση *Mlle Marteux*, όπου το ΣτΕ υπογράμμισε ότι η αρχή της *laïcité* εμποδίζει τους φορείς της δημόσιας εκπαίδευσης να εκφράζουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις κατά την άσκηση της υπηρεσίας τους. Επομένως, ο δημόσιος υπάλληλος που φορά στο χώρο του σχολείου ένα σύμβολο, που υποδεικνύει την προσχώρηση του σε μία θρησκεία, θεωρείται ότι παραβιάζει τα καθήκοντά του. Αντίθετα, το ΣτΕ φάνηκε πιο ανεκτικό απέναντι στην περιβολή θρησκευτικών εμβλημάτων από μαθήτριες, αντιμετωπίζοντας την κάθε περίπτωση στο πλαίσιο των περιστάσεων που εκδηλώθηκε, όπως προκύπτει από τη νομολογία κατά τα έτη 1989-2004. Έτσι, στην υπόθεση *Kherouaa*¹²¹ χαρακτήρισε παράνομο έναν κανονισμό που απαγόρευε με γενικό και απόλυτο τρόπο την περιβολή θρησκευτικών εμβλημάτων στο σχολείο. Αντίθετα, στην υπόθεση *Aoukili*¹²²

¹²⁰ Το συμβούλιο με αυτό το σκεπτικό έκρινε ότι η δυνατότητα των μαθητών να φέρουν ενδύματα ή σύμβολα δεν είναι καθεαυτή ασυμβίβαστη με την αρχή της *laïcité*, στο μέτρο που συνιστά άσκηση της θρησκευτικής τους ελευθερίας, εφόσον η ίδια η φύση και ο χαρακτήρας των συμβόλων, όπως και οι περιστάσεις χρήσεως τους δεν έχουν χαρακτήρα επιδεικτικό, δεν συνιστούν πράξεις πίεσης, πρόκλησης, προσηλυτισμού, προπαγάνδας, δεν προσβάλλουν την αξιοπρέπεια των μαθητών ή άλλων μελών της εκπαιδευτικής κοινότητας, δεν θέτουν σε κίνδυνο την υγεία ή την ασφάλεια τους και δεν διαταράσσει την ομαλή εκπαιδευτική λειτουργία, την τάξη και την αποστολή του σχολείου». Βλ. Καραβοκώρης Γ., ο.π. σελ.171 επ

¹²¹ Βλ. CE, 2 novembre 1992, *Kherouaa*, Rec.389, 1993.112 concl. Kessler L Actualité Juridique-Droit Administratif 1992, 790.

¹²² CE, 10 mars 1995, *Epoux Aoukili*, Rec.122, *Juriclasseur periodique*, G, no 20, 1995, 186-189

αρνήθηκε να χαρακτηρίσει παράνομη την αποβολή δύο μαθητριών, που είχαν αρνηθεί να βγάλουν τη μαντίλα στο μάθημα της γυμναστικής, με το σκεπτικό ότι επιβαλλόταν από τη φύση του μαθήματος και δεν συνιστούσε προσβολή στη θρησκευτική ελευθερία τους¹²³.

Ωστόσο, οι φωνές υπέρ της απαγόρευσης της μαντίλας παρέμειναν ισχυρές καθ όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990¹²⁴. Οι δικαιολογητικοί λόγοι της απαγόρευσης εντοπίζονται στην αναποτελεσματικότητα του προηγούμενου νομικού καθεστώτος ως προς τη διαφύλαξη θεσμικής ουδετερότητας και της τάξης του δημόσιου σχολείου καθώς και στην προστασία της ισότητας των φύλων και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Προς υλοποίηση αυτών, ψηφίστηκε ο Νόμος 2004-228 της 15^{ης} Μαρτίου 2004, ο οποίος προσέθεσε ένα νέο άρθρο στον κώδικα εκπαίδευσης, σύμφωνα με το οποίο «στα δημόσια σχολεία, κολέγια και λύκεια απαγορεύεται η χρήση συμβόλων ή ενδυμασιών με τα οποία οι μαθητές εκδηλώνουν καταφανώς τη θρησκευτική τους ιδιότητα. Ο εσωτερικός κανονισμός υπενθυμίζει ότι της εφαρμογής μιας πειθαρχικής διαδικασίας προηγείται διάλογος με τον μαθητή».¹²⁵

Το εν λόγω νομοθέτημα δεν επιχείρησε να άρει απλώς το κλίμα ανασφάλειας που είχε δημιουργήσει στο χώρο της εκπαίδευσης ο περιπτωσιολογικός έλεγχος του ΣτΕ. Αποτελούσε κυρίως μια αντίδραση στην αναζωπύρωση του θρησκευτικού στοιχείου, που είχε επιφέρει η παγκοσμιοποίηση, η μετανάστευση και τα γεγονότα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001. Στόχος πλέον δεν ήταν η καθολική εκκλησία, αλλά οι θρησκείες των μεταναστών. Στοιχείο εξάλλου εκκίνησης του νόμου ήταν η πεποίθηση ότι η θρησκεία αποτελεί μια πρακτική εσωτερικότητας, ένα στοιχείο συνείδησης που δεν πρέπει να εκδηλώνεται δημόσια. Εντούτοις, έχει σημειωθεί ότι η πεποίθηση αυτή απαντάται μόνο στη χριστιανική θρησκεία. Αντίθετα δεν γίνεται δεκτή από τη μουσουλμανική ή εβραϊκή θρησκεία, ώστε η καθολική απαγόρευση της περιβολής

¹²³ Δεληγιάννη-Δημητράκου Χ., ο.π., σελ.802

¹²⁴ Οι δικαιολογητικοί της λόγοι εντοπίζονται στην αναποτελεσματικότητα του προηγούμενου νομικού καθεστώτος ως προς τη διαφύλαξη θεσμικής ουδετερότητας και της τάξης του δημόσιου σχολείου καθώς και στην προστασία της ισότητας των φύλων και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας

¹²⁵ Ο πρόεδρος Chirac μάλιστα εξήγησε ότι ως καταφανή σύμβολα είναι αυτά των οποίων η χρήση οδηγεί στο να προσέξουν αυτόν που τα φέρει και στο να αναγνωριστεί αμέσως μέσω της θρησκευτικής του ιδιότητας, βλ. Τσιλιωτης Χ., Το θεμελιώδες δικαίωμα στην διαφορετικότητα με έμφαση στην θρησκευτική ετερότητα, ΔτΝ 42/2009 σελ 357-8

εμφανών θρησκευτικών εμβλημάτων στο σχολείο να αποτελεί ένα είδος έμμεσης διάκρισης σε βάρος των οπαδών τους¹²⁶. Η νεώτερη νομολογιακή εξέλιξη της απαγόρευσης απόκρυψης του προσώπου σε δημόσιους χώρους, που θεσπίστηκε με τον νόμο την 11.10.2010 αναλύεται εκτενώς στο τμήμα 3.5.1.2. της παρούσας (σελ. 69).

Γερμανία

Ενώ στη Γαλλία το θέμα της μαντίλας σχετικά με τις μαθήτριες αναπτύχθηκε όπως παρουσιάστηκε παραπάνω, στη Γερμανία το ζήτημα του να φέρουν μαντίλα οι μουσουλμάνες μαθήτριες στα δημόσια σχολεία δεν προκάλεσε ιδιαίτερο πρόβλημα, καθόσον θεωρήθηκε ότι το να φέρουν μαντίλα αποτελεί άσκηση δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, του οποίου είναι φορείς οι μουσουλμάνες μαθήτριες. Στην άλλη άκρη, οι δασκάλες των δημοσίων εκπαιδευτηρίων ως δημόσιοι υπάλληλοι, υπόκεινται στην ειδική εξουσιαστική σχέση που έχουν όλοι οι δημόσιοι υπάλληλοι.

Η πιο γνωστή υπόθεση αναφέρεται σε μια αφγανικής καταγωγής και ήδη από το 1995 γερμανικής υπηκοότητας δασκάλα δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης ονόματι Fereshta Ludin. Η εν λόγω εκπαιδευτικός υπέβαλε αίτηση για να προσληφθεί ως δασκάλα σε σχολεία του κρατιδίου της Βάδης-Βυρτεμβέργης, η οποία απορρίφθηκε από την αρμόδια υπηρεσία, διότι δήλωσε κατά τη συνέντευξη ότι δεν προτίθεται να απεκδυθεί της μαντίλας κατά την υπηρεσία της και μάλιστα εντός της αίθουσας του σχολείου. Η αιτιολογία της απορριπτικής απόφασης ήταν ότι δεν πληρούσε τα κριτήρια για την καταλληλότητά της να προσληφθεί ως δημόσιος υπάλληλος. Αφού παρεμβλήθησαν οι προηγούμενοι βαθμοί δικαιοδοσίας προσέφυγε με συνταγματική προσφυγή στο Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο. Το Δικαστήριο επιβεβαίωσε την άποψη ότι η χρήση της μαντίλας από μια μουσουλμάνη γυναίκα αποτελεί άσκηση του δικαιώματός της στη θρησκευτική ελευθερία, την ελευθερία συνείδησης και κοσμοθεωρίας και την ελευθερία άσκησης λατρείας, δεχθέν κατά πλειοψηφία ότι αυτό ισχύει καταρχήν και για μια μουσουλμάνη εκπαιδευτικό στην υπηρεσία ακόμη και μέσα στην τάξη με τους μαθητές της. Επειδή μάλιστα το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας κατά το γερμανικό Θεμελιώδη Νόμο αναγνωρίζεται απεριόριστα στον καθένα, δύναται να περιοριστεί μόνο με νόμο ή

¹²⁶ Δεληγιάννη-Δημητράκου Χ., ο.π., σελ.801

κατόπιν εξουσιοδοτήσεως βάσει νόμου και στην περίπτωση που έρθει σε σύγκρουση με τις ελευθερίες των άλλων και συνταγματικά κατοχυρωμένες αξίες. Το ίδιο απάντησε και στον ισχυρισμό προσβολής της αρχής απαγόρευσης των διακρίσεων με βάση τις θρησκευτικές πεποιθήσεις εις βάρος ιδίως της απόλαυσης των πολιτικών δικαιωμάτων και της πρόσβασης στις δημόσιες υπηρεσίες. Σχετικά με το επιχείρημά της Ludin ότι προσβάλλεται το δικαίωμα πρόσβασης σε θέση στη δημόσια διοίκηση, το Δικαστήριο απεφάνθη ότι η εκτίμηση για την καταλληλότητα ενός υποψηφίου για μια θέση στο δημόσιο περιλαμβάνει και την πρόβλεψη εάν ο ενδιαφερόμενος θα εκπληρώσει τα ανατιθέμενα σε αυτόν καθήκοντα του δημοσιοϋπαλληλικού δικαίου. Τα καθήκοντα αυτά, όμως, θα πρέπει να είναι σαφή και από το νόμο καθορισμένα¹²⁷.

Στην περίπτωση αυτή ως συγκρουόμενα με το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας συνταγματικά αγαθά θεωρούνται η συνταγματική αρχή της θρησκευτικής ουδετερότητας του κράτους, το δικαίωμα των γονέων στη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση των τέκνων τους σε συνδυασμό με το δικαίωμα των μαθητών στην αρνητική θρησκευτική ελευθερία ως δικαίωμα να μην δέχονται επιδράσεις από ξένα θρησκευτικά δόγματα και να απέχουν από τη λατρεία τους.

Το Δικαστήριο αναγνωρίζει την ως άνω σύγκρουση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και συνταγματικών αγαθών και κρίνει ότι είναι καθήκον του νομοθέτη των κρατιδίων να την επιλύσει κατά περίπτωση ανάλογα με τις σχολικές παραδόσεις και τη θρησκευτική σύνθεση των τοπικών κοινωνιών. Κατέληξε έτσι στο συμπέρασμα ότι η άρνηση πρόσβασης σε θέση στο δημόσιο, όταν δε βασίζεται σε ειδικό νόμο, παραβιάζει τα δικαιώματα της προσφεύγουσας και επομένως η απόφαση που απέρριψε την προσφυγή της κ. Ludin θα πρέπει να θεωρηθεί αντισυνταγματική¹²⁸..

Οι κριτικές που δέχτηκε η απόφαση του Δικαστηρίου είναι και των δύο κατευθύνσεων. Οι επικριτές επεσήμαναν ότι ο ρόλος του Δικαστηρίου είναι να διαγνώσει τις συγκρουόμενες σε συνταγματικό επίπεδο έννομες σχέσεις και στη συνέχεια να τις εξισορροπήσει. Ενώ το πρώτο καθήκον το πράττει, αποφεύγει να πράξει το δεύτερο, κρυπτόμενο πίσω από την αρχή της επιφύλαξης του τυπικού νόμου και αφήνοντας την επίλυσή του στον τυπικό νομοθέτη. Οι υποστηρικτές

¹²⁷ Δεληγιάννη-Δημητράκου Χ., ο.π., σελ.802 επ.

¹²⁸ Δεληγιάννη-Δημητράκου Χ., ο.π., σελ.805

ισχυρίστηκαν ότι εκτός του ότι συνάδει περισσότερο με την αρχή του κράτους δικαίου και τη δημοκρατική αρχή, η θέση αυτή μπορεί να οδηγήσει στην καλύτερη αντιμετώπιση ανάλογα με τις τοπικές θρησκευτικές και κοινωνικές ιδιαιτερότητες¹²⁹.

Τελικά, οι νομοθεσίες που υιοθετήθηκαν από τα εν λόγω κρατίδια, απαγορεύουν στα μέλη του διδακτικού προσωπικού να εκφράζουν τις θρησκευτικές, πολιτικές ή φιλοσοφικές τους απόψεις στο σχολείο καθώς και να φορούν κατά την εκτέλεση της υπηρεσίας τους, εμβλήματα ή στολές υπαγορευόμενες από τη θρησκεία τους.¹³⁰

Βέλγιο

Σε χώρες της καθολικής θρησκευτικής παράδοσης, όπως είναι λ.χ. το Βέλγιο, η Ιταλία και η Ισπανία, η αρχή της *laïcité* συνιστά έναν από τους πυλώνες του συστήματος, χωρίς όμως να έχει κατοχυρωθεί συνταγματικά¹³¹.

Στο Βέλγιο δεν υπάρχει γενική απαγόρευση των θρησκευτικών συμβόλων στα σχολεία. Στη γαλλόφωνη κοινότητα ένα διάταγμα της 13ης Μαρτίου 1994, ορίζει ότι η εκπαίδευση πρέπει να είναι ουδέτερη στο εσωτερικό της Κοινότητας. Οι μαθητές έχουν το δικαίωμα να φέρουν θρησκευτικά σύμβολα. Ωστόσο, μπορούν να το κάνουν μόνο αν τα ανθρώπινα δικαιώματα, η φήμη των άλλων, η εθνική ασφάλεια, η δημόσια τάξη, η δημόσια υγεία και τα ήθη προστατεύονται και οι εσωτερικοί κανόνες τηρούνται. Επιπλέον οι εκπαιδευτικοί δεν πρέπει να επιτρέπουν τον θρησκευτικό ή φιλοσοφικό προσηλυτισμό υπό την εποπτεία τους ή την οργάνωση της πολιτικής μαχητικότητας από ή εκ μέρους των μαθητών. Το διάταγμα προβλέπει ότι οι περιορισμοί μπορεί να επιβάλλονται από τους κανόνες του σχολείου. Στις 19 Μαΐου 2004, η Γαλλική Κοινότητα εξέδωσε ένα διάταγμα που προορίζεται να καθιερώσει την ίση μεταχείριση. Στη Φλαμανδική Κοινότητα, δεν υπάρχει ενιαία πολιτική για το ανεπιτρέπεται στους μαθητές να φέρουν θρησκευτικά σύμβολα στα σχολεία. Σε ορισμένα επιτρέπεται ενώ σε άλλα όχι. Πάντως, όταν οι μαθητές επιτρέπεται να

¹²⁹ Τσιλιώτης Χ., ο.π. 355 επ.

¹³⁰ Δεληγιάννη-Δημητράκου Χ., ο.π., σελ.805

¹³¹ Δεληγιάννη-Δημητράκου Χ., ο.π., σελ.801

φέρουν θρησκευτικά σύμβολα μπορεί να επιβληθούν περιορισμοί για λόγους υγιεινής ή ασφάλειας¹³².

Ισπανία

Στην Ισπανία δεν υπάρχει ρητή νομοθετική απαγόρευση των μαθητών να φορούν μαντίλα σε δημόσια σχολεία. Δυνάμει δύο βασιλικών διαταγμάτων της 26ης Ιανουαρίου 1996, τα οποία ισχύουν στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, με εξαίρεση την περίπτωση που η αρμόδια αρχή - η αυτόνομη κοινότητα - έχει θεσπίσει ειδικά μέτρα, οι διευθυντές των σχολείων έχουν την εξουσία να εκδίδουν κανόνες περί της αμφίεσης. Σε γενικές γραμμές η μαντίλα επιτρέπεται στα σχολεία¹³³.

Αγγλία

Ένας πιο φιλελεύθερος χειρισμός του ζητήματος της μαντίλας και γενικότερα των θρησκευτικών εμβλημάτων στο σχολείο παρατηρείται σε χώρες της προτεσταντικής παράδοσης, όπως η Αγγλία, η Σουηδία και η Δανία μάλιστα παρά το γεγονός ότι η Προτεσταντική εκκλησία αποτελεί επίσημο κρατικό θεσμό σε αυτές¹³⁴. Αυτό οφείλεται στο ότι η διαδικασία της εκκοσμίκευσης άρχισε στις παραπάνω χώρες από την ίδια την εκκλησία, πράγμα που έκανε περιττό τον διαχωρισμό της από το κράτος.

Εξάλλου, στην Αγγλία, η ύπαρξη μεγάλου αριθμού μεταναστών ανάγκασε την κρατική εξουσία να αναγνωρίσει από νωρίς τις διάφορες πολιτισμικές μειονότητες και να εφαρμόσει σε αυτές πολιτικές πολυπολιτισμικότητας. Έτσι, η Αγγλία είναι μία από τις λίγες χώρες στην Ευρώπη που έχουν αναγνωρίσει στα μέλη των μειονοτικών ομάδων που απασχολούνται σε δημόσιες υπηρεσίες, το δικαίωμα να καλύπτουν το

¹³²Βλ. Υπόθεση Leyla Sahin V Turkey σκ. 57

¹³³ Βλ. Υπόθεση Leyla Sahin V Turkey σκ. 62

¹³⁴ Σωτηρέλλης Γ., Θρησκεία και εκπαίδευση σελ. 335-340.

κεφάλι τους κατά τον επιτασσόμενο ενδυματολογικό κώδικα της θρησκείας τους¹³⁵. Το πρόβλημα που απασχολεί συνήθως τα αγγλικά δικαστήρια δεν είναι τόσο το να φορά κανείς θρησκευτικά εμβλήματα στο δημόσιο χώρο, όσο κυρίως το αν η περιβολή αυτή εμποδίζει την εκπλήρωση των επαγγελματικών και σχολικών καθηκόντων. Ωστόσο, η απόφαση *Shabina Begum* του *House of Lords*, που θα αναφερθεί ευθύς, επέτρεψε να αναφανούν τα προβλήματα που μπορεί να δημιουργήσουν οι πολιτικές της πολυπολιτισμικότητας στην περιβολή θρησκευτικών εμβλημάτων στο σχολείο¹³⁶.

Η μαθήτρια αξίωσε το 2002 από τη διεύθυνση του σχολείου να της επιτραπεί να παρεκκλίνει από τον ενδυματολογικό του κώδικα, φορώντας αντί για την επίσημη σχολική στολή, ένα μακρύ ένδυμα που αφήνει ακάλυπτα μόνο το πρόσωπο και τα χέρια. Πρόκειται για την *jilbab*, την περιβολή της οποίας της επέβαλε το Ισλάμ, η θρησκεία της. Καθόσον η διευθύντρια του σχολείου και το 79% των μαθητών ήταν μουσουλμάνοι υπήρχε πρόβλεψη να φορούν αντί της επίσημης σχολικής στολής ένα σαλβάρι και να καλύπτουν το κεφάλι τους. Η διεύθυνση του σχολείου απέρριψε το αίτημά της. Η μαθήτρια ισχυρίστηκε ότι παραβιάστηκε το δικαίωμα της να εκφράζει δημόσια τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και το δικαίωμα της στην εκπαίδευση, που και τα δύο κατοχυρώνονται στην ΕΣΔΑ. Τελικά, η υπόθεση ήχθη ενώπιον του *House of Lords*, όπου και δικαιώθηκε το σχολείο. Τα μέλη του Δικαστηρίου δέχτηκαν ότι το δικαίωμα του ανθρώπου να έχει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις είναι απόλυτο, ενώ το δικαίωμα του να τις εκδηλώνει δημόσια μπορεί να περιοριστεί για δικαιολογημένους λόγους. Τρία από τα πέντε μέλη έκριναν ότι στην περίπτωση αυτή δεν υπήρχε περιορισμός του δικαιώματός της να εκφράζει δημόσια τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, διότι η μαθήτρια είχε τη δυνατότητα να φοιτήσει σε άλλο σχολείο της περιοχής, που επιτρέπει στις μουσουλμάνες μαθήτριες να εμφανίζονται στην αίθουσα με *jilbab*. Δύο από τα μέλη διέγνωσαν περιορισμό της θρησκευτικής της ελευθερίας, που όμως ήταν δικαιολογημένος χάριν της προστασίας των δικαιωμάτων των

¹³⁵ Το 2001 η υπηρεσία της αστυνομίας του Λονδίνου τροποποίησε τον εσωτερικό της κανονισμό έτσι ώστε να καταστεί δυνατή η περιβολή της ισλαμικής μαντίλας από γυναίκες αστυνομικούς που ανήκουν στη μουσουλμανική μειονότητα. Βλ. Nick Hopkins, *The Gurdian*, 25.3.2001

¹³⁶ Δεληγιάννη-Δημητράκου Χ., ο.π., σελ.806

υπολοίπων μαθητριών που δεν επιθυμούσαν να υποστούν πιέσεις στο ζήτημα της ενδυμασίας¹³⁷.

Σε μια σειρά άλλων χωρών (Ρωσία, Ρουμανία, Ουγγαρία, Τσεχική Δημοκρατία, Σλοβακία, Πολωνία), το θέμα της ισλαμικής μαντίλας δεν φαίνεται ακόμα να έχει δώσει αφορμή για οποιαδήποτε λεπτομερή νομική συζήτηση.¹³⁸

Στην **Ελλάδα** το πρόβλημα της περιβολής της μαντίλας στο σχολείο είναι μέχρι στιγμής ανύπαρκτο, παρά την ιδιοτυπία που παρουσιάζουν οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας. Ένας από τους λόγους αυτούς είναι το γεγονός ότι η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης που προσφεύγει σε αυτήν την πρακτική, διαθέτει τα δικά της μειονοτικά σχολεία. Η ελληνική νομική θεωρία πάντως πρεσβεύει ότι κανείς δεν μπορεί να εμποδιστεί να φορά εμβλήματα της θρησκείας του στο δημόσιο χώρο¹³⁹.

Από τη συγκριτική έρευνα που προηγήθηκε διαφάνηκε η έλλειψη συναίνεσης των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης, γύρω από το πρόβλημα της αμφίεσης με μαντίλα στο σχολείο και τον τρόπο αντιμετώπισής του τόσο σε νομοθετικό όσο σε νομολογιακό επίπεδο. Παλαιότερα το ζήτημα της μαντίλας χειριζόταν με αυστηρότητα μόνο όταν ασκούσαν από τα μέλη του διδακτικού προσωπικού. Δύο όμως νεώτερες νομολογιακές και νομοθετικές εξελίξεις άλλαξαν την εικόνα. Πρόκειται για τον γαλλικό νόμο του έτους 2004 που απαγόρευσε στους μαθητές να φέρουν εμφανή θρησκευτικά σύμβολα στο σχολείο καθώς και την απόφαση *Ludin* του Ο.Σ.Δ. της Γερμανίας, η οποία αντιμετώπισε με φιλελεύθερο τρόπο την αμφίεση της μαντίλας στους εκπαιδευτικούς¹⁴⁰.

---

¹³⁷ Υπόθεση *Leyla Sahin V Turkey* σκ. 55-65 [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-70956#{\"itemid\":\[\"001-70956\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-70956#{\) καθώς και Δεληγιάννη-Δημητράκου Χ., ο.π., σελ.807

¹³⁸ *Leyla Sahin V Turkey* σκ. 55-65 [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-70956#{\"itemid\":\[\"001-70956\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-70956#{\)

¹³⁹ Spiliotopoulos E, *Revue française de droit administrative* 1991, 69 και Δεληγιάννη-Δημητράκου Χ., ο.π., σελ.808

¹⁴⁰ Δεληγιάννη-Δημητράκου Χ., ο.π., σελ.814

Αιτία της διαφοροποίησης είναι καταρχήν η διαφορετική αντίληψη και εσωτερική ρύθμιση των σχέσεων κράτους και εκκλησίας από τα κράτη μέλη. Ένας άλλος λόγος όμως εντοπίζεται στο διαφορετικό νόημα που δίνουν στη μαντίλα οι γυναίκες της ισλαμικής μειονότητας. Από τη σύγχρονη νομική θεωρία υποστηρίζεται ότι πρέπει να διερευνάται εάν η εν λόγω πρακτική ήταν προϊόν ελεύθερης επιλογής ή αποτέλεσμα μονομερούς επιβολής από το περιβάλλον, οπότε και στην τελευταία περίπτωση θα θεωρείται αντίθετη προς την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και την αρχή ισότητας των φύλων. Η παράμετρος αυτή αναγκάζει τον εφαρμοστή του δικαίου να αναζητήσει το βαθύτερο νόημα των θρησκευτικών πρακτικών που τις προκαλούν, δυσανάλογο βάρος σε σχέση με τον ρόλο του. Απαιτεί προσέγγιση με πραγματιστική ματιά των πολιτισμικών συγκρούσεων, γεγονός που δεν απαντάται συχνά στη σύγχρονη δικαστηριακή πρακτική. Η Αγγλία και η Γερμανία υιοθετούν πραγματιστική προσέγγιση και επίλυση των συγκρούσεων, ενώ ο σχετικός νόμος στη Γαλλία έθεσε τέλος στην πραγματιστική αντιμετώπισή τους από το ΣτΕ.

3.5.1.2 Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΕΔΔΑ ΣΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΒΟΛΗΣ ΜΕ ΙΣΛΑΜΙΚΗ ΜΑΝΤΙΛΑ

Μετά την παρουσίαση των επιμέρους προσεγγίσεων από τις εθνικές έννομες τάξεις του ζητήματος της μαντίλας, στην παρούσα ενότητα θα ερευνηθεί και η θεώρησή του στο πλαίσιο των υποθέσεων που ήχθησαν ενώπιον του ΕΔΔΑ.

Οι πρώτες προσφυγές¹⁴¹ ενώπιον του ΕΔΔΑ αφορούσαν την άρνηση πανεπιστημιακών αρχών της Τουρκίας να χορηγήσουν αντίγραφο πτυχίου σε απόφοιτες που προσκόμισαν φωτογραφία τους με μαντίλα. Οι αιτήσεις κρίθηκαν απαράδεκτες, διότι απαγορεύεται να φωτογραφίζονται φοιτήτριες με μαντίλα, προκειμένου να μην προβάλλεται το θρησκευτικό κίνημα στο οποίο τυχόν μετέχει η φοιτήτρια. Το πτυχίο άλλωστε σκοπό έχει να βεβαιώσει επαγγελματικά προσόντα και δεν επιδεικνύεται ευρύτερα, ενώ η φωτογραφία έχει σκοπό την ταυτοποίηση του

¹⁴¹ Βλ. ΕΕπΔΑ, 3.5.1993, Senay Karaduman κατά Τουρκίας (16278/90) & Bulut κατά Τουρκίας, (18783/91)

πτυχιούχου και δεν θα πρέπει να χρησιμοποιείται για την εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων¹⁴².

Ειδικότερα στην υπόθεση *Karaduman κατά Τουρκίας*, θεωρήθηκε νόμιμη η άρνηση χορήγησης πτυχίου φαρμακευτικής σε μουσουλμάνα φοιτήτρια, με το αιτιολογικό ότι εκείνη προσκόμισε φωτογραφία ταυτότητας στην οποία φορούσε τη μαντίλα, γεγονός που καθιστούσε δυσχερή την αναγνώρισή της. Η Επιτροπή έλαβε υπόψη τον κοσμικό χαρακτήρα της τουρκικής πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και κατά συνέπεια τη δυνατότητα των τουρκικών πανεπιστημίων να ρυθμίζουν τον ενδυματολογικό κώδικα των φοιτητών τους. Αξιολόγησε τις ιδιαίτερες συνθήκες του τουρκικού κράτους, στο οποίο το Ισλάμ αποτελεί πλειοψηφική θρησκευτική ομάδα και έκρινε ότι τα μέτρα που λαμβάνουν τα πανεπιστήμια για να αποτρέψουν ορισμένα φονταμενταλιστικά θρησκευτικά κινήματα από το να ασκούν πίεση σε φοιτητές που δεν τηρούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα ή ανήκουν σε άλλη θρησκεία, δεν συνιστούν καν επέμβαση στην απόλαυση των δικαιωμάτων του άρθρου 9¹⁴³.

Για το ζήτημα της μαντίλας πιο καθοριστική υπήρξε η απόφαση *Dalhab κατά Ελβετίας*¹⁴⁴, που αφορούσε μια ελβετίδα δασκάλα δημοτικής εκπαίδευσης του Καντονίου της Γενεύης, η οποία το 1990 εγκατέλειψε τον Καθολικισμό και ασπάσθηκε το Ισλάμ για να παντρευτεί έναν Αλγερινό. Κατόπιν, άρχισε να φορά τη μαντίλα μέσα στην τάξη, το οποίο της απαγορεύτηκε εν συνεχεία από τη Γενική Διεύθυνση Δημοτικής Εκπαίδευσης λόγω της σχολικής νομοθεσίας, που κατοχύρωνε την αρχή της *laïcité* στο σχολικό σύστημα. Στρεφόμενη κατά της πράξης αυτής, η κ. Dalhab, άσκησε προσφυγή ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας του Καντονίου της Γενεύης, η οποία απορρίφθηκε με την αιτιολογία ότι η χρήση μαντίλας από μια εκπαιδευτικό στην τάξη προσβάλλει την αρχή της ουδετερότητας του σχολικού συστήματος, που πηγάζει από τη *laïcité*. Την αίτηση αναίρεσης της τελευταίας απόφασης απέρριψε το Ομοσπονδιακό Δικαστήριο της Λωζάννης με επιχειρήματα εμπνευσμένα και από την ΕΣΔΑ, τα οποία στηρίζονται όχι μόνο στην αρχή της

¹⁴² Καλαμπάκου Ε., Η θρησκευτική ουδετερότητα ως εγγύηση του πλουραλισμού στη δημόσια εκπαίδευση, ΔτΑ 48/2010, σελ. 1153

¹⁴³ Καραβοκύρης Γ., Η *laïcité* σε κρίση. Υπόθεση *foulard islamique*, ΔτΑ 29/2006, σελ. 190

¹⁴⁴ Βλ. *Dahlab v Suisse* 15.2.2001

θρησκευτικής ουδετερότητας στα σχολεία αλλά και στα δικαιώματα των μαθητών και των γονέων τους. Η υπόθεση έφτασε ενώπιον του ΕΔΔΑ για παραβίαση των άρθρων περί θρησκευτικής ελευθερίας και απαγόρευσης των διακρίσεων (άρθρα 9 και 14 ΕΣΔΑ αντίστοιχα)¹⁴⁵.

Η ελβετική κυβέρνηση είχε ισχυριστεί ότι το απαγορευτικό μέτρο δεν συνιστούσε περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας, γιατί απέρρευε από την αρχή της *laïcité* και είχε επιβληθεί στην προσφεύγουσα λόγω της ιδιότητάς της ως εκπαιδευτικού του δημοσίου τομέα. Η αιτούσα είχε διοριστεί στο δημόσιο τομέα και θα μπορούσε να παραιτηθεί αν δεν επιθυμούσε να διέπεται από τους κανόνες του. Το ΕΔΔΑ δεν ακολούθησε αυτή την επιχειρηματολογία. Δέχτηκε έτσι σιωπηρά ότι το απαγορευτικό αυτό μέτρο συνιστούσε περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας, γιατί εξέτασε κατευθείαν αν βασιζόταν σε νόμο και αν συνιστούσε ένα μέτρο δικαιολογημένο σε μια δημοκρατική κοινωνία¹⁴⁶. Ως λόγοι απαγόρευσης έγιναν δεκτοί οι επικληθέντες από την κυβέρνηση, δηλαδή η προστασία της κρατικής ουδετερότητας και η *laïcité* καθώς και η διασφάλιση της δημόσιας τάξης μέσω της διατήρησης της ανεκτικότητας και της θρησκευτικής ειρήνης. Σχετικά με την αναγκαιότητα της απαγόρευσης της μαντίλας, το ΕΔΔΑ επέμεινε στην ανάγκη να κατοχυρωθεί η θρησκευτική ελευθερία σε μια δημοκρατική κοινωνία καθώς και η προστασία του θρησκευτικού πλουραλισμού. Εξάλλου το ΕΔΔΑ έχει υπογραμμίσει ότι τα κράτη θα πρέπει να έχουν ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης στον ευαίσθητο τομέα της θρησκευτικής ελευθερίας.

Σε ο,τι αφορά στη σχέση της *laïcité* με τα θρησκευτικά εμβλήματα, το ΕΔΔΑ δικαιολόγησε απόλυτα την απαγόρευσή τους προκειμένου να προστατευθούν τα θρησκευτικά αισθήματα των μαθητών και των γονέων τους, σε περιπτώσεις όπως αυτή της κ. Dalhab, η οποία ως δασκάλα μπορούσε να επηρεάσει με την ενδυμασία της τις πεποιθήσεις των νεαρών ηλικιακά μαθητών της. Επίσης για πρώτη φορά το ΕΔΔΑ αποτόλμησε την ερμηνεία της μαντίλας ως θρησκευτικού συμβόλου και αφού

¹⁴⁵ Τσιλιώτης Χ., Το θεμελιώδες δικαίωμα στην διαφορετικότητα με έμφαση στην θρησκευτική ετερότητα, ΔτΑ 42/2009 σελ.366-7

¹⁴⁶ Και αυτό διότι, σύμφωνα με το άρθρο 9 παρ. 2 της ΕΣΔΑ, η προσβολή του δικαιώματος εκδήλωσης της θρησκείας είναι δικαιολογημένη μόνο αν επιβάλλεται με νόμο και μόνο εφόσον αποτελεί ένα αναγκαίο μέτρο σε μια δημοκρατική κοινωνία για τη δημόσια ασφάλεια, την προστασία της δημόσιας υγείας καθώς και για την προστασία των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων.

υπεισήρθε στο κατά το Κοράνιο ουσιαστικό νόημα της χρήσης της από μια μουσουλμάνα γυναίκα,¹⁴⁷ συμφώνησε με το Ομοσπονδιακό δικαστήριο της Ελβετίας ότι το νόημα αυτό δύσκολα συμβιβάζεται με το μήνυμα της ανεκτικότητας, του σεβασμού των άλλων, της ισότητας των φύλων, ένα μήνυμα που σε μια δημοκρατική κοινωνία οι δάσκαλοι πρέπει να μεταφέρουν στους μαθητές τους. Κατά συνέπεια απέρριψε την προσφυγή¹⁴⁸.

Στην υπόθεση *Leyla Şahin κατά Τουρκίας*, η αιτούσα ήταν μουσουλμάνα και φοιτήτρια Ιατρικής στο Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης. Ο Αντιπρόεδρος του Πανεπιστημίου έθεσε σε ισχύ έναν κανονισμό που ρύθμιζε τη συμπεριφορά των φοιτητών στο Πανεπιστήμιο και προέβλεπε κυρώσεις σε περίπτωση που οι φοιτήτριες θα φορούσαν μαντίλα: την απαγόρευση συμμετοχής τους σε ορισμένα μαθήματα και στις εξετάσεις. Η Şahin δεν τήρησε τον κανονισμό και συνέχισε να φοιτά φορώντας μαντίλα. Γι' αυτό, τον Μάιο του 1998, ο Κοσμήτορας του Πανεπιστημίου της επέβαλε προειδοποίηση και την παρέπεμψε σε πειθαρχική διαδικασία¹⁴⁹. Μετά την προσφυγή της στη τουρκική Δικαιοσύνη, απευθύνθηκε στο ΕΔΔΑ ισχυριζόμενη ότι παραβιάστηκε το δικαίωμα της στην ελεύθερη έκφραση των θρησκευτικών πεποιθήσεων¹⁵⁰.

Κατά το ΕΔΔΑ, η απαγόρευση στους φοιτητές τουρκικών πανεπιστημίων να φέρουν θρησκευτικά σύμβολα συνιστά επιτρεπτό περιορισμό της άσκησης της θρησκευτικής ελευθερίας, εφόσον προβλέπεται υπό του νόμου, εξυπηρετεί νόμιμο σκοπό και είναι απαραίτητο μέσο σε μια δημοκρατική κοινωνία για την επίτευξη του σκοπού βάσει της αρχής της αναλογικότητας. Ως νόμος, νοείται εν προκειμένω ο ουσιαστικός νόμος. Ο επιδιωκόμενος σκοπός της προστασίας της δημόσιας τάξης και των δικαιωμάτων των άλλων αποτελεί νόμιμο σκοπό. Επομένως, η επίμαχη απαγόρευση συνιστά δικαιολογημένο μέσο στο πλαίσιο της τουρκικής κοινωνίας και ενόψει των

¹⁴⁷ «Είναι δύσκολο να αρνηθούμε τον χαρακτήρα προσηλυτισμού που φανερώνει η μαντίλα από τη στιγμή ιδιαίτερα που επιβάλλεται στις γυναίκες από μία κορανική εντολή» Βλ. ΕΔΔΑ, *Dahlab v Suisse* 15.2.2001.

¹⁴⁸ Καραβοκύρης Γ. σελ. 191 επ.

¹⁴⁹ Τον Ιούνιο του 2000 της χορηγήθηκε αμνηστία κατόπιν θέσης σε εφαρμογή σχετικής ρύθμισης για τους εμπλεκόμενους φοιτητές. +

¹⁵⁰ Μαγγανάς, Α. κ.α. Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σελ. 150

συγκεκριμένων συνθηκών που επικρατούν σε αυτήν και τελεί σε σχέση αναλογικότητας με τον επιδιωκόμενο σκοπό¹⁵¹.

Της υπόθεσης επιλήφθηκε στη συνέχεια, το τμήμα ευρείας σύνθεσης του ΕΔΔΑ, το οποίο και την ενέταξε στο ευρύτερο πλέγμα των σχέσεων κράτους-θρησκειών¹⁵². Καταρχάς τόνισε την ιδιαίτερη σημασία του ρόλου των εθνικών οργάνων τα οποία διαθέτουν αποφασιστική αρμοδιότητα εν προκειμένω, λαμβανομένου υπόψη ότι οι απόψεις περί αυτού σε μια δημοκρατική κοινωνία δίστανται. Αυτό ισχύει σε μεγαλύτερο βαθμό στο θέμα της αμφίεσης με θρησκευτικά σύμβολα σε εκπαιδευτικά ιδρύματα, καθόσον δεν υπάρχει μια ομοιόμορφη ευρωπαϊκή αντίληψη της σημασίας της θρησκείας σε μια κοινωνία ούτε και της έννοιας και της επίδρασης της δημόσιας έκφρασης των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Κατά συνέπεια, οι κανόνες θα διαφέρουν από κράτος σε κράτος, σε συνάρτηση με τις εθνικές παραδόσεις, ώστε να αναγνωρίζεται ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης στα κράτη μέλη¹⁵³.

Το ΕΔΔΑ, στηριζόμενο στη νομολογία του τουρκικού συνταγματικού δικαστηρίου, θεώρησε ότι ο κύριος δικαιολογητικός λόγος για την απαγόρευση της αμφίεσης με θρησκευτικά σύμβολα στα πανεπιστήμια ήταν η αρχή του κοσμικού κράτους, που είναι και θεμελιώδης για το τουρκικό κράτος, αλλά και σύμφωνη με το κράτος δικαίου και το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η αρχή αυτή συνδέεται με αξίες όπως ο σεβασμός των δικαιωμάτων των άλλων, η πολυφωνία και η ισότητα ανδρών και γυναικών. Γίνεται επομένως κατανοητό, το ότι η αμφίεση με θρησκευτικά σύμβολα αντίκειται στις ανωτέρω αξίες τη στιγμή που οι αρμόδιες εθνικές αρχές επιδιώκουν να διατηρήσουν τον κοσμικό χαρακτήρα των εκπαιδευτικών δικαιωμάτων. Το Δικαστήριο έλαβε υπόψη και άλλες παραμέτρους, όπως το γεγονός ότι οι μουσουλμάνοι φοιτητές μπορούν να εκδηλώνουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις στα πανεπιστήμια και ότι οι κανόνες του εν λόγω πανεπιστημίου αφορούσαν και άλλες μορφές θρησκευτικής αμφίεσης¹⁵⁴.

¹⁵¹ Καποτάς Π., θρησκευτική ελευθερία, υπόθεση Leyla Sahin, Εφημ.ΔΔ 1/2006, σελ.68

¹⁵² Leyla Sahin V Turkey σκ. 55-65 [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-70956#{\"itemid\":\[\"001-70956\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-70956#{\)

¹⁵³ Σισιλιάνος, Ευρωπαϊκή σύμβαση δικαιωμάτων του ανθρώπου, σελ. 390

¹⁵⁴ Σισιλιάνος, ο.π. σελ 390

Προβαίνοντας σε μια σύντομη νομική αξιολόγηση της απόφασης, η πρωταρχική της σημασία εντοπίζεται στην εκτεταμένη αναφορά του σκεπτικού του ΕΔΔΑ τόσο στις ιδιαιτερότητες του τουρκικού κράτους σε σχέση με τον πλήρη χωρισμό κράτους εκκλησίας όσο και στη διαφορετική αντιμετώπιση του ζητήματος από τα διάφορα κράτη μέλη¹⁵⁵. Το ΕΔΔΑ αναγνωρίζει ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης στις εθνικές έννομες τάξεις, καθώς το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ δεν προστατεύει όλες τις πράξεις που εκκινούν από θρησκευτικά ελατήρια. Δεν υπάρχει επομένως γενικός κανόνας και εναπόκειται στα κράτη να αποφανθούν, εάν επιβάλλεται να απαγορεύσουν τη μαντίλα, σε ποιους χώρους και για λόγους που αφορούν τα δικαιώματα των τρίτων, τη δημόσια τάξη και ασφάλεια.

Το παράδοξο που προκύπτει ως αποτέλεσμα της θέσης αυτής του ΕΔΔΑ είναι ότι οι μουσουλμάνες γυναίκες θα απαγορεύεται να φορούν τη μαντίλα σε χώρες κατεχοχόν μουσουλμανικές, όπως η Τουρκία, ενώ θα δικαιούνται σε άλλες χώρες όπως η Ελλάδα, όπου αποτελούν μειοψηφική πληθυσμιακή ομάδα, με το ΕΔΔΑ να επιτρέπει και τις δύο θέσεις των κρατών. Η διαφοροποίηση αυτή δικαιολογείται ενδεχομένως υπό το πρίσμα προστασίας των δικαιωμάτων της ΕΣΔΑ σε συνδυασμό με τις ιδιάζουσες συνθήκες του κάθε κράτους. Ωστόσο, δεν μπορεί να παραγνωριστεί ότι το σκεπτικό αυτό συμβάλλει στη δημιουργία νομικής αβεβαιότητας στον Ευρωπαϊκό χώρο και καθιστά δυσχερή τα όρια της έκτασης προστασίας των σχετικών δικαιωμάτων¹⁵⁶.

Την ίδια στάση τήρησε το ΕΔΔΑ και σε υποθέσεις κατά της Γαλλίας, στις οποίες μερική αναφορά θα πραγματοποιηθεί ακολούθως. Μια πρώτη επισκόπηση θα γίνει σε δύο υποθέσεις¹⁵⁷ που αφορούσαν την αποβολή δύο μαθητριών από το σχολείο, διότι είχαν αρνηθεί να αφαιρέσουν τη μαντίλα από τα μαθήματα της γυμναστικής και του

¹⁵⁵ Το ΕΔΔΑ εξετάζει επιγραμματικά τις θέσεις διαφόρων ευρωπαϊκών εννόμων τάξεων στο θέμα της περιβολής της μαντίλας στις σκέψεις 55-65.

¹⁵⁶ Καποτάς Π., ο.π. σελ. 69

¹⁵⁷ ΕΔΔΑ, Dogru κ. Γαλλίας και kernvanci κ. Γαλλίας
[http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-90039#{"itemid":\["001-90039"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-90039#{)

[http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-90047#{"itemid":\["001-90047"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-90047#{)

αθλητισμού¹⁵⁸. Το ΕΔΔΑ αναφέρθηκε και πάλι στη θεμελιώδη σημασία της αρχής του κοσμικού κράτους σε κράτη όπως η Τουρκία, Γαλλία, Ελβετία. Με αυτή την παραδοχή ως αφετηρία και το περιθώριο εκτίμησης των κρατών στις σχέσεις κράτους και εκκλησίας, το Δικαστήριο κατέληξε ότι ο τρόπος με τον οποίο αναγνωρίζεται και περιορίζεται η θρησκευτική ελευθερία βάσει της αρχής του κοσμικού κράτους συνάδει με την ΕΣΔΑ. Ορθά μεριμνούν οι εθνικές αρχές, ώστε η εκδήλωση θρησκευτικών πεποιθήσεων στα σχολεία να μην αποκτά επιδεικτικό χαρακτήρα, που θα αποτελούσε εστία πίεσης και αποκλεισμού για τους τρίτους. Η απαγόρευση της περιβολής με θρησκευτικά σύμβολα θεωρείται στο καθ' ου κράτος αντίθετη με την αρχή του κοσμικού κράτους όχι εκ της φύσεως της αμφίσεως, αλλά σε συνάρτηση με τις περιστάσεις και τις συνέπειες που θα μπορούσε να έχει. Θεωρήθηκε επίσης, εύλογο το συμπέρασμα των εθνικών αρχών ότι η κάλυψη με τη μαντίλα στα συγκεκριμένα μαθήματα ενέχει κινδύνους ως προς την υγεία και ασφάλεια των μαθητριών. Η αποβολή τους ήταν συνέπεια της άρνησής τους να συμμορφωθούν με τους εφαρμοζόμενους κανόνες στο σχολείο και όχι λόγω των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων. Εξάλλου η ποινή αυτή δεν ήταν δυσανάλογη, αν και βαριά, αφού μπορούσαν να συνεχίσουν τα μαθήματα δι' αλληλογραφίας, και σε κάθε περίπτωση απέρρεε από την ανάγκη σεβασμού των δικαιωμάτων και ελευθεριών των τρίτων, της δημόσιας τάξης και ουχί από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των μαθητριών¹⁵⁹.

Η παραπάνω νομολογία επιβεβαιώθηκε σε μια σειρά άλλων γαλλικών υποθέσεων απαγόρευσης περιβολής μαθητριών με την ισλαμική μαντίλα (υποθέσεις Aktas Bayrak, Gamaleddyn, Ghazal κατά Γαλλίας¹⁶⁰) και μαθητών με το τουρμπάνι των Σιχ (υποθέσεις J. Singh και R. Singh κατά Γαλλίας¹⁶¹). Και τούτο, παρά το γεγονός ότι η νομοθεσία του 2004 δεν περιόριζε την απαγόρευση στη γυμναστική, αλλά την επέκτεινε στο σύνολο των μαθημάτων. Το καθοριστικό ήταν ότι η απαγόρευση όλων των εμφανών/επιδεικτικών θρησκευτικών συμβόλων στα σχολεία απέβλεπε

¹⁵⁸ Οι υποθέσεις ανέκυψαν πριν το νομο του 2004 και την ολική απαγόρευση των επιδεικτικών θρησκευτικών συμβόλων στα σχολεία. Και στις δύο το ζήτημα ήταν η περιβολή με μαντίλα στα μαθήματα της γυμναστικής - στα υπόλοιπα μαθήματα επιτρεπόταν-, γεγονός που ισοδυναμούσε με μη τήρηση της υποχρέωσης των μαθητριών προς επιμέλεια. Βλ. Καλαμπάκου, Ε. ο.π. σελ.1155

¹⁵⁹ Σισιλιάνος, Λ. , ο.π. σελ 391

¹⁶⁰ ΕΔΔΑ, Aktas, Bayrak, Gamaleddyn, Ghazal κατά Γαλλίας 17.7.2009

¹⁶¹ ΕΔΔΑ, J. Singh και R. Singh κατά Γαλλίας 17.7.2009, Σισιλιάνος, Λ. , ο.π. σελ 390 επ.

αποκλειστικά στη διαφύλαξη της συνταγματικής αρχής του κοσμικού κράτους, ενός στόχου που συμβαδίζει με τις αξίες της ΕΣΔΑ. Εξάλλου, το ΕΔΔΑ δικαιολογεί περιορισμούς που αφορούν τρόπους αμφίεσης, οι οποίοι χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν τις απαγορεύσεις του νόμου.

Επιπρόσθετα, εκτός από το σχολικό περιβάλλον που προαναφέρθηκε, έχει κριθεί δικαιολογημένος ο περιορισμός της θρησκευτικής ελευθερίας σε ειδικές περιπτώσεις, όπως κατά τον έλεγχο στα αεροδρόμια, κατά την είσοδο ενδιαφερόμενου σε προξενείο ή στην περίπτωση έκδοσης διπλώματος οδήγησης. Στην απόφαση Phull κατά Γαλλίας¹⁶², το ΕΔΔΑ έκρινε δικαιολογημένο τον περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας ενός σιχ, στον οποίο ζητήθηκε να βγάλει το τουρμπάνι που επιβάλλει η θρησκεία του στους άνδρες κατά τον έλεγχο στο αεροδρόμιο. Επίσης, στη υπόθεση El Morsli κατά Γαλλίας¹⁶³, το δικαστήριο έκρινε δικαιολογημένο τον περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας μιας μουσουλμάνας, στην οποία ζητήθηκε να βγάλει τη μαντίλα της κατά τον έλεγχο της ταυτότητας της πριν την είσοδο σε προξενείο της Γαλλίας στο Μαρόκο. Επιπλέον, στην προσφυγή Mann Singh κατά Γαλλίας¹⁶⁴ το δικαστήριο έκρινε δικαιολογημένο τον περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας ενός σιχ, στον οποίο επιβαλλόταν να εκδώσει φωτογραφία όπου θα εμφανιζόταν με γυμνό κεφάλι για την επανέκδοση διπλώματος οδήγησης. Πάντως, η τιμώρηση μελών μιας θρησκευτικής ομάδας για την αμφίεση με την ιδιαίτερη ενδυμασία τους σε δημόσιο χώρο, προσιτό σε όλους και όχι σε δημόσια κτίρια, όπως τα εκπαιδευτικά, όπου στα τελευταία το δικαίωμα εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων υποχωρεί μπροστά στην τήρηση της θρησκευτικής ουδετερότητας, χωρίς όμως να δημιουργείται κίνδυνος για τη δημόσια τάξη ή να ασκείται προσηλυτισμός ή αθέμιτη πίεση σε τρίτους, παραβιάζει το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ. Αυτή υπήρξε η κρίση του ΕΔΔΑ στην πρόσφατη απόφαση *Ahmet Arslan κατά Τουρκίας*¹⁶⁵, όπου ειδικότερα το Δικαστήριο ασχολήθηκε με την ποινική καταδίκη των μελών μιας θρησκευτικής ομάδας εξαιτίας της αμφίεσης με την ιδιαίτερη ενδυμασία τους (με τουρμπάνι και

¹⁶² ΕΔΔΑ, Phull κατά Γαλλίας, 11.1.2005

¹⁶³ ΕΔΔΑ, El Morsli κατά Γαλλίας, 4.3.2008

¹⁶⁴ ΕΔΔΑ, Mann Singh κατά Γαλλίας, 13.11.2008

¹⁶⁵ Απόφαση Ahmet Arslan κ.α. κατά Τουρκίας, 23.2.2010

θρησκευτικά ενδύματα όπως υπαγόρευε η θρησκευτική τους πίστη¹⁶⁶) σε δημόσιο χώρο προσιτό σε όλους και όχι σε δημόσια κτίρια και κατόπιν το ΕΔΔΑ κλήθηκε να αποφανθεί κατά πόσο η καταδίκη τους αυτή για την εκδήλωση των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων συνιστά παραβίαση του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ¹⁶⁷. Το ΕΔΔΑ διαπίστωσε ότι η Τουρκία παραβίασε την εν λόγω διάταξη καθόσον θεώρησε ότι ο επίμαχος περιορισμός της θρησκευτικής ελευθερίας των προσφευγόντων δεν αποτελούσε αναγκαίο μέτρο εντός δημοκρατικής κοινωνίας. Στο σκεπτικό του (παρ. 48-49) αναφέρει την προγενέστερη νομολογία του επί του ζητήματος και ειδικότερα «το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι οι προσφεύγοντες είναι απλοί πολίτες: δεν είναι σε καμία περίπτωση εκπρόσωποι του κράτους που ασκούν δημόσια λειτουργία. Δεν μπορούν λοιπόν να υπόκεινται εξαιτίας κάποιας επίσημης ιδιότητας σε υποχρέωση διακριτικότητας κατά τη δημόσια έκφραση των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων. Κατά συνέπεια η νομολογία σχετικά με τους δημοσίους υπαλλήλους ή ειδικότερα τους εκπαιδευτικούς δεν μπορεί να εφαρμοστεί στην επίδικη περίπτωση. Επίσης, δεν πρόκειται για ρύθμιση της δυνατότητας να φέρει κανείς θρησκευτικά σύμβολα εντός δημοσίων ιδρυμάτων, εντός των οποίων ο σεβασμός της ουδετερότητας προς όλες τις κατευθύνσεις μπορεί να υπερέχει της ελεύθερης άσκησης του δικαιώματος εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Έτσι, ούτε και αυτή η νομολογία μπορεί να εφαρμοστεί¹⁶⁸». Στη συνέχεια το ΕΔΔΑ εξέτασε εάν συνέτρεχε κάποιος λόγος δικαιολόγησης της παραβίασης (εάν η συμπεριφορά των προσφευγόντων συνιστούσε ή ενδέχεται να συνιστά απειλή για τη δημόσια τάξη ή για τρίτους π.χ. προσηλυτισμό σκ. 50,51) για να καταλήξει «εν όψει του συνόλου των περιστάσεων της υπόθεσης, ... ότι ο περιορισμός του εν λόγω δικαιώματος των προσφευγόντων δεν έχει βάσεις επαρκούς δικαιολόγησης ενόψει του άρθρου 9 και η επίμαχη καταδίκη παραβίασε αυτή την διάταξη».

Επομένως, σύμφωνα με τα μέχρι τώρα αναφερθέντα νομολογιακά δεδομένα του ΕΔΔΑ, πρέπει να αναφερθεί ότι το κράτος έχει υποχρέωση ουδετερότητας, εφόσον

¹⁶⁶ Βλ σκ. 7 της απόφασης: φορούσαν την χαρακτηριστική τους ενδυμασία, που αποτελείται από ένα τουρμπάνι, ένα σαλβάρι, ένα μακρύ ένδυμα, όλα μαύρου χρώματος και ένα μαστούνι, ενδυμασία που θυμίζει, σύμφωνα με την ομάδα αυτή, την ενδυμασία των κυριότερων προφητών, όπως ο Mohammed.

¹⁶⁷ Θάνου Σ., υπόθεση Ahmet Arslan κ.α. κατά Τουρκίας, ΕφημΔΔ 1/2010 σελ.44

¹⁶⁸ Απόφαση Ahmet Arslan κ.α. κατά Τουρκίας παρ. 47-52

προστατεύει την ελευθερία της θρησκείας, υποχρέωση που μπορεί να επεκτείνεται μέχρι ένα βαθμό στους *υπαλλήλους* του. Δικαιολογείται δε, ο περιορισμός της θρησκευτικής ελευθερίας σε ειδικές περιπτώσεις, των *χρηστών δημόσιων υπηρεσιών*, όπως στην περίπτωση των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Εκτός των περιπτώσεων αυτών και σε ό,τι αφορά τους «*απλούς πολίτες*» και τους «*προσβάσιμους σε όλους δημόσιους χώρους*», η απαγόρευση εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων θα πρέπει να δικαιολογείται από λόγους προστασίας της δημόσιας τάξης ή και της δημόσιας υγείας και των λοιπών νομίμων σκοπών του άρθρου 9 ΕΣΔΑ. Χαρακτηριστικά, έχει κριθεί δικαιολογημένος ο περιορισμός της θρησκευτικής ελευθερίας σε ειδικές περιπτώσεις¹⁶⁹, όπως κατά τον έλεγχο στα αεροδρόμια, κατά την είσοδο ενδιαφερόμενου σε προξενείο ή στην περίπτωση έκδοσης διπλώματος οδήγησης¹⁷⁰.

Στο σημείο αυτό και προτού ολοκληρωθεί η υποενότητα για τις αποφάσεις του ΕΔΔΑ επί του ζητήματος της *μαντίλας*, πρέπει να αναφερθεί η απόφαση *S.A.S. κατά Γαλλίας*¹⁷¹, που αφορά την απαγόρευση του καθολικού πέπλου στους δημόσιους χώρους. Αρχικά θα αναφερθεί η διαδικασία θέσπισης του νόμου στη Γαλλία, έπειτα η απόφαση του ΕΔΔΑ και θα κλείσει το παρόν με μια σύντομη κριτική επισκόπηση.

1. Κρίνεται σκόπιμο να γίνει μια σύντομη αναφορά στο χρονικό της ψήφισης του επίδικου γαλλικού νόμου, του οποίου η συμβατότητα με την ΕΣΔΑ επικυρώθηκε με πανηγυρικό τρόπο με την πιο πάνω απόφαση. Μέσα στο ιστορικό και νομικό περίγραμμα¹⁷² που έχει ήδη αναφερθεί και εν μέσω θέρους, στις 22.6.2009, ο Πρόεδρος της Γαλλικής Δημοκρατίας δήλωνε ενώπιον του γαλλικού κοινοβουλίου ότι «η μπούρκα δεν θα είναι ευπρόσδεκτη στο έδαφος της Γαλλικής Δημοκρατίας. Δεν μπορούμε να αποδεχθούμε στη χώρα μας γυναίκες φυλακισμένες... αποκομμένες από την κοινωνική ζωή, στερημένες κάθε ταυτότητας». Μία μόλις μέρα μετά τη δημόσια παρέμβασή του, συγκροτήθηκε στη Βουλή επιτροπή με αντικείμενο τη

¹⁶⁹ Βλ. αποφάσεις Phull κατά Γαλλίας, El Morsli κατά Γαλλίας, και Mann Singh κατά Γαλλίας

¹⁷⁰ Βλ. Θάνου Σ., υπόθεση Ahmet Arslan κ.α. κατά Τουρκίας, ΕφημΔΔ 1/2010 σελ 51 επ.

¹⁷¹ ΕΔΔΑ S.A.S v France, 1.7.2014

¹⁷² Ήδη επιγραμματικά μνημονεύεται το λύκειο του Creil το 1989, ως αφετηριακό γεγονός, στη συνέχεια η απαγόρευση της *μαντίλας* στη δημόσια εκπαίδευση και η νομολογία του ΕΔΔΑ επί του ζητήματος της *ισλαμικής μαντίλας*

σύνταξη έκθεσης για το θέμα της απόκρυψης του προσώπου με το καθολικό πέπλο. Ωστόσο, οι σχετικές εργασίες δεν κατέληξαν σε μια κατηγορηματική θέση ως προς τη νομιμότητα της γενικής απαγόρευσης του επίμαχου ενδύματος¹⁷³. Έτσι, λόγω της αδυναμίας των βουλευτών να συμφωνήσουν σε μια σαφή θέση, ο Πρωθυπουργός François Fillon ζήτησε από το ΣτΕ μια μη δεσμευτική νομικά, καθότι απλά συμβουλευτική, γνωμοδότηση για να βρεθεί η κατάλληλη νομική λύση. Το σχετικό πόρισμα του δικαστηρίου εκδόθηκε στις 25.3.2010.

Ειδικότερα, το ΣτΕ προέκρινε την απαγόρευση της απόκρυψης του προσώπου έναντι της μεμονωμένης απαγόρευσης του καθολικού πέπλου και αφού προηγουμένως απέκλεισε μια σειρά λόγων θεμελίωσης της γενικής απαγόρευσης, όπως τη laïcité και την αξία του ανθρώπου, την ισότητα των φύλων, το δικαστήριο συμπέρανε ότι η γενική απαγόρευση θα μπορούσε να βρει νομική βάση μόνο σε μια νέα σημασιολογία της έννοιας της δημόσιας τάξης¹⁷⁴. Η γνωμοδότηση περιείχε τη συμπερασματική φράση ότι το ΣτΕ δεν μπορεί να συστήσει μια τόσο βαθιά μεταβολή της κανονιστικής έννοιας της δημόσιας τάξης, τα όρια της οποίας θα είναι εξαιρετικά δύσκολο να διαγραφούν εκ των προτέρων για το σύνολο των δυνατών εφαρμογών της.

Έπειτα, ακολούθησε η ψήφιση του νόμου στις 11.10.2010 για την απαγόρευση της απόκρυψης του προσώπου, ολοκληρώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις πολύμηνες διαπραγματεύσεις. Στο άρθρο 1 ορίζεται ότι «κανείς δεν μπορεί, εντός του δημοσίου χώρου, να φέρει ένδυμα που αποσκοπεί στην απόκρυψη του προσώπου του». Στο άρθρο 2 δίδεται ο ορισμός της έννοιας του «δημόσιου χώρου»¹⁷⁵ και προβλέπονται

¹⁷³ Θάνου, Στ.: Η κόλαση του δημόσιου χώρου και οι καλές προθέσεις. Εφημ.ΔΔ 1 σελ.49 επ

¹⁷⁴ Το ΣτΕ διέκρινε μεταξύ δύο διαστάσεων της δημόσιας τάξης, αφενός την υλική, παραδοσιακή δημόσια τάξη με μια συνιστώσα της, τη δημόσια ασφάλεια και την άυλη δημόσια τάξη, η οποία συνίσταται στη δημόσια ηθική και την αξιοπρέπεια του ανθρώπου. Η γενική απαγόρευση της απόκρυψης του προσώπου θα μπορούσε να βασισθεί μονάχα σε μία ανανεωμένη αντίληψη της δημόσιας τάξης, η οποία θα κατέληγε σε έναν χωρίς προηγούμενο θετικό ορισμό της, που δεν ήταν πλέον όριο των καταχρήσεων της άσκησης των ελευθεριών, αλλά θα συνίστατο στη βάση των θεμελιωδών απαιτήσεων που αποτελούν εγγύηση για την ελεύθερη άσκησή της.

¹⁷⁵ Ως δημόσιος χώρος νοούνται οι δημόσιες οδοί καθώς και οι προσβάσιμοι στο κοινό χώροι ή χώροι που προορίζονται για χρήσεις δημόσιας υπηρεσίας.

ορισμένες εξαιρέσεις¹⁷⁶ από την εφαρμογή του καθώς και οι κυρώσεις¹⁷⁷ παραβίασης του. Ωστόσο, μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αιτιολογική έκθεση του σχεδίου νόμου καθώς και η απόφαση του συνταγματικού συμβουλίου της Γαλλίας επί του νόμου, που θα επισημανθούν ακολούθως.

Η αιτιολογική έκθεση του σχεδίου νόμου επικαλείται τις αρχές της Δημοκρατίας ως θεμέλιο του κοινωνικού συμβολαίου¹⁷⁸. Επίσης, στην αιτιολογική έκθεση αναφέρεται η έννοια της δημόσιας τάξης, που η προστασία της δεν «περιορίζεται στη διατήρηση της ηρεμίας, της δημόσιας υγιεινής ή της ασφάλειας» αλλά, «επιτρέπει την απαγόρευση συμπεριφορών που στρέφονται ευθέως ενάντια σε ουσιώδεις κανόνες του δημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου»¹⁷⁹.

Τελευταίος σταθμός σε εθνικό επίπεδο υπήρξε η κρίση του συνταγματικού συμβουλίου (Conseil Constitutionnel), με την οποία και τέθηκε σε ισχύ ο Νόμος 2010-1192 (11.10.2010) για την απαγόρευση της απόκρυψης του προσώπου στον δημόσιο χώρο¹⁸⁰. Το στήριγμα της όψιμης απαγόρευσης του καθολικού πέπλου και κάθε ενδύματος που «αποσκοπεί στην απόκρυψη του προσώπου» εντός του δημόσιου χώρου, δεν έγκειται, πρωτίστως, στην υπεράσπιση της (αφηρημένης) αξίας του ανθρώπου ή έστω στην προφανή για πολλούς διαφύλαξη της (συγκεκριμένης) ισότητας των φύλων, αλλά εντοπίζεται κυρίως στη δημόσια τάξη. Η τελευταία δεν

¹⁷⁶ Περιπτώσεις δηλαδή στις οποίες το εν λόγω ένδυμα επιβάλλεται ή επιτρέπεται από νομοθετικές ή κανονιστικές διατάξεις, δικαιολογείται για λόγους επαγγελματικών ή λόγους υγείας καθώς και σε περιπτώσεις αθλητικών, εορταστικών, καλλιτεχνικών ή παραδοσιακών εκδηλώσεων.

¹⁷⁷ Η παραβίαση τιμωρείται με πρόστιμο έως 150 ευρώ, ποινή η οποία μπορεί να συμπληρωθεί ή να αντικατασταθεί από την επιβολή πραγματοποίησης ενός σεμιναρίου υπηκοότητας. Το άρθρο 4 ορίζει ότι σε όσους εξαναγκάζουν άλλους σε απόκρυψη προσώπου προβλέπεται ποινή φυλάκισης ενός έτους και πρόστιμο 30.000 ευρώ, διπλασιαζόμενες σε περίπτωση που ο εξαναγκασμός αφορά σε ανήλικο

¹⁷⁸ Οι αρχές αυτές, η ελευθερία, η ισότητα και η αδελφότητα τίθενται σε αμφισβήτηση με την ανάπτυξη της πρακτικής της απόκρυψης του προσώπου στον δημόσιο χώρο, ιδίως με την υιοθέτηση του καθολικού πέπλου. Η πρακτική αυτή, αν και περιορισμένη, αποτελεί εκδήλωση απόρριψης των αξιών της Δημοκρατίας ενώ «φέρει συμβολική βία, που θίγει το κοινωνικό σώμα» και είναι αντίθετη στις θεμελιώδεις απαιτήσεις του συλλογικού βίου στο πλαίσιο της γαλλικής κοινωνίας.

¹⁷⁹ Βλ. το σχέδιο νόμου σελ.3 LOI n° 2010-1192 du 11 octobre 2010 interdisant la dissimulation du visage dans l'espace public, Θάνου, Στ. Μια νέα δημόσια τάξη, ΕφημΔΔ 5/2010 σελ.658 επ

¹⁸⁰ Καραβοκύρης, Γ., Το πρόσωπο και ο νόμος. Η απαγόρευση της απόκρυψης του προσώπου στον δημόσιο χώρο, <http://www.constitutionalism.gr/site/2114-to-proswpo-kai-o-nomos-h-apagoreysi-tis-apokrycis>.

περιορίζεται στην προστασία «της ηρεμίας, της υγιεινής ή της ασφάλειας», αλλά αποτελεί λόγο απαγόρευσης των «συμπεριφορών που στρέφονται ευθέως ενάντια σε ουσιώδεις κανόνες του ρεπουμπλικανικού κοινωνικού συμβολαίου» και παραβιάζουν τις «θεμελιώδεις απαιτήσεις της ζωής με τους άλλους στη γαλλική κοινωνία». Αποκρύπτοντας δημόσια το πρόσωπό του, είναι σαφές ότι το άτομο ζημιώνει την κοινωνία, με την έννοια του άρθρου 5 της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1789¹⁸¹. Επιπλέον, υπογραμμίζεται ότι ο νομοθέτης σωστά «έκρινε ότι τέτοιες πρακτικές θέτουν σε κίνδυνο τη δημόσια ασφάλεια και παραγνωρίζουν τις ελάχιστες απαιτήσεις της ζωής σε μια κοινωνία. Ωστόσο, το συνταγματικό συμβούλιο επιφυλάχθηκε κατά την άσκηση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας¹⁸², δηλαδή όταν η απόκρυψη του προσώπου τελείται σε χώρους λατρείας προσβάσιμους στο κοινό¹⁸³.

Επομένως, το συνταγματικό συμβούλιο υιοθέτησε από τη μια την επίμαχη ορολογία («ελάχιστες απαιτήσεις της κοινωνικής ζωής»), αλλά από την άλλη δεν αναφέρθηκε ρητά σε καμία «άυλη δημόσια τάξη», γιατί σε αυτήν την περίπτωση θα έπρεπε να καταφύγει σε τοπικές/σχετικές αξιολογήσεις (χρηστά ήθη/δημόσια ηθικότητα) με συνέπεια να αδυνατεί να θεμελιώσει τη γενική απαγόρευση. Ο νόμος λοιπόν, που γεννήθηκε από την πρόθεση απαγόρευσης του καθολικού πέπλου στο δημόσιο χώρο μετατοπίζει την προβληματική από τη θρησκευτική ελευθερία στην κοινωνική σημασία της απόκρυψης του προσώπου ερμηνευόμενης εν συντομία ως απαράδεκτης κοινωνικής συμπεριφοράς.

---

¹⁸¹ Το άρθρο 5 της Διακήρυξης του 1789 προβλέπει ότι «ο Νόμος δεν έχει το δικαίωμα να απαγορεύει παρά μόνο τις βλαβερές για την κοινωνία πράξεις. Οτιδήποτε δεν απαγορεύεται από το Νόμο δεν δύναται να εμποδισθεί, και κανείς δεν δύναται να αναγκασθεί να κάνει κάτι που δεν διατάσσει». Κ. Μαυριάς, Κ. – Παντελής, Α., Συνταγματικά Κείμενα. Ελληνικά και Ξένα, σελ.563

¹⁸² Η επιφύλαξη του συνταγματικού δικαστή έχει δίχως άλλο να κάνει εδώ με την απόφαση Ahmet Arslan του ΕΔΔΑ και το ρίσκο μιας επικείμενης καταδίκης της Γαλλίας από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο.

¹⁸³ Καραβοκύρης, Γ., Το πρόσωπο και ο νόμος. Η απαγόρευση της απόκρυψης του προσώπου στον δημόσιο χώρο, <http://www.constitutionalism.gr/site/2114-to-proswpo-kai-o-nomos-h-apagoreysi-tis-apokrycis>.

2. Τον Ιούλιο εκδόθηκε η απόφαση (*S.A.S. κατά Γαλλίας*¹⁸⁴), που αφορούσε την προσφυγή μιας Γαλλίδας υπηκόου ενόπιον του ΕΔΔΑ, με το αίτημα να καταδικαστεί η Γαλλία για παραβίαση των άρθρων 8, 9, και 14 της ΕΣΔΑ. Η προσφεύγουσα, μουσουλμανικής πίστης, ισχυριζόταν ότι πλέον δεν της επιτρέπεται να κυκλοφορεί δημοσίως ούτε με το ένδυμα της μπούρκας ούτε με νικαμπ, εξαιτίας του γαλλικού νόμου¹⁸⁵, ο οποίος απαγορεύει την κάλυψη του προσώπου σε δημόσιο χώρο.

Το Δικαστήριο στηριζόμενο αφενός στο ότι ο σεβασμός του όρου "ζούμε μαζί" είναι ένας νόμιμος σκοπός του επίμαχου μέτρου και αφετέρου καθόσον για το συγκεκριμένο ζήτημα υπάρχουν σημαντικές διαφορές απόψεων μεταξύ των κρατών μελών, η Γαλλία είχε μεγάλο περιθώριο ελιγμών, δηλαδή απολάμβανε «ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης» έκρινε εν τέλει ότι η απαγόρευση που επιβλήθηκε με τον νόμο της 11ης Οκτωβρίου 2010 δεν συνιστά παραβίαση της ΕΣΔΑ.

Ειδικότερα, το Δικαστήριο έκρινε τους ισχυρισμούς της προσφεύγουσας στο πλαίσιο των άρθρων 8 και 9, με έμφαση στο τελευταίο. Δηλαδή, εάν η κρατική παρέμβαση επιδιώκει δύο από τους νόμιμους σκοπούς που αναφέρονται στα άρθρα 8 και 9: τη «δημόσια ασφάλεια» και την «προστασία των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων».

Όσον αφορά το στόχο της «δημόσιας ασφάλειας», το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι ο γάλλος νομοθέτης είχε επιδιώξει με τη θέσπιση του νόμου να ικανοποιήσει την ανάγκη για την ταυτοποίηση των προσώπων, ώστε να αποτρέπονται οι κίνδυνοι για την ασφάλεια των προσώπων και των αγαθών και για την καταπολέμηση της απάτης της ταυτότητας¹⁸⁶. Κατά την κρίση του, λαμβάνοντας υπόψη τις επιπτώσεις στο δικαίωμα των γυναικών που επιθυμούν να καλύπτουν το πρόσωπο τους για θρησκευτικούς λόγους, μια γενική απαγόρευση σε δημόσιους χώρους της χρήσης ειδών που προορίζονται να κρύψουν το πρόσωπο ενός ατόμου, θα μπορούσε να θεωρηθεί ανάλογη μόνο σε ένα πλαίσιο όπου υπήρχε μια γενική απειλή για τη

¹⁸⁴ ΕΔΔΑ, *S.A.S. κατά Γαλλίας*, 1.7.2014

¹⁸⁵ Ν.2010-1192 της 11^{ης} Οκτωβρίου 2010, που τέθηκε σε ισχύ την 11^η Απριλίου 2011

¹⁸⁶ Θεωρούσε ωστόσο, ότι η απαγόρευση δεν ήταν «αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία», για την εκπλήρωση αυτού του σκοπού.

δημόσια ασφάλεια. Ωστόσο, η Κυβέρνηση δεν απέδειξε ότι η απαγόρευση που προβλέπεται από το νόμο της 11ης Οκτωβρίου 2010 εντάσσεται σε ένα τέτοιο πλαίσιο¹⁸⁷.

Σχετικά, όμως, με την «προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων το Δικαστήριο δέχθηκε ότι το φράγμα που εγείρεται απέναντι στους άλλους από ένα πέπλο απόκρυψης του προσώπου σε δημόσιο χώρο θα μπορούσε να υπονομεύσει το σεβασμό για τις ελάχιστες απαιτήσεις της κοινωνικής συμβίωσης, δηλαδή την έννοια του "ζούμε μαζί". Συναφώς, ανέφερε ότι έλαβε υπόψη τον ισχυρισμό της Γαλλίας ότι το πρόσωπο έχει σημαντικό ρόλο στην κοινωνική αλληλεπίδραση.

Κατόπιν, το Δικαστήριο έπρεπε να εξακριβώσει, εάν η απαγόρευση ήταν ανάλογη προς τον επιδιωκόμενο σκοπό. Μετά από αρκετές παραδοχές¹⁸⁸ και επισημάνσεις¹⁸⁹ κατέληξε ότι το ίδιο (το ΕΔΔΑ) είχε την υποχρέωση να επιδείξει ένα βαθμό εγκράτειας κατά τον έλεγχο συμμόρφωσης του μέτρου με την ΕΣΔΑ, δεδομένου ότι αξιολογεί μια ισορροπία που είχε επιτευχθεί με δημοκρατικές διαδικασίες στο πλαίσιο της εν λόγω κοινωνίας. Εξαιτίας λοιπόν, της έλλειψης κοινού εδάφους

---

¹⁸⁷ Ως προς τις ενδιαφερόμενες γυναίκες, θα ήταν έτσι αναγκασμένες να εγκαταλείψουν εντελώς ένα σημαντικό στοιχείο της ταυτότητάς τους με το οποίο εκδηλώνουν τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις τους, ενώ ο στόχος που υπαινίχθηκε η κυβέρνηση θα μπορούσε να επιτευχθεί με μια απλή υποχρέωση να επιδεικνύουν το πρόσωπό τους και να αναγνωρίζονται εάν υπάρχει κίνδυνος για την ασφάλεια των προσώπων και των αγαθών, εάν εξαιτίας ειδικών συνθηκών διαβλέπεται υποψία απάτης περί την ταυτότητα ενός προσώπου.

¹⁸⁸ Παραδέχθηκε ότι μπορεί να φαίνεται υπερβολική, ενόψει του μικρού αριθμού των ενδιαφερομένων γυναικών, να επιλέξουν την καθολική απαγόρευση. Σημείωσε, επίσης, ότι η απαγόρευση είχε επιπτώσεις στις γυναίκες που επέλεξαν να φορούν το καθολικό πέπλο για λόγους που σχετίζονται με τις πεποιθήσεις τους, και ότι πολλά εθνικά και διεθνή όργανα ανθρωπίνων δικαιωμάτων θεωρούν μια γενική απαγόρευση ως δυσανάλογη. Δήλωσε επίσης ότι ανησυχεί πολύ από ενδείξεις ότι η συζήτηση που προηγήθηκε της εκδόσεως του επίδικου νόμου είχε σημαδευτεί από ορισμένες Ισλαμοφοβικές παρατηρήσεις. Υπογράμμισε, συναφώς, ότι ένα κράτος το οποίο νομοθέτησε κατ' αυτόν τον τρόπο ανέλαβε τον κίνδυνο της συμβολής στην εδραίωση των στερεοτύπων εις βάρος συγκεκριμένων ομάδων ανθρώπων και στην ενθάρρυνση της μισαλλοδοξίας, όταν είχε την υποχρέωση αντίθετα να προωθήσει την ανοχή. Τέλος, επανέλαβε ότι παρατηρήσεις που αποτελούν μια γενική, σφοδρή επίθεση σε μια θρησκευτική ή εθνική ομάδα είναι ασυμβίβαστες με τις θεμελιώδεις αξίες της ανοχής, της κοινωνικής ειρήνης και της μη διάκρισης της ΕΣΔΑ, και δεν εμπίπτουν στο πλαίσιο του δικαιώματος στην ελευθερία της έκφρασης.

¹⁸⁹ Παρόλο που το Δικαστήριο γνώριζε ότι η επίμαχη απαγόρευση αφορά κυρίως μερικές μουσουλμάνες γυναίκες, επεσήμανε ότι δεν υπήρχε κανένας περιορισμός να φορέσει κανείς οποιοδήποτε άλλο ρούχο, που δεν αποκρύπτει το πρόσωπο και ότι η απαγόρευση δεν στηριζόταν ρητά με βάση την θρησκευτική χροιά του ρούχου, αλλά αποκλειστικά μόνο επειδή απέκρυψε το πρόσωπο. Εξάλλου, οι κυρώσεις που προβλέπονται από το νόμο ήταν από τις ελαφρύτερες που θα μπορούσαν να είχαν προβλεφθεί.

μεταξύ των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης για το ζήτημα της απαγόρευσης ή μη του καθολικού πέπλου σε δημόσιους χώρους υποστήριξε τη διαπίστωσή του ότι η Γαλλία είχε ευρύ περιθώριο εκτιμήσεως. Η απαγόρευση επομένως θα μπορούσε να θεωρηθεί ανάλογη προς τον επιδιωκόμενο σκοπό, δηλαδή τη διατήρηση των όρων της «συμβίωσης». Για αυτό (με ψήφους υπέρ 15 και κατά 2) έκρινε ότι δεν υπήρξε παραβίαση ούτε του άρθρου 8 ούτε του άρθρου 9 της Σύμβασης.

Στην απόφαση μειοψήφισαν δύο δικαστές που υποστήριζαν ότι στην παρούσα απόφαση τα ατομικά δικαιώματα που προστατεύονται από την ΕΣΔΑ "θυσιάζονται" για «αφηρημένες αρχές». Κατ' αυτούς η έννοια του "ζούμε μαζί" δεν εμπίπτει ευθέως σε κανένα από τα δικαιώματα και τις ελευθερίες που εγγυάται η σύμβαση¹⁹⁰.

3. Με μια πρώτη ματιά, από την ετυμηγορία του ΕΔΔΑ βγαίνει δικαιωμένη η γαλλική κυβέρνηση. Πλέον αναγνωρίστηκε και σε ευρωπαϊκό επίπεδο η συμφωνία του νόμου και με την ΕΣΔΑ. Εξάλλου από την αρχή είχε επισημανθεί ο κίνδυνος αποδοκιμασίας του νόμου από το ΕΔΔΑ και είχε επιδιωχθεί η αποτροπή αυτού του κινδύνου. Με μια πιο προσεκτική όμως μελέτη της απόφασης, κατά τους επικριτές της, η εφαρμογή του περιθωρίου εκτίμησης στην προκειμένη περίπτωση, εγείρει ανησυχίες. Καταρχήν η ροή του σκεπτικού του Δικαστηρίου δεν οδηγούσε σε αυτό το συμπέρασμα. Προέβη σε πολλές διαπιστώσεις και επισημάνσεις υπέρ της αιτούσης, ενώ δεν ανέπτυξε σε ικανοποιητικό βαθμό το επιχείρημα που βάρυνε υπέρ της απόρριψης της αίτησης. Αλλά αυτό δεν είναι η μόνη αντίρρηση που μπορεί κανείς να εκφράσει. Αφού το Δικαστήριο διέκρινε Ισλαμοφοβικές τάσεις κατά τη διάρκεια των προηγηθεισών συζητήσεων, θα έπρεπε να είναι πιο προσεκτικό κατά την εξέταση ή

¹⁹⁰ Σημειώνουν επίσης ότι η συμβολική σημασία του καθολικού πέπλου, ότι δήθεν εκφράζει «συμβολική και απάνθρωπη βία», έχει τεθεί υπό αμφισβήτηση από την ίδια την αιτούσα, που ισχυρίστηκε ότι φορά το πέπλο μόνο στη βάση των «πνευματικών και θρησκευτικών της αισθημάτων». "Δεν υπάρχει κανένα δικαίωμα κάποιος να μην συγκλονίζεται ή προκαλείται από διαφορετικά μοντέλα πολιτιστικής ή θρησκευτικής ταυτότητας, ακόμη και από αυτά που είναι πολύ απομακρυσμένα από την παραδοσιακή γαλλική και ευρωπαϊκή ζωή". Ενώ η επικοινωνία είναι απαραίτητη για τη ζωή στην κοινωνία, το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή περιλαμβάνει το να μην επικοινωνεί κάποιος σε δημόσιους χώρους και να είναι «απομονωμένος». Και εν πάση περιπτώσει, "οι άνθρωποι μπορούν να συναναστρέφονται χωρίς κατ' ανάγκη να κοιτάζονται μεταξύ τους στα μάτια». Βλ. Σκ 5-9 της μειοψηφίας στην παρούσα απόφαση.

ακόμη να διαφοροποιηθεί με την απόφασή του για τις ευάλωτες ομάδες, π.χ. με τη μείωση του περιθωρίου εκτιμήσεως, διότι η απαγόρευση επηρεάζει μια ομάδα ευάλωτη στην προκατάληψη και τα στερεότυπα¹⁹¹.

Επίσης, αν και το Δικαστήριο στην αρχή παραδέχεται ότι το πεδίο εφαρμογής της απαγόρευσης είναι ευρύ, διότι αφορά όλους τους χώρους που έχει πρόσβαση το κοινό, στη συνέχεια υποστηρίζει ότι η απαγόρευση δεν είναι τόσο ευρεία, διότι στοχεύει σε συγκεκριμένο ρούχο, αυτό που αποκρύπτει το πρόσωπο. Αυτό είναι προβληματικό, καθώς εξακολουθεί να παραμένει γενική η απαγόρευση για όλους εκείνους που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του νόμου, ακόμη και όταν η ομάδα μπορεί να είναι μια μικρή μειοψηφία. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με το πρόστιμο, όπου οι διαφωνούντες ισχυρίζονται ότι ο ελαφρύς χαρακτήρας των κυρώσεων δεν είναι τόσο απλός: όπου η κάλυψη με καθολικό πέπλο είναι μια επαναλαμβανόμενη πρακτική, η πολλαπλή επίδραση των διαδοχικών κυρώσεων έπρεπε να ληφθεί υπόψη.

Έτσι, η απαγόρευση αντί να προωθεί το διάλογο σχετικά με τους λόγους που κάποιος καλύπτει το πρόσωπό του, συνιστά ένα μέτρο που αρνείται μια δυσάρεστη πραγματικότητα. Όπως διαπίστωσαν και οι μειοψηφούντες δικαστές, αντί να προωθείται η ανεκτικότητα και ο πλουραλισμός, με την απαγόρευση επιχειρείται να ξεφορτωθούν ό, τι θεωρείται ως αιτία της έντασης¹⁹².

Καταλήγοντας, παρά τις θετικές πτυχές της απόφασης, η απροθυμία του Δικαστηρίου να κάνει ουσιαστικό έλεγχο του περιορισμού της θρησκευτικής ελευθερίας της αιτούσης είναι ανησυχητική. Η έλλειψη αποτελεσματικού ελέγχου είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτη, δεδομένων των αμφιβολιών του ίδιου του ΕΔΔΑ για τον έλεγχο της αναλογικότητας του σκοπού του «ζούμε μαζί» και την ανησυχία για τα προκατειλημμένα σχόλια στις προηγηθείσες συζητήσεις. Το ΕΔΔΑ πρέπει όχι μόνο

---

¹⁹¹ Βλ. Saïla Ouald Chaïb, S.A.S. v France, Missed opportunity to do full justice to women wearing a face veil, <http://strasbourgobservers.com/2014/07/03/s-a-s-v-france-missed-opportunity-to-do-full-justice-to-women-wearing-a-face-veil/>

¹⁹² Βλ. Tourkochorití, I., The Burka Ban before the European Court of Human Rights: A Comment on S.A.S. v. France, <http://www.iconnectblog.com/2014/07/the-burka-ban-before-the-european-court-of-human-rights-a-comment-on-s-a-s-v-france/>

να επισημαίνει τους πειστικούς λόγους για τους οποίους η απαγόρευση είναι προβληματική, αλλά και να πράττει σύμφωνα με αυτούς. Πράγματι η οργάνωση της διαφορετικότητας είναι έργο της κοινωνίας, αλλά όπως υποστήριξαν οι δικαστές της μειοψηφίας "εξακολουθεί να παραμένει ως έργο του Δικαστηρίου η προστασία των μικρών μειονοτήτων έναντι των δυσανάλογων παρεμποδίσεων"¹⁹³».

3.5.1.3 ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ

Σύμφωνα με τις ενδείξεις που παρέχει η νομολογία του ΕΔΔΑ, η απαγόρευση εκδήλωσης θρησκευτικών πεποιθήσεων μέσω συμβόλων, μπορεί να δικαιολογείται εντός χώρων ή για άτομα η κατάσταση των οποίων δικαιολογεί την εφαρμογή της αρχής της *laïcité*, είτε σε συγκεκριμένες περιπτώσεις όταν λόγοι υγείας ή δημόσιας ασφάλειας επιβάλλουν την περιορισμένη χρονικά απαγόρευση αυτή. Πλέον με την απόφαση S.A.S κατά Γαλλίας, είναι δυνατή και η γενική απαγόρευση απόκρυψης του προσώπου για την προστασία της κοινωνικής συμβίωσης.

Είναι σαφές ότι αφετηρία της νομολογίας του ΕΔΔΑ στο ζήτημα της περιβολής με θρησκευτικά σύμβολα είναι η θεώρηση του ρόλου του κράτους «ως ουδέτερου και αμερόληπτου οργανωτή της άσκησης των διαφόρων θρησκειών, πεποιθήσεων και πίστεων»¹⁹⁴. Σε θρησκευτικά ποικιλόμορφες κοινωνίες απαιτούνται μέτρα για τη διασφάλιση της θρησκευτικής ειρήνης και της δημόσιας τάξης, την αποφυγή της κοινωνικής αναταραχής ειδικά στις δημόσιες υπηρεσίες, όπου η ανάγκη για θρησκευτική ουδετερότητα είναι πιο έντονη. Αναγνωρίστηκε λοιπόν, ο καθοριστικός ρόλος των εθνικών αρχών για τη ρύθμιση ζητημάτων που αγγίζουν το σκληρό πυρήνα των σχέσεων κράτους και εκκλησίας, επί των οποίων ούτε κοινοί ευρωπαϊκοί κανόνες υπάρχουν ούτε δύνανται να επιβληθούν μέσω της διεθνούς νομολογίας¹⁹⁵.

¹⁹³ Βλ. *Tourkochoriti*, I, ο.π.

¹⁹⁴ *Leyla Sahin* κατά Τουρκίας, σκ. 107.

¹⁹⁵ Στην υπόθεση *Sahin* κατά Τουρκίας, το ΕΔΔΑ τόνισε «ότι στα ερωτήματα αναφορικά με τις σχέσεις κράτους και θρησκειών υπάρχουν βαθιά αποκλίνουσες γνώμες σε μια δημοκρατική κοινωνία και θα πρέπει να αποδίδεται μια ιδιαίτερη σημασία στη θέση του εθνικού κοινοβουλίου. Τέτοια είναι και η περίπτωση της ρύθμισης των θρησκευτικών συμβόλων στα εκπαιδευτικά ιδρύματα, που η προσέγγιση της στις ευρωπαϊκές χώρες διαφέρει ανάλογα με τις εθνικές παραδόσεις, τις απαιτήσεις που επιβάλλει η προστασία των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων και η διατήρηση της δημόσιας τάξης»

Το ΕΔΔΑ απέδωσε μεγάλη σημασία στην ανάγκη διαφύλαξης της αρχής του κοσμικού κράτους, παρόλο που δεν κατοχυρώνεται στην ΕΣΔΑ, τόσο ως πρότυπο για τη διευθέτηση της άσκησης της θρησκευτικής ελευθερίας κατά τρόπο απολύτως σύμφωνο με τις αρχές της ΕΣΔΑ, όσο και ως ένα από τα θεμέλια της συνταγματικής τάξης ορισμένων κρατών μελών. Υιοθετήθηκε όμως, η αυστηρή αντίληψη της *laïcité* όπως την επικαλέσθηκαν τα κράτη (Γαλλία, Τουρκία, Ελβετία) και η οποία βασίζεται στον απόλυτο διαχωρισμό κράτους και εκκλησίας καθώς και στον αποκλεισμό κάθε θρησκευτικού στοιχείου από τη δημόσια σφαίρα. Η επιλογή αυτή ήταν δικαιολογημένη στο πλαίσιο του ευρύτατου περιθωρίου εκτίμησης, που αφήνει για αυτά τα θέματα το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ στα συμβαλλόμενα κράτη. Ωστόσο το ΕΔΔΑ παραβλέπει ότι η αυστηρή αντίληψη της *laïcité* δεν γίνεται ομόφωνα αποδεκτή από όλα τα κράτη, με αποτέλεσμα η κρίση του να μην μπορεί να μεταφερθεί αυτόματα και σε αυτά.

Ένα μειονέκτημα που θα μπορούσε να εντοπιστεί στο χειρισμό του ΕΔΔΑ σχετίζεται με τον τρόπο στάθμισης των υπό σύγκρουση εννόμων αγαθών. Ενώ έχει επισημάνει ήδη, από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του, ότι ο έλεγχος εφαρμογής των θεμελιωδών δικαιωμάτων πρέπει να είναι συγκεκριμένος στις δύο κρίσιμες υποθέσεις *Dalhab* και *Sahin* απέφυγε να τον ασκήσει. Ειδικότερα στην πρώτη υπόθεση δεν έλαβε καθόλου υπόψη το γεγονός ότι η προσφεύγουσα είχε διδάξει ήδη επί τέσσερα χρόνια στο δημοτικό σχολείο φορώντας τη μαντίλα, χωρίς να δημιουργηθούν προβλήματα στους μαθητές και τους γονείς τους. Στη δεύτερη, η *Leyla Sahin*, φορούσε μαντίλα όσο φοιτούσε στο πανεπιστήμιο της Προύσας χωρίς να δημιουργήσει κανένα πρόβλημα στην ομαλή λειτουργία του. Ωστόσο, το ΕΔΔΑ προτίμησε να αξιολογήσει με αφηρημένο αξιωματικό τρόπο την πρακτική της μαντίλας χωρίς να εξετάσει αν η μαντίλα στη συγκεκριμένη περίπτωση ήταν πράγματι αντίθετη προς τις θεμελιώδεις αρχές της ΕΣΔΑ.

Τρίτη και πρόσφατη περίπτωση είναι η απόφαση *S.A.S* κατά Γαλλίας, όπου το Δικαστήριο επισημαίνει ότι η Γαλλία "επιδιώκει να προστατεύσει την αρχή της αλληλεπίδρασης μεταξύ των ατόμων, που είναι απαραίτητη για την έκφραση όχι μόνο της πολυφωνίας, αλλά και της ανοχής και της ευρύτητας πνεύματος, χωρίς τις οποίες δεν υπάρχει δημοκρατική κοινωνία». Σημειώνει έτσι ότι το ερώτημα κατά πόσον ή όχι θα πρέπει να επιτρέπεται το καθολικό πέπλο σε δημόσιους χώρους αποτελεί

επιλογή της κοινωνίας, για την οποία το Δικαστήριο έχει καθήκον να επιδεικνύει ένα βαθμό εγκράτειας¹⁹⁶. Έτσι, το Δικαστήριο καθορίζει την αναλογικότητα του μέτρου σε σχέση με το περιθώριο εκτίμησης που αφήνεται στο κράτος. Ωστόσο, ένας έλεγχος της αναλογικότητας θα σήμαινε την εξέταση άλλων μέτρων που θα μπορούσαν να είναι λιγότερο παρεμβατικά και που δεν θα περιορίζουν την ελευθερία που προστατεύεται από τη σύμβαση περισσότερο από ό, τι θα ήταν απαραίτητο. Το Δικαστήριο θα έπρεπε να εξετάσει εάν υπάρχουν εναλλακτικοί τρόποι εξασφάλισης των συνθηκών "του ζούμε μαζί» έτσι ώστε να επιτευχθεί ο στόχος της κατάργησης του καθολικού πέπλου ως σύμβολο της καταπίεσης των φύλων, όπως με την εκπαίδευση ή τη συμμετοχή σε ένα ευρύτερο δημόσιο διάλογο για το θέμα, κάτι που δεν κάνει¹⁹⁷.

3.5.2. ΛΟΙΠΕΣ ΕΚΦΑΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΛΔΑ

3.5.2.1. ΥΠΟ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 9 ΤΗΣ ΕΣΔΑ

Ο ποινικός κολασμός του προσηλυτισμού

Στην υπόθεση *Κοκκινάκης κατά Ελλάδας*¹⁹⁸ τέθηκε το ζήτημα της συμφωνίας με την ΕΣΔΑ της ελληνικής νομοθεσίας και πρακτικής σχετικά με τον ποινικό κολασμό του προσηλυτισμού. Ο προσφεύγων και η σύζυγός του, Μάρτυρες του Ιεχωβά, επισκέφθηκαν την οικία Χριστιανής Ορθοδόξου, συζύγου ιεροψάλτη και προσπάθησαν με επίμονο και μάλλον παραπλανητικό τρόπο να την πείσουν να μεταβάλει τη θρησκευτική της συνείδηση. Ο Κοκκινάκης, αφού βρέθηκε ένοχος

¹⁹⁶ Παρατηρεί ότι «σε θέματα γενικής πολιτικής που οι γνώμες μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία μπορεί εύλογα να διαφέρουν σε μεγάλο βαθμό, θα πρέπει να δοθεί ειδικό βάρος σε αυτόν που καθορίζει την πολιτική». Σημειώνει, επίσης, ότι στην Ευρώπη δεν υπάρχει ομοφωνία ως προς το εάν θα πρέπει ή όχι να υπάρχει μια γενική απαγόρευση σχετικά με τη χρήση του καθολικού πέπλου σε δημόσιους χώρους.

¹⁹⁷ Βλ. Tourkochoriti, I., *The Burka Ban before the European Court of Human Rights: A Comment on S.A.S. v. France*, <http://www.iconnectblog.com/2014/07/the-burka-ban-before-the-european-court-of-human-rights-a-comment-on-s-a-s-v-france/>

¹⁹⁸ ΕΔΔΑ, *Κοκκινάκης κατά Ελλάδας*, 25.5.1993

προσηλυτισμού από τα ελληνικά δικαστήρια (είχε συλληφθεί πάνω από 60 φορές για προσηλυτισμό) προέβαλε ότι παραβιάστηκε η θρησκευτική του ελευθερία¹⁹⁹.

Το ΕΔΔΑ διέκρινε μεταξύ «χριστιανής μαρτυρίας», καθόλα επιτρεπτής και συνυφασμένης με τη θρησκευτική πίστη και διδασκαλία και «καταχρηστικού προσηλυτισμού», ο οποίος δεν σέβεται το δικαίωμα στο σεβασμό της θρησκείας και των πεποιθήσεων των τρίτων. Διαπίστωσε ότι οι ποινικές διατάξεις περί προσηλυτισμού δεν μπορούν πάντοτε να είναι απολύτως σαφείς. Εκείνο που έχει σημασία είναι ότι, στο πλαίσιο της ελληνικής έννομης τάξης, υπάρχει εκτενής και σταθερή νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων που συμπληρώνει το γράμμα του νόμου και είναι δημοσιευμένη και προσιτή σε όλους τους ενδιαφερόμενους. Άρα ο επίδικος περιορισμός προβλεπόταν από το νόμο, υπό την έννοια της Σύμβασης. Σχετικά με τον έλεγχο «της αναγκαιότητας σε μία δημοκρατική κοινωνία» του επίμαχου μέτρου, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι η ελληνική νομοθεσία που στοχεύει στην τιμώρηση του αθέμιτου προσηλυτισμού, ο οποίος αποτελεί παραμόρφωση της γνήσιας χριστιανικής μαρτυρίας, δεν είναι αντίθετη ως τέτοια, στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ.

Τελικά, δέχθηκε την προσφυγή και καταδίκασε την Ελλάδα λόγω έλλειψης ειδικής και εμπειριστατωμένης αιτιολογίας. Τα ελληνικά δικαστήρια περιορίστηκαν στο να διαπιστώσουν απλά και μόνο παράβαση του νόμου περί προσηλυτισμού (Α.Ν. 1363/1938) χωρίς να προσδιορίζουν το σημείο στο οποίο προσπάθησε να μεταπείσει άλλους με απατηλά μέσα, με αποτέλεσμα να μην καταδειχθεί ότι η καταδίκη του Κοκκινάκη ήταν δικαιολογημένη *in concreto* από μια επιτακτική κοινωνική ανάγκη.

Ανάλογη προσέγγιση υιοθέτησε το ΕΔΔΑ πέντε χρόνια αργότερα στη υπόθεση *Λαρίσης και κ.α. κατά Ελλάδος*²⁰⁰. Οι προσφεύγοντες, αξιωματικοί της Πολεμικής Αεροπορίας και πιστοί της Εκκλησίας της Πεντηκοστής, καταδικάστηκαν από τον Άρειο Πάγο για προσηλυτισμό σε βάρος πιστών (σημηνιτών και πολιτών) της επικρατούσας θρησκείας. Το ΕΔΔΑ έκρινε δικαιολογημένη τη λήψη μέτρων από τις αρχές για την προστασία των σημηνιτών από την πίεση που τους ασκούσαν οι

¹⁹⁹ Κτιστάκης, Γ., ο.π. σελ. 297

²⁰⁰ ΕΔΔΑ, *Λαρίσης και κ.α. κατά Ελλάδος*, 24.2.1998

ανώτεροί τους στην προσπάθειά τους να διαδώσουν την πίστη τους²⁰¹. Αντίθετα, δεν διαπίστωσε την ύπαρξη ανάλογων πιέσεων από τους προσφεύγοντες προς τους πολίτες, οι οποίοι δεν εξαναγκάστηκαν να ακούσουν τα κηρύγματά τους, ούτε τελούσαν υπό πνευματική ή ψυχολογική κατάσταση που να δικαιολογεί τη λήψη ιδιαίτερων προστατευτικών μέτρων κατά του ιεραποστολικού ζήλου των προσφευγόντων. Ως προς το σημείο αυτό, ήταν αντίθετη η καταδίκη τους προς την ΕΣΔΑ.

Η απαίτηση προηγούμενης άδειας για την ίδρυση ευκτήριων οίκων και ναών.

Η απαίτηση προηγούμενης άδειας της διοίκησης για την ίδρυση και λειτουργία ευκτήριων οίκων και ναών, όπως προβλεπόταν από την ελληνική νομοθεσία απασχόλησε το ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Μανουσάκης κ.α. κατά Ελλάδα*²⁰².

Οι προσφεύγοντες, Μάρτυρες του Ιεχωβά, καταδικάστηκαν από τα ποινικά δικαστήρια με την αιτιολογία ότι λειτουργούσαν έναν οίκο προσευχής ως οίκο συναντήσεων και θρησκευτικών τελετών ενός δόγματος, χωρίς την σχετική διοικητική άδεια, για την οποία είχαν ήδη υποβάλει αίτηση στην αρμόδια αρχή²⁰³. Το ΕΔΔΑ διέγινωσε ότι η ελληνική νομοθεσία επιτρέπει μια ευρύτατη επέμβαση των αρχών στην άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας, χωρίς ωστόσο τούτο να αντίκειται στη Σύμβαση²⁰⁴. Η Διοίκηση όμως τείνει να αξιοποιεί την κείμενη νομοθεσία για να επιβάλει υπέρμετρους ή και απαγορευτικούς περιορισμούς στην άσκηση ορισμένων πλην της ορθοδόξου θρησκειών και ιδιαίτερα των μαρτύρων του Ιεχωβά. Καθυστερούσε δε, η τελευταία επί μακρό διάστημα να εκδώσει την απόφασή της,

²⁰¹ Ενδιαφέρουσα είναι και η σκέψη του ΕΔΔΑ σύμφωνα με την οποία κανένα στοιχείο δεν προσκομίστηκε που να αποδεικνύει ότι ένας αξιωματικός των ενόπλων δυνάμεων που θα επιχειρούσε να προσηλυτίσει τους κατώτερους του στην Ορθόδοξη χριστιανική διδασκαλία θα έχαιρε άλλης μεταχείρισης. Κριθηκε άβασμος ο ισχυρισμός περί παραβίασης της θρησκευτικής ελευθερίας σε συνδυασμό με την απαγόρευση των διακρίσεων.

²⁰² ΕΔΔΑ, *Μανουσάκης κ.α. κατά Ελλάδα*, 26.9.1996

²⁰³ Αρκετό διάστημα όμως πριν τους παραπέμψει ο εισαγγελέας στη δικαιοσύνη, είχαν υποβάλει αίτηση στον αρμόδιο Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, ο οποίος απάντησε πέντε φορές ότι δεν είχε στη διάθεσή του όλες τις αναγκαίες πληροφορίες. Ενώ εκκρεμούσε η απάντηση του υπουργού, οι προσφεύγοντες λειτούργησαν τον ευκτήριο οίκο.

²⁰⁴ Μαγγανάς Α. και Καρατζά Λ., ο.π. σελ.231επ., Σαρμά Ι., ο.π., σελ. 351επ.

χωρίς να υπάρχουν αποτελεσματικά ένδικα μέσα στη διάθεση των προσφευγόντων κατά της άρνησης της Διοίκησης να απαντήσει στο αίτημα τους. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι κάτω από αυτές τις συνθήκες, η καταδίκη των αιτούντων λόγω μη εκπλήρωσης μιας τυπικής προϋπόθεσης που προέβλεπε ο νόμος (δηλαδή τη χορήγηση προηγούμενης άδειας) ήταν δυσανάλογη του επιδιωκόμενου σκοπού (προστασία της δημόσιας τάξης).

Ανάλογη, αν και με κάποιες διαφοροποιήσεις, ήταν και η υπόθεση *Πεντίδης κ.α. κατά Ελλάδας*²⁰⁵. Στην παρούσα, οι προσφεύγοντες δεν είχαν υποβάλει αίτηση χορηγήσεως άδειας λειτουργίας του ευκτήριου οίκου. Τελικά, το ΕΔΔΑ δεν απεφάνθη επί της ουσίας αφού κατά το στάδιο της εκκρεμοδικίας, χορηγήθηκε τελικά η επίδικη άδεια ιδρύσεως και λειτουργίας του ευκτήριου οίκου και έτσι η υπόθεση διεγράφη από το πινάκιο²⁰⁶.

Στην υπόθεση *Βέργος κατά Ελλάδας*²⁰⁷, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η θεμελίωση της άρνησης χορήγησης άδειας σε αυστηρά χωροταξικά κριτήρια δεν οδηγεί σε παραβίαση του άρθρου 9. Ο προσφεύγων, μέλος της θρησκευτικής κοινότητας των «Αληθινών Ορθόδοξων Χριστιανών» (Παλαιοημερολογίτες), κατέθεσε αίτηση άδειας ανέγερσης ευκτήριου οίκου σε οικόπεδό του, η οποία όμως απορρίφθηκε από την αρμόδια Διεύθυνση Χωροταξίας για πολλούς λόγους μεταξύ των οποίων επειδή ο ενδιαφερόμενος ήταν ο μόνος παλαιοημερολογίτης στο δήμο του και υπήρχε παρόμοιος ευκτήριος οίκος σε γειτονικό δήμο. Επίσης το ΣτΕ σημείωσε ότι η ανέγερση παρόμοιου κτιρίου δημόσιας ωφέλειας απαγορευόταν σε περιοχές για τις οποίες το χωροταξικό σχέδιο δεν προέβλεπε παρόμοια χρήση.

Το ΕΔΔΑ παρατήρησε ότι η κρινόμενη υπόθεση δεν συνδεόταν με τη διοικητική πρακτική περιορισμού των δραστηριοτήτων των μη ορθόδοξων δογμάτων, αλλά αφορούσε τη συμφωνία με το άρθρο 9 των κοινού δικαίου διατάξεων περί των προϋποθέσεων τροποποίησης του χωροταξικού σχεδίου, οι οποίες ήταν ουδέτερες ως προς την άσκηση της ελευθερίας λατρείας. Επομένως, η παρέκκλιση από τις γενικές διατάξεις δεν ήταν απαραίτητη, αφού «το δημόσιο συμφέρον ορθολογικής

²⁰⁵ ΕΔΔΑ, Πεντίδης κ.α. κατά Ελλάδας, 19.3.1997..

²⁰⁶ Σισιλιανός Λ., ο.π. σελ. 372

²⁰⁷ ΕΔΔΑ, Βέργος κατά Ελλάδας, 24.6.2004

χωροταξίας δεν δύναται να υποσκελισθεί από τις ανάγκες λατρείας ενός και μόνου οπαδού των παλαιοημερολογιτών ενώ υπήρχε σε γειτονική πόλη ένας ευκτήριος οίκος, ο οποίος καλύπτει τις ανάγκες αυτής της θρησκευτικής κοινότητας στην περιοχή²⁰⁸».

Συμπερασματικά προκύπτει εκ των παραπάνω ότι τα κράτη διατηρούν ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης ως προς τις παρεκκλίσεις από τη γενική και θρησκευτικά ουδέτερη νομοθεσία, το οποίο εκμηδενίζεται όταν διαπιστώνεται διοικητική πρακτική περιορισμού των δικαιωμάτων των μελών θρησκευτικών κοινοτήτων.

Σχέσεις κράτους και πνευματικών ηγετών θρησκευτικών κοινοτήτων

Στην υπόθεση *Σερίφ κατά Ελλάδα*,²⁰⁹ το ΕΔΔΑ ασχολήθηκε με το ζήτημα κατά πόσο συνάδει με την ΕΣΔΑ η καταδίκη του προσφεύγοντος για αντιποίηση του έργου λειτουργού γνωστής θρησκείας. Ο προσφεύγων είχε οριστεί μουφτής Ροδόπης μετά από διαδικασία εκλογής από τους πιστούς, που όμως ήταν αντίθετη στην κείμενη νομοθεσία, βάσει της οποίας είχε οριστεί ο νόμιμος μουφτής²¹⁰. Ωστόσο καταδικάστηκε από τις ελληνικές αρχές για διάδοση μηνυμάτων, εκφώνηση λόγων και επειδή έφερε στολή θρησκευτικού λειτουργού. Ακριβώς επειδή ο ενδιαφερόμενος δεν επιχείρησε να ασκήσει τις δικαστικές και θρησκευτικές αρμοδιότητες του μουφτή, έκρινε το ΕΔΔΑ, ότι δεν υπήρχε ανάγκη λήψης μέτρων για τη διαφύλαξη της προβλεπόμενης από το νόμο οργάνωσης της θρησκευτικής ζωής της μουσουλμανικής κοινότητας.

Περαιτέρω, το ΕΔΔΑ τόνισε ότι το να τιμωρηθεί κάποιος με τον ισχυρισμό ότι ενήργησε ως θρησκευτικός ηγέτης μιας ομάδας που τον ακολουθούσε οικειοθελώς της δεν συμβιβάζεται με τις απαιτήσεις της θρησκευτικής πολυφωνίας σε μια δημοκρατική κοινωνία. Ο ρόλος των πολιτειακών αρχών δεν συνίσταται στο να εξαφανίσουν την αιτία των εντάσεων που προκύπτουν από τη διαίρεση μιας

²⁰⁸ Σισυλιανός Λ., ο.π. σελ. 372, Μαγγανάς Α. και Καρατζά Λ., ο.π. σελ.220 επ

²⁰⁹ ΕΔΔΑ, Σερίφ κατά Ελλάδα, 14.12.1999

²¹⁰ Ο μουφτής είναι όχι μόνο θρησκευτικός λειτουργός αλλά και δικαστικό όργανο σε θέματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου των μελών της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης

θρησκευτικής κοινότητας εξοβελίζοντας τον πλουραλισμό, αλλά στη διασφάλιση της αμοιβαίας ανεκτικότητας. Για αυτούς τους λόγους κατέληξε στην παραβίαση του άρθρου 9²¹¹.

Στη υπόθεση *Hassan et Tchaouch κατά Βουλγαρίας*²¹² τέθηκε ευθέως το πρόβλημα των επεμβάσεων του κράτους στην οργανωτική αυτονομία και τη διοίκηση μιας θρησκευτικής κοινότητας²¹³. Ο Hassan αναγνωρίστηκε από την αρμόδια διεύθυνση του Υπουργικού Συμβουλίου ως μεγάλος μουφτής των βουλγάρων μουσουλμάνων και εγκρίθηκε το καταστατικό της μειονότητας. Μετά από τρία χρόνια όμως, που επήλθε κυβερνητική αλλαγή, η ίδια διεύθυνση ενέκρινε νέο καταστατικό, προερχόμενο από αντίπαλη ομάδα μουσουλμάνων, και αναγνώρισε έναν τρίτο ως μεγάλο μουφτή. Οι τράπεζες, η αστυνομία και άλλες δημόσιες αρχές ενημερώθηκαν με έγγραφα για το νέο μουφτή. Ο Hassan αντέδρασε και με αιτήσεις του προσπάθησε να εγγράψει εκ νέου το καταστατικό της κύριας ομάδας των μουσουλμάνων που εκπροσωπούσε. Το ανώτατο δικαστήριο της Βουλγαρίας διέταξε δύο φορές την εγγραφή αλλά το Υπουργικό Συμβούλιο και η Διεύθυνση Θρησκευτικών Υποθέσεων αρνήθηκαν σιωπηρά²¹⁴.

Το ΕΔΔΑ έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στη λειτουργία των θρησκευτικών κοινοτήτων ως οργανωμένων δομών και στη σημασία του προσώπου των ιερουργών, τονίζοντας ότι η συμμετοχή στη ζωή της θρησκευτικής κοινότητας αποτελεί προστατευόμενη εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Το κράτος οφείλει να παραμένει ουδέτερο και αμερόληπτο κατά την άσκηση των ρυθμιστικών αρμοδιοτήτων του. Στην επίδικη περίπτωση, το ΕΔΔΑ διαπίστωσε ότι «η επέμβαση στην εσωτερική οργάνωση της μουσουλμανικής μειονότητας και στη θρησκευτική ελευθερία των προσφευγόντων δεν προβλεπόταν από το νόμο. Βασίστηκε σε διατάξεις που παρείχαν υπερβολική διακριτική ευχέρεια στη Διοίκηση, χωρίς να παρέχουν καμία

²¹¹ Μαγγανάς Α, κ.α. ο.π. σελ 221

²¹² ΕΔΔΑ, *Hassan et Tchaouch κατά Βουλγαρίας*, 26.10.2000 ...

²¹³ Σύμφωνα με τη βουλγαρική νομοθεσία μια μειονότητα αποκτούσε νομική προσωπικότητα μόνο έπειτα από έγκριση του καταστατικού της από το Υπουργικό Συμβούλιο και την εγγραφή της ηγεσίας της στην αρμόδια διεύθυνση θρησκευτικών υποθέσεων του Υπουργικού Συμβουλίου, η οποία μπορούσε να έχει απεριόριστη ευχέρεια ως προς την επιλογή των ηγεσιών των θρησκευτικών μειονοτήτων

²¹⁴ Κτιστάκις, Γ. ο.π. σελ. 138

διαδικαστική εγγύηση», με αποτέλεσμα να μην πληρούται η προϋπόθεση της νομιμότητας. Δεν εξέτασε τις λοιπές προϋποθέσεις του άρθρου 9 § 2 ΕΣΔΑ και κατέληξε ομόφωνα ότι η Βουλγαρία είχε παραβιάσει τη θρησκευτική ελευθερία²¹⁵.

Την ίδια στάση τήρησε το ΕΔΔΑ και σε συναφή υπόθεση²¹⁶ που αφορούσε τη Μουσουλμανική θρησκευτική κοινότητα της Βουλγαρίας, καταλήγοντας σε παραβίαση της ΕΣΔΑ, επειδή δεν πληρούνταν όχι η προϋπόθεση της «πρόβλεψης από το νόμο», αλλά εκείνη της «αναγκαιότητας σε μια δημοκρατική κοινωνία²¹⁷».

Το ΕΔΔΑ ανέπτυξε περαιτέρω τη σχετική νομολογία του στην υπόθεση *Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church κατά Βουλγαρίας*²¹⁸, η οποία αφορούσε αυτή τη φορά την Ορθόδοξη Εκκλησία. Εντόπισε την παρέμβαση του κράτους στο γεγονός, ότι, μεσούσης διαμάχης μεταξύ δύο ομάδων για το ποια ηγεσία είναι «κανονική», οι αρχές δεν τήρησαν στάση ουδετερότητας, αλλά έλαβαν μέτρα για να τερματίσουν την αυτόνομη ύπαρξη της μίας εκ των δύο και συγχρόνως να παραχωρήσουν στην άλλη τον αποκλειστικό έλεγχο επί των υποθέσεων της κοινότητας. Δεν είναι σύμφωνη με την ΕΣΔΑ η αρωγή του κράτους υπέρ της επικράτησης μιας από τις αντιμαχόμενες πλευρές με πράξεις της νομοθετικής εξουσίας και των αστυνομικών αρχών. Η υποχρέωση απόλυτης ουδετερότητας δεν κάμπτεται ούτε από τη σημασία που έχει για το ενδιαφερόμενο κράτος η ενότητα της Ορθόδοξης Εκκλησίας ούτε και από τη στάση των υπολοίπων εκκλησιών υπέρ της μιας πλευράς²¹⁹.

Σε κάθε περίπτωση, τυχόν επέμβαση των αρχών σε μία σύγκρουση που λαμβάνει χώρα στους κόλπους μιας θρησκευτικής κοινότητας απαιτεί λεπτότητα χειρισμών και πλήρη αιτιολόγηση των αποφάσεων, κυρίως όταν αφορά στην αναγνώριση ενός εκ των αντίπαλωνμερών .

---

²¹⁵ Κτιστάκης, Γ., ο.π. 138 επ

²¹⁶ ΕΔΔΑ, Supreme Holy Council of the Muslim Community κατά Βουλγαρίας, 16.3.2005 ...

²¹⁷ Σισιλιανός Λ., ο.π. σελ. 375

²¹⁸ ΕΔΔΑ, Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church κατά Βουλγαρίας, 22.1.2009

²¹⁹ Σισιλιανός Λ., ο.π. σελ. 376

Η ορκοδοσία και η αρνητική πτυχή της θρησκευτικής ελευθερίας

Ο θεσμός της υποχρεωτικής ορκοδοσίας δεν συμβιβάζεται πάντα με το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία. Στην υπόθεση *Buscarini κατά Αγίου Μαρίνου*²²⁰, το ΕΔΔΑ εξέτασε τη συμφωνία προς την ΕΣΔΑ της υποχρέωσης των βουλευτών του Αγίου Μαρίνου να ορκιστούν στο Ευαγγέλιο κατά την ανάληψη των καθηκόντων τους επί ποινή εκπτώσεως του αξιώματός τους. Οι *Buscarini*, *Balda* και *Manzaroli* εξελέγησαν το 1993 βουλευτές του Σαν Μαρίνο. Κατόπιν αιτήματός τους ορκίστηκαν σύμφωνα με τον εκλογικό νόμο του 1958, ο οποίος δεν είχε καμία αναφορά σε θρησκευτικά κείμενα- σε αντίθεση με το διάταγμα του 1909 που είχε αναφορά στο Άγιο Ευαγγέλιο. Μετά ενός μηνός ενημερώθηκαν πως θα έχαναν τη βουλευτική τους ιδιότητα αν δεν έδιναν όρκο θρησκευτικό. Παραπονέθηκαν στο ΕΔΔΑ ότι παραβιάστηκε η θρησκευτική τους ελευθερία αφού εξαναγκάστηκαν να δώσουν όρκο κατ' αυτόν τον τύπο.

Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι ο εν λόγω περιορισμός είναι ασυμβίβαστος με βάση το κριτήριο της αναγκαιότητας. Κρίσιμο στοιχείο στάθηκε η βουλευτική ιδιότητα των ενδιαφερομένων. Η αποστολή τους συνίσταται στην εκπροσώπηση των διάφορων τάσεων της δημοκρατικής κοινωνίας. Είναι αντιφατικό για ένα κράτος να υποχρεώνει τους εκλεγμένους εκπροσώπους του λαού να δώσουν όρκο πίστεως σε μια συγκεκριμένη θρησκεία²²¹.

Η υπόθεση αυτή είναι σημαντική, καθόσον ουσιαστικά κατοχυρώνει την αρνητική θρησκευτική ελευθερία, ενώ οι τρεις ελληνικές υποθέσεις που θα αναφερθούν στη συνέχεια παρέχουν την ευκαιρία στο ΕΔΔΑ να ασχοληθεί εκ νέου με την αρνητική πτυχή της θρησκευτικής ελευθερίας.

Στην υπόθεση *Αλεξανδρίδης κατά Ελλάδας*,²²² το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η υποχρεωτική εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων, προκειμένου να ασκήσει κάποιος ορισμένα καθήκοντα παραβιάζει τη θρησκευτική ελευθερία. Είναι αντίθετη προς την ΕΣΔΑ μια διαδικασία ορκοδοσίας, κατά την οποία υφίσταται τεκμήριο ότι ο

²²⁰ ΕΔΔΑ, *Buscarini κατά Αγίου Μαρίνου*, 18.2.1999.

²²¹ Σισυλιάνος, Λ. ο.π. 382, καθώς και Κτιστάκης, Γ. ο.π. σελ. 74 επ.

²²² ΕΔΔΑ, *Αλεξανδρίδης κατά Ελλάδας*, 21.2.2008

δικηγόρος που παρουσιάζεται ενώπιον του δικαστηρίου για να ορκιστεί είναι Χριστιανός Ορθόδοξος και επιθυμεί να παράσχει το θρησκευτικό όρκο. Παρέχει τον πολιτικό όρκο μόνο αφού δηλώσει ότι δεν είναι χριστιανός ορθόδοξος, αποκαλύπτοντας εν μέρει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις²²³.

Στις άλλες δύο υποθέσεις *Δημητράς κ.α. κατά Ελλάδα*²²⁴, το ερώτημα που κλήθηκε να απαντήσει το ΕΔΔΑ, αφορούσε στο κατά πόσο είναι δυνατή η επιλογή του πολιτικού όρκου χωρίς να παραβιάζεται η αρνητική πτυχή της θρησκευτικής ελευθερίας. Οι αιτούντες, παραπονέθηκαν ότι ορκίστηκαν στο Ευαγγέλιο κατά την ποινική διαδικασία και έτσι υποχρεώθηκαν να αποκαλύψουν ότι δεν ήταν Ορθόδοξοι Χριστιανοί. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η διαδικασία των άρθρων 218 και 220 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας δεν συνάδει με την ΕΣΔΑ. Το άρθρο 218 δημιουργεί τεκμήριο ότι ο μάρτυρας είναι Χριστιανός Ορθόδοξος και επιθυμεί να δώσει θρησκευτικό όρκο, το οποίο ανατρέπεται μόνο εάν παράσχει αναλυτικές πληροφορίες στον δικαστή σχετικά με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις.²²⁵ Μάλιστα, ο Χριστιανός Ορθόδοξος δεν φαίνεται να έχει δυνατότητα αποφυγής του θρησκευτικού όρκου. Ως αποτέλεσμα, το ΕΔΔΑ καταδίκασε την Ελλάδα, για παραβίαση των άρθρων 9 και 13, λόγω της πρακτικής καταγραφής προσωπικών στοιχείων και υποχρέωσης θρησκευτικού όρκου, κατά τα έτη 2009-2010, που καθιστούσαν υποχρεωτική τη δήλωση του θρησκευόμενου για τους μάρτυρες των ελληνικών δικαστηρίων, διότι ο μάρτυρας δεν είχε δυνατότητα επιλογής αντί του θρησκευτικού τον πολιτικό όρκο και η επέμβαση αυτή του κράτους ήταν αδικαιολόγητη και μη αιτιολογημένη ως προς τον επίδικο σκοπό²²⁶.

---

²²³ Σισιλιάνος, Λ. ο.π. 382

²²⁴ ΕΔΔΑ, *Δημητράς κ.α. κατά Ελλάδα*, 3.6.2010, *Δημητράς κ.α. κατά Ελλάδα* (υπ' αριθμ. 2), 3.11.2011

²²⁵ Δηλαδή ότι είναι πιστός άλλης θρησκείας ώστε να δώσει τον προβλεπόμενο κατ' αυτήν όρκο ή ότι δεν επιτρέπεται βάσει θρησκείας του να ορκιστεί με θρησκευτικό όρκο ή δεν πιστεύει σε καμία θρησκεία για να δώσει πολιτικό όρκο

²²⁶ Σισιλιάνος, Λ. ο.π. σελ.383.ε

Η αναγνώριση των δικαιωμάτων των αντιρρησιών συνείδησης

Μέχρι πρόσφατα η Επιτροπή της ΕΣΔΑ αρνούνταν να υπαγάγει στο προστατευτικό πεδίο του άρθρου 9 το δικαίωμα στην αντίρρηση συνείδησης. Ο λόγος για την άρνηση της Επιτροπής ήταν η διατύπωση του άρθρου 4 παρ. 3β.²²⁷ Κατά συνέπεια αναγνωριζόταν ένα περιθώριο εκτίμησης στα κράτη να αναγνωρίσουν ή μη τους αντιρρησίες συνείδησης και να προβλέψουν εναλλακτική θητεία. Το ΕΔΔΑ προτίμησε να μην πάρει ρητή θέση εξ αρχής προστατεύοντας τα δικαιώματα όσων αρνούνται να υπηρετήσουν τη στρατιωτική θητεία για θρησκευτικούς λόγους μέσω της αρχής απαγόρευσης των διακρίσεων.

Στην υπόθεση *Θλιμμένος κατά Ελλάδας*²²⁸, ο προσφεύγων, Μάρτυρας του Ιεχωβά, είχε καταδικαστεί από τα στρατιωτικά δικαστήρια για άρνηση κατάταξης του στο στρατό για λόγους θρησκευτικής συνείδησης. Αντιμέτωπος όμως την άρνηση του Σώματος Ορκωτών Λογιστών να τον εγγράψουν στους καταλόγους τους, παρόλο που πέτυχε στις σχετικές εξετάσεις, γιατί το ποινικό του μητρώο έφερε αυτήν την καταδίκη. Το ΕΔΔΑ, θεωρώντας ότι τα πραγματικά περιστατικά που εξέθεσε ο ενδιαφερόμενος ενέπιπταν στο πεδίο της θρησκευτικής ελευθερίας, εξέτασε την υπόθεση για τυχόν παραβίαση των άρθρων 9 και 14²²⁹. Κατά το σκεπτικό του, τα κράτη νομιμοποιούνται να απαγορεύουν την άσκηση κάποιων επαγγελματιών από πρόσωπα που έχουν καταδικαστεί για ορισμένα αδικήματα. Η καταδίκη ενός προσώπου που αρνήθηκε να υπηρετήσει τη θητεία του επικαλούμενος θρησκευτικούς ή φιλοσοφικούς λόγους δεν του προσδίδει μια τέτοια απαξία που να τον καθιστά ηθικά ανίκανο να ασκήσει ένα επάγγελμα²³⁰. Εξάλλου, η διπλή και διαιωνιζόμενη ποινή δεν πληροί την αρχή της αναλογικότητας, εξέτισε μεν την ποινή της φυλάκισής του, εξακολουθεί όμως να υφίσταται χρόνια μετά περαιτέρω κυρώσεις. Η αρχή της

²²⁷ Σύμφωνα με το οποίο «δεν θεωρείται υποχρεωτική ή αναγκαστική εργασία πάσα υπηρεσία στρατιωτικής φύσεως ή εις την περίπτωση των εχόντων αντιρρήσεις συνειδήσεως εις τας χώρας προς τούτο αναγνωρίζεται ως νόμιμον, πάσα άλλη υπηρεσία εις αντικατάστασιν της υποχρεωτικής στρατιωτικής υπηρεσίας»

²²⁸ ΕΔΔΑ, *Θλιμμένος κατά Ελλάδας*, 6.4.2000 ...

²²⁹ Κτιστάκης, Γ. ο.π. σελ. 365 επ.

²³⁰ Ο νομοθέτης όφειλε να είχε προβλέψει μια εξαίρεση από τον κανόνα της απαγόρευσης άσκησης ορισμένων επαγγελματιών για πρόσωπα τα οποία έχουν βεβαρημένο ποινικό μητρώο εξαιτίας πράξεων που πηγάζουν από τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις

απαγόρευσης των διακρίσεων δεν συνεπάγεται μόνο την υποχρέωση του κράτους να ρυθμίζει όμοιες καταστάσεις με όμοιο τρόπο, αλλά το δεσμεύει να αντιμετωπίζει διαφορετικές καταστάσεις με διαφορετικό τρόπο. Το ΕΔΔΑ αναγνώρισε στο πεδίο αυτό ένα είδος ευνοϊκής μεταχείρισης όσων τιμωρούνται για πράξεις που ανάγονται στη θρησκευτική ελευθερία, οι οποίοι δεν πρέπει να εξομοιώνονται με πρόσωπα που έχουν καταδικαστεί για άλλα αδικήματα.²³¹

Συνεπεία αυτής της καταδίκης, η Βουλή των Ελλήνων ψήφισε το άρθρο 27 του Νομου 2915/2001, το οποίο προβλέπει την άμεση και αυτεπάγγελτη διαγραφή από το ποινικό μητρώο της καταδίκης αντιρρησιών συνείδησης για ανυπακοή ή ανυποταξία.

Ακολούθησαν καταδικαστικές αποφάσεις κατά της Αυστρίας (*Gult, Loffelmann, Lang κατά Αυστρίας*²³²) σε περιπτώσεις που η απαλλαγή από τη στρατιωτική θητεία προβλεπόταν για λειτουργούς ορισμένων θρησκευτικών ομάδων που απολάμβαναν ένα ειδικό νομικό καθεστώς και όχι άλλων ομάδων παραβιάζοντας τα άρθρα 9 και 14.

Στην υπόθεση *Bayatyan κατά Αρμενίας*²³³ το ΕΔΔΑ αναγνώρισε για πρώτη φορά ότι εφαρμόζεται αυτοτελώς το άρθρο 9 στην περίπτωση των αντιρρησιών συνείδησης για θρησκευτικούς λόγους. Η υπόθεση αφορούσε έναν αρμένιο Μάρτυρα του Ιεχωβά που αρνήθηκε να υπηρετήσει στρατιωτική θητεία για λόγους συνείδησης, με αποτέλεσμα να καταδικαστεί σε ποινή φυλάκισης 1,5 έτους στον πρώτο βαθμό ενώ στη συνέχεια η ποινή του αυξήθηκε κατά ένα χρόνο, μετά από έφεση που ασκήθηκε από τον Εισαγγελέα, υποστηρίζοντας ότι η αντίρρηση συνείδησης την οποία επικαλέστηκε, ήταν «αβάσιμη και επικίνδυνη». Μετά την επικύρωση της απόφασης από το Ανώτατο Δικαστήριο της Αρμενίας, ο Bayatyan προσέφυγε στο ΕΔΔΑ.

Το τμήμα του ΕΔΔΑ, που επιλήφθηκε αρχικά, είχε ακολουθήσει την πεπατημένη ερμηνεία των άρθρων 9 και 4 παρ. 3β), καταλήγοντας ότι το άρθρο 9 δεν εφαρμοζόταν και στη συγκεκριμένη περίπτωση. Το τμήμα ευρείας συνθέσεως του ΕΔΔΑ αναφέρθηκε στην εξελικτική και δυναμική ερμηνεία της ΕΣΔΑ με βάση το

²³¹ Σισιλιάνος, Λ. ο.π. σελ. 385-6

²³² ΕΔΔΑ, *Gult, Loffelmann, Lang κατά Αυστρίας*, 19.3.2009

²³³ ΕΔΔΑ, *Bayatyan κατά Αρμενίας*, (τμήμα ευρείας σύνθεσης) 7.7.2011

διαμορφούμενο consensus μεταξύ των κρατών, τα οποία ήδη στην πλειοψηφία τους αναγνώριζαν νομοθετικά ή στην πράξη το δικαίωμα στην αντίρρηση συνείδησης. Και σε διεθνές επίπεδο, ειδικότερα η επιτροπή ανθρωπίνων δικαιωμάτων του διεθνούς συμφώνου για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα κινούνταν σε αυτή την κατεύθυνση. Λαμβάνοντας αυτά υπόψη, υπήγαγε την αντίρρηση συνείδησης ως προστατευόμενη από το άρθρο 9 πεποίθηση, αρκεί να πληρούνται τα καθορισμένα κριτήρια της δύναμης, σοβαρότητας, συνεκτικότητας και σπουδαιότητας²³⁴. Τα στοιχεία που οδήγησαν το ΕΔΔΑ να δεχθεί την εφαρμογή του άρθρου 9 καθόρισαν και την κρίση του περί αναλογικότητας του επίδικου μέτρου, της δίωξης και της καταδίκης σε φυλάκιση του ενδιαφερομένου. Η απαλλαγή του στηριζόταν σε καλά θεμελιωμένους και πειστικούς λόγους και αποτελούσε έμπρακτη απόδειξη σεβασμού των πεποιθήσεων μιας μειονοτικής θρησκευτικής ομάδας, στα μέλη της οποίας δινόταν η ευκαιρία να υπηρετήσουν την κοινωνία όπως υπαγόρευε η συνείδησή τους. Αυτό όχι μόνο δεν συνιστά αδικαιολόγητη διακριτική μεταχείριση αλλά εξασφαλίζει τη θρησκευτική αρμονία και ανεκτικότητα στην κοινωνία και προωθεί την πολυφωνία²³⁵.

Σε νεώτερη υπόθεση, *Savda κατά Τουρκίας*²³⁶, ασχολήθηκε με τις αντιρρήσεις ενός ειρηνιστή για την έκτιση στρατιωτικής θητείας στηριζόμενες σε λόγους συνείδησης και όχι θρησκευτικών πεποιθήσεων. Το ΕΔΔΑ επεσήμανε ότι ένα σύστημα που δεν προβλέπει τη δυνατότητα εναλλακτικής θητείας ούτε θεσπίζει μια αποτελεσματική και προσιτή διαδικασία για την εξέταση του κατά πόσον οι ενδιαφερόμενοι μπορούν να απολαύσουν το δικαίωμα στην αντίρρηση συνείδησης, παραβιάζει το άρθρο 9 είτε γίνεται επίκληση των θρησκευτικών πεποιθήσεων είτε όχι από τους ενδιαφερόμενους²³⁷.

---

²³⁴ Τα κριτήρια αυτά πληρούσε ο προσφεύγων, μαρτυρας του Ιεχωβά, η άρνηση του οποίου να στρατευθεί εκπορευόταν από τις γνήσιες θρησκευτικές του πεποιθήσεις, που τελούσαν σε σοβαρή και ανυπέβλητη σύγκρουση με την υποχρέωσή του να υπηρετήσει τη στρατιωτική του θητεία.

²³⁵ Σισιλιάνος, Λ., ο.π. 386

²³⁶ ΕΔΔΑ, *Savda κατά Τουρκίας*

²³⁷ Σισιλιάνος, Λ., ο.π. 387

Η αναγραφή του θρησκεύματος σε δημόσια έγγραφα

Στην υπόθεση *Σοφιανόπουλος και λοιποί κατά Ελλάδα*,²³⁸ οι προσφεύγοντες στηριζόμενοι στο άρθρο 9, καταγγέλλουν την απαγόρευση της αναγραφής, ακόμα και της προαιρετικής, του θρησκεύματος στο δελτίο ταυτότητας. Είχε προηγηθεί η έκδοση μιας κοινής απόφασης (17^{ης} Ιουλίου 2000) των υπουργών οικονομίας και δημοσίας τάξης που καθόριζε τον τύπο των νέων δελτίων ταυτότητας και τα στοιχεία που θα περιλαμβάνονται, μεταξύ των οποίων δεν περιλαμβανόταν το θρήσκευμα. Κατά αυτής στράφηκαν αρχικά οι προσφεύγοντες και η υπόθεση έφτασε μέχρι το ΣτΕ, το οποίο κατά πλειοψηφία έκρινε ότι η υποχρεωτική αλλά και η προαιρετική αναγραφή του θρησκεύματος στις ταυτότητες συνιστά παραβίαση του άρθρου 13 του Συντάγματος.

Το ΕΔΔΑ απέρριψε ως προδήλως αβάσιμο τον ισχυρισμό τους. Το δελτίο ταυτότητας δεν μπορεί να θεωρηθεί μέσο προοριζόμενο να εγγυηθεί στους πιστούς οποιασδήποτε θρησκείας ή ομολογίας, το δικαίωμα να ασκούν ή να εκδηλώνουν την πίστη τους. Σκοπός του δελτίου ταυτότητας δεν είναι η ικανοποίηση του θρησκευτικού συναισθήματος του φορέα του ούτε η απεικόνιση της θρησκείας συγκεκριμένης κοινωνίας σε δεδομένη στιγμή. Επιτρέπει την ταυτοποίηση του κατόχου ως προς τις σχέσεις του με το κράτος, στις οποίες όμως, δεν μπορούν να υπεισέλθουν θρησκευτικές πεποιθήσεις. Άρα, δεν περιορίστηκε η θρησκευτική ελευθερία των προσφευγόντων.²³⁹

Η παραπάνω νομολογία εμπλουτίστηκε με την υπόθεση *Sinan Isik κατά Τουρκίας*.²⁴⁰ Ο προσφεύγων ισχυρίστηκε ότι η απόρριψη της αίτησής του για αντικατάσταση του όρου «ισλάμ» με τον όρο «αλεβί» στην ταυτότητά του παραβιάζει το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ. Το ΕΔΔΑ εκτίμησε ότι δεδομένης της συχνής χρήσης, η αναγραφή των θρησκευτικών πεποιθήσεων σε αυτά τα επίσημα έγγραφα δημιουργεί τον κίνδυνο διακριτικής μεταχείρισης των κατόχων τους στις σχέσεις τους με τη διοίκηση. Η αποτίμηση που έκαναν τα τουρκικά δικαστήρια, στηριγμένη στην απόφαση που εξέδωσε μια αρχή που ειδικεύεται σε θέματα ισλαμισμού, σχετικά με τις

²³⁸ ΕΔΔΑ, *Σοφιανόπουλος και λοιποί κατά Ελλάδα*, 12.12.2002

²³⁹ Κτιστάκης, Γ., ο.π. σελ. 375 επ

²⁴⁰ ΕΔΔΑ, *Sinan Isik κατά Τουρκίας*, 2.2.2010

θρησκευτικές πεποιθήσεις του προσφεύγοντα, δεν μπορεί να συνδυαστεί με το καθήκον ουδετερότητας και αμεροληψίας του κράτους. Η προσβολή του δικαιώματος δεν προκύπτει από την άρνηση αναγραφής του δόγματος που πρεσβεύει ο προσφεύγων, αλλά από την αναγραφή της θρησκείας στις ταυτότητες.²⁴¹

Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δύναται να αποκαλύπτονται και από άλλα δημόσια έγγραφα, όπως τα απολυτήρια λυκείου. Χαρακτηριστική είναι η υπόθεση *Grezlak κατά Πολωνίας*²⁴², στην οποία οι προσφεύγοντες διαμαρτυρήθηκαν ενώπιον του ΕΔΔΑ ότι ο γιός τους δεν διδάχτηκε το μάθημα της ηθικής, ως εναλλακτική επιλογή του υποχρεωτικού μαθήματος των θρησκευτικών (παρότι προβλεπόταν από την οικεία νομοθεσία αρκεί να υπήρχε ο ελάχιστος αριθμός ενδιαφερόμενων μαθητών) καθόλη τη διάρκεια φοίτησης αυτού στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Αποτέλεσμα τούτου, ήταν να υποστεί χλευασμό και διάκριση καθόσον απείχε από το μάθημα, με αποκορύφωμα την μη αναγραφή βαθμού στο σχολικό απολυτήριο για το μάθημα θρησκευτικά/ηθική και αντ' αυτού την ύπαρξη παύλας.

Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η εμφάνιση στα σχολικά απολυτήρια του βαθμού στο μάθημα θρησκευτικά/ηθική δεν παραβιάζει το άρθρο 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 9, στο μέτρο που παρέχει μια θρησκευτικά ουδέτερη πληροφορία ότι ο μαθητής παρακολούθησε ένα μάθημα επιλογής. Η απουσία όμως βαθμού οφειλόμενη στο ότι δεν διοργανώθηκαν μαθήματα ηθικής στο συγκεκριμένο σχολείο παρά τις επίμονες αιτήσεις των γονέων, θα ερμηνευόταν γενικώς ότι ο μαθητής δεν παρακολούθησε το μάθημα των θρησκευτικών και κατά τεκμήριο τη διδασκαλία της πλέον διαδομένης στην Πολωνία εκκλησίας, της Ρωμαιοκαθολικής, ώστε να αντιμετωπίζεται ως μη έχων θρησκευτικές πεποιθήσεις. Πρόκειται για ένα μήνυμα κάθε άλλο παρά ουδέτερο, με αποτέλεσμα να σημειώνεται διακριτική μεταχείριση των μη πιστών που επιθυμούν να παρακολουθήσουν το μάθημα της ηθικής σε σχέση με όσους παρακολουθούν το μάθημα των θρησκευτικών και να παραβιάζεται το άρθρο 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 9²⁴³.

²⁴¹ Μαγγανάς Α. κ.α. ο.π. σελ.250 επ

²⁴² ΕΔΔΑ, *Grezlak κατά Πολωνίας*, 15.6.2010

²⁴³ Σισιλιάνος, Λ., ο.π. σελ.387

Στην υπόθεση *Wasmuth κατά Γερμανίας*²⁴⁴, το ΕΔΔΑ ασχολήθηκε με την υποχρεωτική αναφορά σε φορολογική κάρτα/κάρτα μισθοδοσίας ότι ο ενδιαφερόμενος δεν ανήκει σε θρησκευτική κοινότητα που μπορεί να εισπράττει θρησκευτικό φόρο, ώστε να μην γίνονται οι σχετικές κρατήσεις από τον εργοδότη. Η κάρτα δεν χρησιμοποιούνταν στις διάφορες συναλλαγές των πολιτών, αλλά είχε περιορισμένη χρήση στις σχέσεις φορολογουμένου, εργοδότη και φορολογικών αρχών. Εξάλλου δεν δημοσιοποιούνταν οι θρησκευτικές πεποιθήσεις του προσφεύγοντος, αλλά το γεγονός ότι δεν ανήκει σε θρησκευτική κοινότητα που εισπράττει το σχετικό φόρο, προκειμένου να μην γίνονται κρατήσεις από τον εργοδότη. Το ΕΔΔΑ αναγνώρισε ότι τα κράτη διατηρούν ένα σημαντικό περιθώριο εκτίμησης στην χρηματοδότηση των θρησκευτικών κοινοτήτων και εκκλησιών, ζήτημα στο οποίο δεν υπάρχουν κοινοί ευρωπαϊκοί κανόνες και κατέληξε ότι δεν υπάρχει δυσανάλογη παρέμβαση στη θρησκευτική ελευθερία²⁴⁵.

Νομική προσωπικότητα εκκλησιών

Στην υπόθεση *Καθολική Εκκλησία Χανίων κατά Ελλάδας*,²⁴⁶ το ΕΔΔΑ ασχολήθηκε με ζήτημα της νομικής προσωπικότητας των εκκλησιών, ως προς την πτυχή της ικανότητας να είναι διάδικος και να παρίσταται ενώπιον των δικαστηρίων. Εξαιτίας της πρόκλησης μικρής ζημίας στο περιτοίχισμα της Καθολικής Εκκλησίας «Της Παναγίας» στα Χανιά Κρήτης από γείτονες, η Εκκλησία προσέφυγε στη δικαιοσύνη και άσκησε αγωγή κυριότητας και αποζημίωσης. Παρόλο που η ελληνική διοίκηση δεν είχε αμφισβητήσει την νομική προσωπικότητα της Καθολικής Εκκλησίας στην Ελλάδα επί χρόνια, τα δικαστήρια έκριναν ότι Καθολική Εκκλησία δεν είχε νομική προσωπικότητα και επομένως δεν μπορούσε να προσφύγει στη δικαιοσύνη. Η «Καθολική Εκκλησία Της Παναγίας» άσκησε προσφυγή στο ΕΔΔΑ επικαλούμενη επέμβαση με στοιχεία διάκρισης στο δικαίωμα της για πρόσβαση στο δικαστήριο, στη

²⁴⁴ ΕΔΔΑ, *Wasmuth κατά Γερμανίας*, 17.2.2011

²⁴⁵ Σισιλιάνος, Λ., ο.π. σελ. 381

²⁴⁶ ΕΔΔΑ, *Καθολική Εκκλησία Χανίων κατά Ελλάδας*, 16.12.1997

θρησκευτική ελευθερία και στο δικαίωμα της για ειρηνική απόλαυση της περιουσίας της (άρθρα 6 §1, 9 και 14 ΕΣΔΑ καθώς και άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου)²⁴⁷. Το ΕΔΔΑ σε αντίθεση με την Επιτροπή, εξέτασε την υπόθεση από τη σκοπιά του άρθρου 6 και όχι του άρθρου 9. Μέχρι την έκδοση της προσβαλλομένης απόφασης, δεν είχε αμφισβητηθεί στην ελληνική έννομη τάξη η νομική προσωπικότητα της Καθολικής Εκκλησίας της Ελλάδας και των καθιδρυμάτων της, τα οποία μάλιστα είχαν προβεί σε αγοραπωλησίες, έχαιραν φοροαπαλλαγών χωρίς να εγερθεί κανένα ζήτημα. Το ΕΔΔΑ έκανε δεκτή την προσφυγή κρίνοντας μεταξύ άλλων ότι με την επίμαχη απόφαση ανατράπηκε μια μακρόχρονη, παγιωμένη κατάσταση, παραβιάστηκε η αρχή της ασφάλειας του δικαίου και δεν προτάθηκε καμία αντικειμενική και εύλογη αιτιολογία που να δικαιολογεί τη διαφορετική αντιμετώπιση που απολάμβαναν η Ορθόδοξη Εκκλησία και η Ισραηλιτική Κοινότητα ως ν.π.δ.δ. σε σχέση με την Καθολική Εκκλησία. Επιβλήθηκε δε, στην προσφεύγουσα ένα ανυπέρβλητο εμπόδιο που καθιστούσε αδύνατη τη δικαστική προστασία των περιουσιακών της δικαιωμάτων²⁴⁸.

Η ατυχής αμφισβήτηση της νομικής προσωπικότητας της Καθολικής Εκκλησίας θεραπεύτηκε τελικά από τον έλληνα νομοθέτη. Με τροπολογία που ψηφίστηκε στο νόμο 2731/1999, διευκρινίστηκε ότι τα προ της θέσεως σε ισχύ του ΑΚ συσταθέντα ή λειτουργούντα καθιδρύματα της Καθολικής Εκκλησίας στην Ελλάδα έχουν νομική προσωπικότητα. Η Επιτροπή Υπουργών έκρινε ότι η Ελλάδα, εκτέλεσε επαρκώς την καταδικαστική απόφαση του ΕΔΔΑ²⁴⁹.

3.5.2.2. ΥΠΟ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 2 ΤΟΥ ΠΠΠ ΤΗΣ ΕΣΔΑ

Οι χρονικά πρώτες υποθέσεις ενώπιον του ΕΔΔΑ με αντικείμενο το δικαίωμα στην εκπαίδευση, δεν είχαν σχέση ειδικά με την θρησκευτική εκπαίδευση, αλλά έθεταν

²⁴⁷ Κτιστάκης, Γ., ο.π. σελ. 327 επ.

²⁴⁸ Η ενδεχόμενη εκ των υστέρων τήρηση των σχετικών διαδικασιών του αστικού δικαίου θα ήταν ιδιαίτερα δυσχερής για την ενδιαφερόμενη, καθόσον θα μπορούσε να θέσει σε αμφισβήτηση παλαιότερες περιουσιακές πράξεις, ενώ θα δυσχέραινε τη μεταβίβαση των περιουσιακών της στοιχείων στο νέο νομικό πρόσωπο, Σισιλιάνος, Λ., ο.π. 380

²⁴⁹ Σισιλιάνος, Λ., ο.π. 380 επ.

ερωτήματα που αφορούσαν γενικότερα τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων (μάθημα σεξουαλικής αγωγής,²⁵⁰ σωματικές ποινές επιβαλλόμενες στους μαθητές²⁵¹). Με αφορμή αυτές τις υποθέσεις, το ΕΔΔΑ έθεσε κατευθυντήριες γενικές αρχές για την ερμηνεία του άρθρου 2, οι οποίες αποτελούν τη βάση της σχετικής νομολογίας.

Δύο πρώτες αρχές διατυπώθηκαν στην υπόθεση *Kjeldsen, Busk Madsen και Pedersen κατά Δανίας*, (η οποία και θα αναλυθεί στη συνέχεια) και είναι οι εξής: αφενός ότι η διάταξη του άρθρου 2 πρέπει να διαβαστεί υπό το φως των άρθρων 8 (δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή), 9 (ελευθερία συνείδησης και θρησκείας) και 10 (ελευθερία έκφρασης). Αφετέρου, ότι το κράτος πρέπει να φροντίζει ώστε οι πληροφορίες ή γνώσεις που περιλαμβάνονται στο σχολικό πρόγραμμα να μεταδίδονται κατά τρόπο αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό και δεν επιτρέπεται να επιδιώκεται σκοπός προσηλυτιστικής κατήχησης που να μπορεί να θεωρηθεί ότι δεν σέβεται τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων. Εκεί βρίσκεται το όριο που δεν μπορεί να ξεπεραστεί²⁵².

Εν συνεχεία, το ΕΔΔΑ προέβη σε δύο σημαντικές διευκρινήσεις. Πρώτον, προσδιόρισε ότι το ρήμα «θα σεβαστεί», δεν σημαίνει απλά θα λάβει υπόψη, αλλά «δημιουργεί για το κράτος κάποια θετική υποχρέωση». Δεύτερον διασαφήνισε ότι ο όρος «πεποιθήσεις των γονέων» δεν είναι συνώνυμος με απλές γνώμες ή ιδέες, αλλά αναφέρεται σε «απόψεις που έχουν φτάσει σε έναν βαθμό ισχύος, συνοχής, σοβαρότητας και σημαντικότητας»²⁵³.

Παρακάτω αναφέρονται συνοπτικά μερικές σημαντικές αποφάσεις επί του άρθρου 2 του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ. Η αρχή γίνεται με τις πρόσφατες, αλλά κομβικής σημασίας αποφάσεις για την ανάρτηση θρησκευτικών συμβόλων στις σχολικές αίθουσες στην υπόθεση *Lautsi κ.α. κατά Ιταλίας*.

²⁵⁰ Απόφαση *Kjeldsen, Busk Madsen και Pedersen κατά Δανίας*, 7.12.1976

²⁵¹ Απόφαση *Campbell και Cosans κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, 25.2. 1982

²⁵² Απόφαση *Campbell και Cosans κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, , 25.2. 1982 (παρ. 52 και 54)

²⁵³ Απόφαση *Campbell και Cosans κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, , 25.2. 1982 (παρ. 36 και 37), Αλιπραντής, Ν., Η θρησκευτική εκπαίδευση και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, τιμητικός τόμος Μιχ. Σταθόπουλου, σελ.44 επ.

Στην υπόθεση *Lautsi κ.α. κατά Ιταλίας*²⁵⁴ εξετάστηκε το ζήτημα των συμβόλων και συγκεκριμένα η συμβατότητα της έκθεσης του Εσταυρωμένου στις σχολικές αίθουσες με την αρχή του εκπαιδευτικού πλουραλισμού και την υποχρέωση σεβασμού των πεποιθήσεων των γονέων.

Ενώπιον του ΕΔΔΑ προσέφυγε η Ιταλίδα πολίτης Soile Lautsi, αφ εαυτής και ως εκπρόσωπος των ανήλικων παιδιών της, με αίτημα την καταδίκη της Ιταλίας για παραβίαση των άρθρων 9 και 14 της ΕΣΔΑ και 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της. Τούτο, διότι στις αίθουσες του σχολείου όπου φοιτούσαν τα παιδιά της υπήρχε αναρτημένος ο Εσταυρωμένος, πράγμα που ήταν αντίθετο με τον χαρακτήρα του Ιταλικού κράτους ως άθρησκου. Το τμήμα II του ΕΔΔΑ με την από 3.11.2009 απόφασή του δικαίωσε την αιτούσα και έκρινε ότι η ανάρτηση στους σχολικούς τοίχους του Εσταυρωμένου δεν συμβαδίζει με την κρατική δέσμευση για μια θρησκευτικά ουδέτερη δημόσια εκπαίδευση, καθώς είναι ένα σύμβολο που συνδέεται με μια συγκεκριμένη θρησκεία και όχι απλώς ένα πολιτιστικό στοιχείο της εθνικής παράδοσης κατά τον ισχυρισμό της Ιταλίας. Κατά τούτο συνιστά έμμεση προσβολή πεποιθήσεων που θίγει την θρησκευτική ελευθερία των μαθητών σε ηλικίες που δεν μπορούν να πάρουν αποστάσεις από μία έκδηλη κρατική²⁵⁵ προτίμηση σε θρησκεία. Η απόφαση στηρίχθηκε στην υποχρέωση του κράτους να απέχει από την επιβολή αντιλήψεων και πεποιθήσεων, ακόμα και έμμεσα, ιδίως στις περιπτώσεις στις οποίες τα άτομα εξαρτώνται από το κράτος ή είναι ιδιαίτερα ευάλωτα. Η εκπαίδευση συνιστά ένα ιδιαίτερος ευαίσθητο πεδίο στο οποίο επιβάλλεται η κρατική εξουσία σε απόψεις παιδιών που δεν έχουν πλήρως αναπτυγμένη κριτική ικανότητα. Εξάλλου στα κράτη με επικρατούσα θρησκεία, τα θρησκευτικά σύμβολα θα μπορούσαν να αποτελέσουν πίεση προς τους μαθητές που δεν ανήκουν σε αυτήν.

Η υπόθεση παραπέμφθηκε στην ευρεία σύνθεση του ΕΔΔΑ κατόπιν αιτήματος της κυβέρνησης της Ιταλίας. Η Ελλάδα και αρκετές άλλες κυβερνήσεις, που

---

²⁵⁴ ΕΔΔΑ, *Lautsi κ.α. κατά Ιταλίας*, 3.11.2009, *Lautsi κ.α. κατά Ιταλίας* 18.3.2011 (τμήμα ευρείας σύνθεσης)

²⁵⁵ Μαντζούφας, Π., θρησκεία και εκπαίδευση. Το ιστορικό και συνταγματικό πλαίσιο της θρησκευτικής εκπαίδευσης <http://www.constitutionalism.gr/site/2034-triskeia-kai-ekpraideysi-to-istoriko-kai-syntagmati/>

αντιμετωπίζουν το ίδιο ζήτημα, παρενέβησαν στη διαδικασία. Η ευρεία σύνθεση του ΕΔΔΑ έκρινε ότι αν και ο Εσταυρωμένος αποτελεί θρησκευτικό σύμβολο δεν απεδείχθη ότι η έκθεση του συμβόλου αυτού θα μπορούσε να επιδράσει αρνητικά στους μαθητές. Αναγνώρισε ότι τα κράτη απολαμβάνουν ευρύ περιθώριο εκτίμησης αναφορικά με τη θέση της θρησκείας κατά τη διαρρύθμιση του σχολικού περιβάλλοντος, κάτι που προκύπτει από την έλλειψη ευρωπαϊκής συναίνεσης στο πεδίο της παρουσίας θρησκευτικών συμβόλων στα σχολεία. Διαπίστωσε ότι η υποκειμενική αντίληψη της προσφεύγουσας περί της επίδρασης του συμβόλου στις συνειδήσεις των παιδιών δεν επαρκεί. Αντίθετα, απαιτούνται στοιχεία που εύλογα επιβεβαιώνουν την επίδραση αυτού, τα οποία δεν προκύπτουν στην κρινόμενη υπόθεση. Χαρακτήρισε τον Εσταυρωμένο «σύμβολο ουσιαστικά παθητικό», το οποίο δεν δύναται να συγκριθεί με διδασχή ή συμμετοχή σε δραστηριότητα θρησκευτικού περιεχομένου²⁵⁶. Προς επίρρωση αυτού του επιχειρήματος, το ΕΔΔΑ αναφέρθηκε σε προγενέστερη νομολογία του, σύμφωνα με την οποία η βαρύνουσα θέση της επικρατούσας θρησκείας δεν ισοδυναμεί με προσηλυτισμό. Σε κάθε περίπτωση δεν υποστηρίχθηκε από τους προσφεύγοντες ότι η έκθεση του συμβόλου αυτού χρησιμοποιήθηκε από τους διδάσκοντες με τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορεί να γίνει λόγος για κατήχηση, ενώ συνοδεύεται από μια μη υποχρεωτική διδασκαλία του χριστιανισμού, από ανοχή σε μειονοτικές θρησκευτικές πρακτικές των μαθητών και από προαιρετική θρησκευτική διδασκαλία των αναγνωρισμένων θρησκειών²⁵⁷. Τέλος, τόνισε ότι οι προσφεύγοντες δεν απέδειξαν ότι η έκθεση του Εσταυρωμένου στις τάξεις είχε ενθαρρύνει την ανάπτυξη παιδαγωγικών μεθόδων με τάσεις προσηλυτισμού²⁵⁸.

Αναγνωρίζοντας επομένως ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης στα κράτος και αποκρούοντας ως υποκειμενική την πεποίθηση της Lautsi περί επίδρασης των συμβόλων στη συνείδηση των μαθητών, το ΕΔΔΑ κατέληξε ότι η έκθεση των

²⁵⁶ Εξάλλου, κατά το ΕΔΔΑ, η εν λόγω έκθεση αυτού του κατεξοχόν θρησκευτικού συμβόλου, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αποδίδει σε αυτό τον χαρακτήρα «του έντονου εξωτερικού σημαδιού», όπως η μαντίλα στην υπόθεση Dahlab. Βλ. Lautsi κατά Ιταλίας, σκ. 73

²⁵⁷ Το σχολικό περιβάλλον είναι ανοικτό σε άλλες θρησκείες. Επιτρέπονται η ισλαμική μαντίλα ή ενδυματολογικοί συμβολισμοί με θρησκευτικό περιεχόμενο, ενώ εορτάζονται μεγάλες εορτές άλλων θρησκευμάτων. Σισιλιάνος, Λ., ο.π. σελ 705

²⁵⁸ Σισιλιάνος, Λ., ο.π. σελ 705

θρησκευτικών συμβόλων δεν συνιστά παραβίαση της αρχής του εκπαιδευτικού πλουραλισμού. Ανατρέπονται επομένως, τα συγκεκριμένα κριτήρια που είχαν τεθεί με την απόφαση του Τμήματος ΙΙ του ΕΔΔΑ για τον έλεγχο της ανάρτησης θρησκευτικών συμβόλων στα δημόσια σχολεία, δηλαδή, το σύμβολο να γίνεται γενικά αντιληπτό ως στοιχείο του σχολικού περιβάλλοντος και άρα να θεωρείται ως «έντονο εξωτερικό σύμβολο» καθώς και το να βρίσκεται το πρόσωπο σε μια κατάσταση από την οποία δεν μπορεί να αποδεσμευτεί παρά με δυσανάλογη προσπάθεια και θυσία, και αντικαθίστανται με την πρόβλεψη ενός ευρύτατου περιθωρίου εκτίμησης.

Επιδιώκοντας μια σύντομη κριτική θεώρηση, των δύο αποφάσεων του ΕΔΔΑ, παρατηρείται ότι στην δεύτερη απόφαση, η βασική επιχειρηματολογία του τμήματος ευρείας Σύνθεσης του ΕΔΔΑ κινήθηκε γύρω από το πλαίσιο του περιθωρίου εκτίμησης που απολαμβάνουν τα κράτη και σε ό,τι αφορά τη στάθμιση που πραγματοποιούν κατά την άσκηση των καθηκόντων τους στον τομέα της εκπαίδευσης σε σχέση με τον σεβασμό του δικαιώματος των γονέων για σεβασμό των θρησκευτικών και φιλοσοφικών τους πεποιθήσεων. Έκρινε επί της ουσίας ότι εξαιτίας της απουσίας ευρωπαϊκού consensus σε σχέση με την παρουσία θρησκευτικών συμβόλων στις σχολικές αίθουσες, το ιταλικό κράτος δεν είχε προβεί σε υπέρβαση του περιθωρίου εκτίμησης. Προκειμένου να καταλήξει σε αυτό το συμπέρασμα έλαβε υπόψη του δύο παράγοντες με πρώτο την απουσία στοιχείων για την ακριβή επίδραση της παρουσίας του Εσταυρωμένου στους μαθητές. Δεύτερο και πιο σημαντικό τόλμημα, ήταν να αντικρούσει την αναλογία που είχε διαγνώσει η απόφαση του Τμήματος του ΕΔΔΑ μεταξύ του Εσταυρωμένου και της μουσουλμανικής μαντίλας, ως στοιχείο ένδυσης διδάσκουσας σε δημόσιο σχολείο στην υπόθεση *Dahlab κατά Ελβετίας*. Τονίζει λοιπόν ότι «οι περιστάσεις των δύο υποθέσεων διαφέρουν απολύτως» με μία φράση ωστόσο να μπορεί να στηρίξει τον συλλογισμό του: «η επιλογή του ελβετικού κράτους να απαγορεύσει τη μαντίλα ...θεμελιωνόταν και στην αναγκαιότητα να εφαρμοστεί η αρχή της θρησκευτικής ουδετερότητας του σχολείου που κατοχυρωνόταν στο εσωτερικό του δίκαιο». Στο εύλογο λοιπόν ερώτημα γιατί η μαντίλα να αντιμετωπίζεται ως ισχυρό εξωτερικό σύμβολο ενώ ο Εσταυρωμένος ως παθητικό σύμβολο, η απάντηση ευρίσκεται στο

περιθώριο εκτίμησης του κράτους και στο ευρύτερο περιβάλλον²⁵⁹ εντός του οποίου κρίνεται η επιλογή του. Με άλλους λοιπόν όρους θα κριθεί το ίδιο ζήτημα στην Ελβετία και με άλλους στην Ιταλία. Σε θέματα λοιπόν, όπως αυτά που τίγονται στην παρούσα υπόθεση δεν υπάρχει «ουδέτερος παρατηρητής». Είναι αδύνατο καλώς ή κακώς, ο νομικός συλλογισμός να αναπτυχθεί σε περιβάλλον πλήρως «αποστειρωμένο» ή από υποκείμενα πλήρως «ουδέτερα» και αυτό καταδεικνύεται από τις θεωρητικές αναπτύξεις που τροφοδότησε η απόφαση του Τμήματος II .

Καταλήγοντας, θα συνοψίζαμε ότι το ΕΔΔΑ, με γνώμονα το κρατικό περιθώριο εκτίμησης, επιβεβαίωσε τη σύμφωνη με τη Σύμβαση συνύπαρξη δύο μοντέλων εκπαιδευτικού πλουραλισμού στην Ευρώπη: ένα που εκφράζει την αγγλοσαξωνική οπτική και συνεπάγεται κάποιου είδους «ανοικτής πολιτικής» προς το θρησκευτικό φαινόμενο και ένα μοντέλο «λαϊκό». εμπνευσμένο από τη γαλλική προσέγγιση, όπου η ουδετερότητα μπορεί να ταυτίζεται με την απάλειψη κάθε θρησκευτικού στοιχείου από το εκπαιδευτικό περιβάλλον. Ωστόσο, στις προσεγγίσεις αυτές παραμένει ως μόνιμος φραγμός η αρχή της αναλογικότητας, καθόσον εάν απόκειται σε κάθε κράτος να αποφασίσει πώς θα αντιμετωπίσει το θρησκευτικό φαινόμενο στο χώρο της εκπαίδευσης, θα πρέπει να μην προβαίνει σε υπέρμετρους περιορισμούς των προστατευομένων δικαιωμάτων²⁶⁰.

Απαγόρευση διακρίσεων

Το ζήτημα της απαγόρευσης των διακρίσεων σε συνδυασμό με το δικαίωμα στην εκπαίδευση των παιδιών Ρομά τέθηκε σε δύο σημαντικές αποφάσεις, κατά την εξέταση των οποίων διατυπώθηκαν ορισμένες θεμελιώδεις αρχές.

---

²⁵⁹ Βλ. απόφαση σκ. 74 «η Ιταλία ανοίγει το θρησκευτικό περιβάλλον σε άλλες θρησκείες. Η κυβέρνηση τονίζει ότι η μουσουλμανική μαντίλα και άλλα σύμβολα και ενδύματα με θρησκευτική χροιά επιτρέπονται στους μαθητές, τίποτε δεν αποδεικνύει ότι οι αρχές επιδεικνύουν έλλειψη ανεκτικότητας έναντι μαθητών πιστών σε άλλες θρησκείες, μη πιστών ή όσων έχουν φιλοσοφικές πεποιθήσεις που δεν συνδέονται με κάποια θρησκεία »

²⁶⁰ Θάνου, Σ., Η αρχή της θρησκευτικής ουδετερότητας στο χώρο της εκπαίδευσης, ΕφημΔΔ 2/2011 σελ.214 επ.

Στην υπόθεση *D.H κ.α. κατά Τσεχικής Δημοκρατίας*²⁶¹, εξετάστηκε εάν συνιστά μεταχείριση που ενέχει διάκριση η τοποθέτηση των προσφευγόντων σε ειδικά σχολεία, τα οποία προορίζονται για τη φοίτηση παιδιών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, οι οποίες δεν δύνανται να αντιμετωπιστούν στα γενικά σχολεία. Το ΕΔΔΑ υπενθύμισε ότι λόγω της ευάλωτης θέσης των Ρομά, οι ανάγκες τους και ο διαφορετικός τρόπος ζωής τους πρέπει να προσμετρούνται στο ρυθμιστικό πλαίσιο και στις αποφάσεις του κράτους, όπως στον τομέα της εκπαίδευσης. Επεσήμανε λοιπόν ότι το ζήτημα που τέθηκε ήταν εάν οι προσφεύγοντες κατά τη σχολική ηλικία, έτυχαν λιγότερο προνομιακής μεταχείρισης, χωρίς εύλογη και αντικειμενική αιτιολογία, συγκριτικά με παιδιά μη Ρομά, σε αντίστοιχες καταστάσεις και επομένως υπέστησαν έμμεση διάκριση²⁶². Το ΕΔΔΑ σημείωσε ότι κατά την αξιολόγηση της επίδρασης ενός μέτρου ή μιας πρακτικής σε ένα άτομο ή σε μια ομάδα ατόμων, πολλά εθνικά δικαστήρια και οι Επιτροπές Συμβάσεων του Ο.Η.Ε. αποδέχονται ως μέσο απόδειξης τις στατιστικές. Οι αξιόπιστες και σημαντικές στατιστικές για το υπό εξέταση ζήτημα, επαρκούν ως *prima facie* απόδειξη εκ μέρους του προσφεύγοντος. Έτσι, η θεμελίωση μαχητού τεκμηρίου μεταθέτει το βάρος απόδειξης στο κράτος, το οποίο καλείται να αποδείξει ότι η εν λόγω πρακτική δεν ενέχει διάκριση. Αν η κατανομή του βάρους απόδειξης ήταν διαφορετική, θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο για τον προσφεύγοντα να αποδείξει ότι υπέστη έμμεση διάκριση,²⁶³

Αναγνωρίστηκε ότι η επιλογή μεταξύ ενός γενικού σχολείου για όλους, εξειδικευμένων δομών ή ενοποιημένων δομών με εξειδικευμένα τμήματα δεν είναι εύκολη. Σε κάθε περίπτωση διακριτικής ευχέρειας, οι διαθέσιμες διαδικαστικές εγγυήσεις για την απόλαυση του δικαιώματος λαμβάνονται υπόψη από το ΕΔΔΑ, προκειμένου να κρίνει εάν το κράτος υπερέβη τα όρια του περιθωρίου εκτίμησης. Στην κρινόμενη υπόθεση, το ΕΔΔΑ διαπίστωσε ότι η τοποθέτηση των προσφευγόντων σε ειδικά σχολεία για παιδιά με νοητικές αναπηρίες δεν συνοδεύτηκε από εγγυήσεις οι οποίες θα διασφάλιζαν ότι το κράτος έλαβε υπόψη τις ειδικές ανάγκες τους ως μέλη μιας μειονεκτούσας τάξης. Υποχρεώθηκαν να ακολουθήσουν

²⁶¹ ΕΔΔΑ, *D.H κ.α. κατά Τσεχικής Δημοκρατίας*, 13.11.2007

²⁶² ΕΔΔΑ, *D.H κ.α. κατά Τσεχικής Δημοκρατίας*
[http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-83256#{\"itemid\":\[\"001-83256\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-83256#{\)

²⁶³ Σισιλιάνος, Λ. ο.π. σελ. 698

ένα λιγότερο απαιτητικό πρόγραμμα και απομονώθηκαν από τους μαθητές του ευρύτερου πληθυσμού. Η ευρεία σύνθεση του ΕΔΔΑ, ανέτρεψε την απόφαση του Τμήματος²⁶⁴ κρίνοντας ότι παρά τις προσπάθειες του κράτους, η διαφορετική μεταχείριση δεν βασίστηκε σε αντικειμενική και εύλογη αιτιολόγηση. Η εφαρμογή της παλαιάς νομοθεσίας στην κοινότητα των Ρομά είχε δυσανάλογα επιζήμιες συνέπειες και συνιστούσε παραβίαση του άρθρου 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 2 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ.

Στην άλλη υπόθεση, *Σαμπάνης κ.α. κατά Ελλάδος*²⁶⁵, το ΕΔΔΑ έκρινε παραβίαση των ίδιων άρθρων με την παραπάνω απόφαση (άρθρα 14 σε συνδυασμό με το 2 του ΠΠΠ). Ενώπιον του ΕΔΔΑ τέθηκαν οι δυσκολίες εγγραφής στο σχολικό σύστημα των παιδιών Ρομά στην περιοχή Ψάρι του Ασπροπύργου και στη συνέχεια η τοποθέτησή τους σε ειδικές χωριστές τάξεις σε παράρτημα του Δημοτικού Σχολείου. Δεδομένου ότι οι Ρομά συνιστούν ευπαθή ομάδα του πληθυσμού και ότι το άρθρο 14 της ΕΣΔΑ απαιτεί υπό ορισμένες συνθήκες διαφορετική μεταχείριση προκειμένου να εξαλειφθούν οι ανισότητες, το ΕΔΔΑ τόνισε ότι οι αρμόδιες αρχές όφειλαν να αναγνωρίσουν την ιδιαιτερότητα της περίπτωσης και να διευκολύνουν την εγγραφή των παιδιών στο σχολείο, παρά τη μη υποβολή ορισμένων απαραίτητων εγγράφων εκ μέρους των γονέων τους. Οι αρχές στον Ασπρόπυργο γνώριζαν τις δυσκολίες φοίτησης των Ρομά στην περιοχή και επομένως η υποχρέωσή τους ήταν προφανής. Το Δικαστήριο, διαπίστωσε ότι η Ελλάδα δεν είχε λάβει υπόψη της τις ιδιαίτερες ανάγκες των παιδιών Ρομά της περιοχής Ψαριού Ασπροπύργου ως μελών μιας ομάδας που βρισκόταν σε μειονεκτική θέση και ότι η λειτουργία από το 2008 έως το 2010 του 12ου Δημοτικού Σχολείου Ασπροπύργου, στο οποίο πήγαιναν μόνο οι Ρομά μαθητές, είχε συμβάλει σε διακρίσεις εις βάρος του αιτούντων²⁶⁶.

Σχετικά με τη συναίνεση των γονέων, το ΕΔΔΑ δεν πείσθηκε ότι οι προσφεύγοντες ως μέλη μιας μειονεκτούσας ομάδας ήταν σε θέση να αξιολογήσουν την κατάσταση. Κατέληξε το ΕΔΔΑ, ότι παρά τη βούληση των αρχών να εγγράψουν τα παιδιά Ρομά

²⁶⁴ Το τμήμα έκρινε ότι παρά τις αδυναμίες του συστήματος εκπαίδευσης των παιδιών Ρομά, τα στοιχεία ενώπιον του δεν του επέτρεπαν να συμπεράνει ότι η μεταχείριση των προσφευγόντων οφειλόταν σε φυλετικές προκαταλήψεις Σισιλιάνος, Λ. ο.π. σελ. 698,

²⁶⁵ ΕΔΔΑ, Σαμπάνης κ.α. κατά Ελλάδος, 5.9.2008

²⁶⁶ Σισιλιάνος Λ., ο.π. σελ. 699

στο σχολείο, οι όροι εγγραφής και η τοποθέτησή τους σε ειδικές προπαρασκευαστικές τάξεις σε παράρτημα του βασικού σχολικού κτιρίου είχαν ως αποτέλεσμα να υποστούν διάκριση ως προς το δικαίωμα στην εκπαίδευση²⁶⁷

Η αρχή του πλουραλισμού στην εκπαίδευση

Στην υπόθεση *Kjeldsen, Busk Madsen και Pedersen κατά Δανίας*²⁶⁸ εξετάστηκε η συμβατότητα της εισαγωγής του μαθήματος σεξουαλικής αγωγής στα δημόσια σχολεία από τη διδασκαλία του οποίου δεν ήταν δυνατή η εξαίρεση ενός παιδιού, καταλείποντας ως μόνη επιλογή στους γονείς του, την εγγραφή των παιδιών τους σε ιδιωτικά σχολεία. Η προσφυγή στηριζόταν κατά κύριο λόγο στη σκέψη ότι η μεταβολή της άλλοτε προαιρετικής σεξουαλικής εκπαίδευσης σε υποχρεωτική κινδυνεύει ενόψει του περιεχόμενου του διδασκόμενου μαθήματος να οδηγήσει τους μαθητές στην υιοθέτηση σεξουαλικών προτύπων αντίθετων προς τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονιών τους κατά παράβαση του άρθρου 2. Το ΕΔΔΑ αφήνει ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης στα κράτη ως προς την κατάρτιση του σχολικού προγράμματος. Το άρθρο 2 δεν αναγνωρίζει το δικαίωμα στους γονείς να εναντιώνονται στο πρόγραμμα, καθόσον θα καθιστούσε πρακτικά αδύνατο για το κράτος να υιοθετήσει ένα πρόγραμμα με το οποίο θα συμφωνούσαν όλοι οι γονείς. Οι δύο φράσεις του άρθρου 2 πρέπει, ωστόσο, να διαβαστούν υπό το φως των άρθρων 8, 9 και 10 της ΕΣΔΑ. Η δεύτερη φράση του άρθρου 2 σκοπό έχει να διασφαλίσει τον πλουραλισμό στην εκπαίδευση, ώστε οι γνώσεις και οι πληροφορίες να μεταδίδονται με αντικειμενικό και κριτικό τρόπο και δεν επιτρέπεται να επιδιώκεται σκοπός προσηλυτιστικής κατήχησης που να μπορεί να θεωρηθεί ότι δεν σέβεται τις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων. Κατά το ΕΔΔΑ όμως, η σεξουαλική αγωγή αποτελεί πληροφορία βιολογικής φύσης, η οποία δεν προσβάλλει τις πεποιθήσεις των γονέων. Το ΕΔΔΑ απέρριψε την προσφυγή βρίσκοντας ότι η

²⁶⁷ Σύμφωνα με το άρθρο 46 (δεσμευτική ισχύ και εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων), το Δικαστήριο πρότεινε ότι όσοι από τους αιτούντες βρίσκονταν ακόμη σε σχολική ηλικία έπρεπε να εγγραφούν σε άλλο δημόσιο σχολείο και ότι όσοι είχαν ενηλικιωθεί έπρεπε να εγγραφούν σε «σχολεία δεύτερης ευκαιρίας» ή σε εκπαιδευτικά ιδρύματα για ενήλικους που έχουν συσταθεί από το Υπουργείο Παιδείας, και στο πλαίσιο των προγραμμάτων Δια Βίου Μάθησης, Σισιλιάνος Λ., ο.π. σελ. 698

²⁶⁸ ΕΔΔΑ, *Kjeldsen, Busk Madsen και Pedersen κατά Δανίας*, 7.12.1976

εκπαίδευση για την οποία πρόκειται έχει χαρακτήρα ενημερωτικό, είναι αντικειμενική, κριτική, και πλουραλιστική και συνεπώς δεν έρχεται σε σύγκρουση με αυτό που οι γονείς θα μπορούσαν να επιζητούν αναφορικά με το σεβασμό των σχετικών τους πεποιθήσεων²⁶⁹.

Στην υπόθεση *Folgero κ.α. κατά Νορβηγίας*²⁷⁰ κατετέθη προσφυγή από τους γονείς και τα παιδιά τους, μαθητές δημοτικού σχολείου, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι η άρνηση των νορβηγικών αρχών να επιτρέψουν στα παιδιά τους να εξαιρεθούν από τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών παραβιάζει το άρθρο 2 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ. Στη Νορβηγία, το 1999 το μάθημα των θρησκευτικών, αφού απέβαλε τον λουθηρανικό-κατηχητικό χαρακτήρα και απέκτησε γνωστικό-θρησκευολογικό χαρακτήρα, μετονομάστηκε σε μάθημα χριστιανισμού, θρησκείας και φιλοσοφίας. Προβλέφθηκε η ρήτρα του χριστιανικού προσανατολισμού της διδασκαλίας καθώς και η δυνατότητα, κατόπιν αιτιολόγησης από τον γονέα, της απαλλαγής ενός μαθητή για λόγους άλλης θρησκείας ή φιλοσοφίας ζωής. Το ουσιώδες ζήτημα, στην υπό κρίση περίπτωση ήταν, εάν, η υποχρέωση των γονέων να δικαιολογήσουν την αίτηση μερικής απαλλαγής, παραβίαζε το εν λόγω άρθρο της ΕΣΔΑ.

Εάν το ΕΔΔΑ παρέμενε συνεπές στη νομολογία του, θα έπρεπε να διαγνώσει ότι δεν υπήρχε παραβίαση της ΕΣΔΑ και αυτό διότι, έχει ήδη κρίνει ότι οι πεποιθήσεις των γονέων πρέπει να μην είναι απλές γνώμες, ή ιδέες, αλλά να έχουν σε βαθμό ισχύ, σοβαρότητα, σημαντικότητα. Και για να επιτευχθεί αυτό θα πρέπει να απαιτήσει εκδήλωση κάποιων προσωπικών αντιλήψεων για να σχηματίσει γνώμη περί της ύπαρξης «πεποιθήσεων των γονέων». Στην παρούσα όμως, το ΕΔΔΑ παρέλειψε κάθε αναφορά στον αναγκαίο έλεγχο των στοιχείων που πρέπει να έχουν οι πεποιθήσεις των γονέων για την άσκηση του δικαιώματος απαλλαγής. Αντί γι' αυτό κατέφυγε στα άρθρα 8 και 9, προκειμένου να καταλήξει στην παραβίαση από τη Νορβηγία²⁷¹. Η

²⁶⁹ Σαρμάς Ι., ο.π., σελ.494 επ

²⁷⁰ ΕΔΔΑ, *Folgero κ.α. κατά Νορβηγίας*, 29-6-2007

²⁷¹ Και αναγκάστηκε μεν να ομολογήσει ότι «οι γονείς δεν είχαν υποβληθεί στην υποχρέωση να κοινοποιήσουν τις προσωπικές τους πεποιθήσεις ως τέτοιες». Παρόλα αυτά και κατ'ουσίαν αντιφατικά, δέχτηκε «ότι ο κίνδυνος να αισθανθούν αναγκασμένοι να αποκαλύψουν ενδόμυχες πλευρές »των θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων ήταν εγγενής στον όρο που ζητούσε να δώσουν βάσιμους λόγους προς στήριξη της αίτησης απαλλαγής».

απόφαση ελήφθη με οριακή πλειοψηφία (9 υπέρ, 8 κατά) από τη διευρυμένη σύνθεση του ΕΔΔΑ²⁷².

Αν και ενίοτε τα ατομικά συμφέροντα πρέπει να συνάδουν με τα συμφέροντα της ομάδας, η δημοκρατία δεν συνεπάγεται κυριαρχία των απόψεων επί της μειοψηφίας, αλλά επιτάσσει ισορροπία που εξασφαλίζει για τις μειονότητες δίκαιη μεταχείριση και την αποφυγή κάθε κατάχρησης από μια κυρίαρχη ομάδα. Ο προσδιορισμός και σχεδιασμός ενός προγράμματος σπουδών ανήκει καταρχάς στην αρμοδιότητα των συμβαλλομένων κρατών. Η δεύτερη φράση του άρθρου 2 δεν εμποδίζει τα κράτη να μεταδώσουν μέσω της εκπαίδευσης, τις πληροφορίες που έχουν άμεσα ή έμμεσα θρησκευτικό χαρακτήρα. Σε αυτή την περίπτωση οι γνώσεις πρέπει να μεταδίδονται με τρόπο αντικειμενικό, πλουραλιστικό και κριτικό.

Ειδικότερα για το μάθημα των θρησκευτικών το ΕΔΔΑ στην παρούσα υπόθεση έκρινε ότι η διδασκαλία των θρησκευτικών βάσει της επικρατούσας θρησκείας είναι συμβατή με το άρθρο 2 του ΠΠΠ, εφόσον είναι δυνατή η απαλλαγή του παιδιού, του οποίου οι γονείς διαφωνούν. Δεν εκπληρώνεται η υποχρέωση του άρθρου 2, όταν ο μηχανισμός μερικής απαλλαγής, αναλόγως της δραστηριότητας και υπό την προϋπόθεση σχετικού προηγούμενου αιτήματος με αμφίβολη έκβαση, υποβάλλει τους γονείς σε δυσβάστακτη διαδικασία, η οποία ενέχει τον κίνδυνο να εκθέσει υπερβολικά την ιδιωτική ζωή τους και να τους αποτρέψει από την άσκηση του δικαιώματός τους²⁷³ Η άρνηση προς τους γονείς για μια ολική εξαίρεση των παιδιών τους από το μάθημα των θρησκευτικών παραβιάζει το άρθρο 2 του πρωτοκόλλου.²⁷⁴

Επιπλέον, η απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών δεν πρέπει να εξαρτάται από την αξίωση γνωστοποίησης των πεποιθήσεων των γονέων. Το ΕΔΔΑ θεωρεί ότι αυτή η προϋπόθεση καθιστά το μηχανισμό απαλλαγής ανεπαρκές μέσο προστασίας, καθώς οι γονείς εύλογα δύνανται να σκεφτούν ότι αυτό θα προκαλέσει σύγκρουση στο παιδί τους μεταξύ των αξιών τους και του σχολείου. Το συμπέρασμα αυτό ισχύει ιδίως στις περιπτώσεις στις οποίες καμία άλλη επιλογή δεν παρέχεται στους γονείς

²⁷² Αλιπραντής, Ν., Η θρησκευτική εκπαίδευση και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, τιμητικός τόμος Μιχ. Σταθόπουλου, σελ.45 επ.

²⁷³ Σισυλιάνος Λ. ο.π.703

²⁷⁴ Μαγγανάς, Α. κ.α. ο.π. σελ.416 επ.

άλλης θρησκείας από την επικρατούσα²⁷⁵. Στις υποθέσεις *Βαλσάμης κατά Ελλάδα*²⁷⁶ και *Ευστρατίου κατά Ελλάδα*²⁷⁷, οι προσφεύγοντες υποστήριξαν ότι η επιβολή της ημερήσιας αποβολής, λόγω της άρνησης συμμετοχής των παιδιών τους στη σχολική παρέλαση ερχόταν σε αντίθεση με τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, καθώς ως μάρτυρες του Ιεχωβά ακολουθούν το δόγμα του ειρηνισμού. Δήλωσαν τη διαφωνία τους για την υποχρέωση της κόρης τους να συμμετέχει σε παρελάσεις δηλ. σε εκδηλώσεις που επαινούν τα πατριωτικά ιδεώδη, τα οποία αυτοί δεν συμμερίζονται και αντέταξαν την ανάπτυξη των πατριωτικών αισθημάτων μέσω των μαθημάτων της ιστορίας.

Το ΕΔΔΑ τόνισε ότι ενώ ορισμένες φορές τα ατομικά δικαιώματα υποτάσσονται στο συμφέρον της ευρύτερης ομάδας, στη δημοκρατία δεν μπορεί να υπερέχει συνεχώς η γνώμη της πλειοψηφίας. Τέτοιοι εορτασμοί εθνικών επετείων εξυπηρετούν με τον τρόπο τους και ειρηνόφιλους στόχους, συγχρόνως και το δημόσιο συμφέρον. Η παρουσία στρατιωτικών σε ορισμένες από αυτές τις παρελάσεις δεν αλλάζει τίποτα στη φύση τους. Εκτός από αυτό, η ως άνω υποχρέωση δεν στερεί τους γονείς από το δικαίωμά τους να διαφωτίζουν το παιδί τους, να ασκούν έναντι αυτού τις φυσικές λειτουργίες τους ως παιδαγωγοί του, να το κατευθύνουν σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις. Αφού επανέλαβε τις βασικές αρχές ως προς το ρόλο των μέτρων πειθαρχίας, τα οποία επιβάλλει η διοίκηση του σχολείου, αναγνώρισε ευρύ περιθώριο εκτίμησης στο κράτος ως προς τη ρύθμιση του εκπαιδευτικού προγράμματος και κατέληξε ότι δεν παραβιάστηκε το άρθρο 2 του ΠΠΠ.

Κλείνοντας την παρούσα υποενότητα και προβαίνοντας σε μία σύντομη διαπίστωση θα μπορούσε να ειπωθεί ότι παρά τη μη συμπαγή διατύπωση της διάταξης του άρθρου 2 ΠΠΠΠ της ΕΣΔΑ συγκριτικά με τα αντίστοιχα διεθνή κείμενα, τα όργανα ελέγχου εφαρμογής της επεσήμαναν ότι από το δικαίωμα στην εκπαίδευση απορρέει υποχρέωση δημιουργίας ενός συστήματος, το οποίο θα εξασφαλίζει στον καθένα την ίση πρόσβαση σε ένα ελάχιστο επίπεδο σπουδών. Το ΕΔΔΑ, αναγνωρίζοντας ότι η

²⁷⁵ ΕΔΔΑ, Hasan και Eysem Zengin κατά Τουρκίας, 9.10.2007

²⁷⁶ ΕΔΔΑ, Βαλσάμης κατά Ελλάδα, 18.12.1996

²⁷⁷ ΕΔΔΑ, Ευστρατίου κατά Ελλάδα, 18.12.1996

αρχή του πλουραλισμού στην εκπαίδευση και η ανάπτυξη κριτικής σκέψης στους μαθητές λειτουργούν προς όφελος της δημοκρατικής κοινωνίας, υιοθετεί και εφαρμόζει αυστηρό έλεγχο ως προς την πρόσβαση στο εκπαιδευτικό σύστημα για όλους. Το δικαίωμα των γονέων να επιλέγουν την εκπαίδευση των παιδιών τους σύμφωνα με τις πεποιθήσεις τους περιορίζεται από την υποχρέωση του κράτους για διασφάλιση του εκπαιδευτικού πλουραλισμού. Ως απόλυτο όριο στο ευρύ περιθώριο εκτίμησης των κρατών τίθεται ο προσηλυτισμός καθώς και η δυσανάλογη επιβολή κυρώσεων που εμποδίζουν την πρόσβαση στην εκπαίδευση για σημαντικό διάστημα. Τέλος σχετικά με τα παιδιά των Ρομά, αναγνωρίζεται ότι πρόκειται για μια ευάλωτη ομάδα για την οποία είναι πρακτικά δυσεπίτευκτη η ίση μεταχείριση στο εκπαιδευτικό σύστημα²⁷⁸.

4. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ

4.1. Η ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

4.1.1. ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Η θρησκευτική ελευθερία διακρίνεται εννοιολογικά από την ανεξιθρησκεία, που είναι η ανοχή ή αδιαφορία της Πολιτείας για τις όποιες θρησκευτικές πεποιθήσεις πρεσβεύουν οι πολίτες της. Η θρησκευτική ελευθερία συνιστά έννοια ευρύτερη της ανεξιθρησκείας και με συνταγματικά συγκεκριμένη εγγυητική λειτουργία, έχοντας ως σκοπό τη διπλή διασφάλιση του δικαιώματος των πολιτών, δηλαδή από τη μία να διαμορφώνουν ή να εκφράζουν ελεύθερα το περιεχόμενο της θρησκευτικής τους συνείδησης, από την άλλη να αξιώνουν από το κράτος, όχι απλώς αυτό να απέχει αδιάφορα, αλλά να αναλαμβάνει ενεργά κάθε απαραίτητη θεσμική πρωτοβουλία για την ολόπλευρη αναγνώριση και προστασία του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας²⁷⁹.

²⁷⁸ Σισυλιάνος, Λ., σελ. 705 επ.

²⁷⁹ Παπαγεωργίου, Κ. Εκκλησιαστικό Δίκαιο, σελ.136 επ.

Στην Ελλάδα συνταγματική αναφορά αρχικά στην ανεξιθρησκεία και ακολούθως στη θρησκευτική ελευθερία περιείχαν διατάξεις όλων των νεοελληνικών συνταγμάτων. Σήμερα, η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώνεται κυρίως στις συνταγματικές διατάξεις των άρθρων 13 (ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και ελευθερία της λατρείας), σε συνδυασμό με τις γενικές διατάξεις των άρθρων 2 παρ. 1 (σεβασμός της ιδιωτικής ζωής και ανθρώπινης αξιοπρέπειας), 5 παρ. 1 (ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας) καθώς και σε σχετικές ρυθμίσεις διεθνών συνθηκών, όπως έχει ήδη αναφερθεί, με σημαντικότερη την ΕΣΔΑ.

4.1.2. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Επιδιώκοντας μια σύντομη ιστορική αναδρομή για την παρουσία της θρησκευτικής ελευθερίας στα ελληνικά συνταγματικά κείμενα, πρέπει αρχικά να αναφερθεί ότι στο «Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος» του 1822 περιέχεται διάταξη (παρ. ά), που επαναλαμβάνεται κατά λέξη και στο σύνταγμα που ψηφίστηκε στη Β Εθνική Συνέλευση στο Άστρος της Κυνουρίας το 1823 (παρ. ά), κατά την οποία «*η επικρατούσα θρησκεία εις την Ελληνικήν επικράτειαν είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας, ανέχεται όμως η Διοίκησις της Ελλάδος πάσαν άλλην θρησκείαν, και αι τελεταί και ιεροπραγίαι εκάστης αυτών εκτελούνται ακωλύτως*». Εναργέστερα, το Πολιτικό Σύνταγμα που κατήρτισε και ψήφισε η Γ Εθνική Συνέλευση της Τροιζήνας το 1827, στο πρώτο του άρθρο διαλαμβάνει: «*Καθείς εις την Ελλάδα επαγγέλλεται τη θρησκείαν του ελευθέως και διά την λατρείαν αυτής έχει ίσην υπεράσπισιν*». Η δε της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας είναι η Θρησκεία της Επικρατείας».

Επιθυμία των συντακτών των κειμένων αυτών φαίνεται ότι ήταν να κατοχυρώσουν στο ανεξάρτητο ελληνικό Κράτος όχι απλώς την έννοια της θρησκευτικής ανοχής, ένα είδος ανεξιθρησκείας, αλλά ένα δικαίωμα θρησκευτικής ελευθερίας. Ήδη η πρώτη από τις διατάξεις που παρατέθηκαν, εκείνη του Συντάγματος Επιδαύρου, κάνει λόγο όχι μόνο για «ανοχή» κάθε άλλης θρησκείας, συνεπώς, αφού στο μείζον περιέχεται και το έλασσον, και δόγματος, αλλά και για ακώλυτη άσκηση της λατρείας. Ακόμα σαφέστερη είναι η δεύτερη διάταξη, εκείνη του Συντάγματος της Τροιζήνας, όπου άλλωστε γενικώς κατά αρτιότερο τρόπο κατοχυρώνονται τα ατομικά δικαιώματα, η οποία προτάσσει την καθιέρωση της ελευθερίας κάθε θρησκείας και στη συνέχεια διασφαλίζει ίση υπεράσπιση στην άσκηση της λατρείας μεταξύ των θρησκειών. Όσο

και αν φαίνεται παράξενο, οι διατάξεις των Συνταγμάτων αυτών της Επανάστασεων, προφανώς επηρεασμένες από τις ιδέες της γαλλικής και της αμερικανικής επανάστασεως, είναι περισσότερο φιλελεύθερες στο ζήτημα της διασφάλισης της θρησκευτικής ελευθερίας από εκείνες που καθιερώθηκαν στη συνέχεια, στην πορεία της συνταγματικής ιστορίας της Ελλάδος²⁸⁰.

Πράγματι, τα Συντάγματα του 1844 και 1864/1911 κατοχυρώνουν την ανεξιθρησκία (άρθρο 1 παρ. 1: «πάσα δε άλλη γνωστή θρησκεία είναι ανεκτή») και μόνο στο Σύνταγμα του 1927 καθιερώνεται πλέον η θρησκευτική ελευθερία (άρθρο 1 παρ. 3: «Η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως είναι απαραβίαστος»). Την ίδια διάταξη υιοθετεί και το Σύνταγμα του 1952 (άρθρο 2 παρ. 3 και 4). Το ισχύον Σύνταγμα (άρθρο 13 παρ. 1) περιλαμβάνει, στο μέρος που αναφέρεται στα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, τόσο τη διάταξη του Συντάγματος του 1952, ορίζοντας ότι «η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως είναι απαραβίαστος» (εδ. α), όσο και νέα διάταξη, κατά την οποία «η απόλαυσις των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται εκ των θρησκευτικών εκάστου πεποιθήσεων» (εδ. β').

Σε όλα τα Συντάγματα και συνταγματικά κείμενα της νεότερης Ελλάδας περιλαμβάνεται, όμως, συγχρόνως διάταξη που αναγνωρίζει και καθιερώνει την Ανατολική Ορθόδοξη του Χριστού Εκκλησία ως «επικρατούσα» θρησκεία στην ελληνική επικράτεια. Σχετικά με το εννοιολογικό περιεχόμενο του όρου «επικρατούσα θρησκεία», η κρατούσα γνώμη υποστηρίζει ότι αποτελεί απλή διακήρυξη περί του ότι οι Έλληνες κατά συντριπτική πλειοψηφία είναι χριστιανοί ορθόδοξοι και άρα ο όρος αυτός έχει περιγραφικό και όχι κανονιστικό χαρακτήρα²⁸¹.

Στο ισχύον Σύνταγμα, για πρώτη φορά, η διάταξη περί επικρατούσας θρησκείας διαχωρίζεται από εκείνην που καθιερώνει τη θρησκευτική ελευθερία και παρατίθεται αυτοτελώς (άρθρο 3 Σ.), ως ιδιαίτερο τμήμα των βασικών διατάξεων του Συντάγματος με τίτλο «Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας», πράγμα που παραγνωρίζει

²⁸⁰ Κονιδάρης, Ι., Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, σελ. 18

²⁸¹ Βλ. ενδεικτικά Τρωιανός, Παραδόσεις σελ. 94-95, Σπυρόπουλος, Φ., Το σύστημα των σχέσεων εκκλησίας-πολιτείας, σελ. 337-338, Παπαγεωργίου, Κ. ο.π. σελ. 71.

τη μεταξύ των δύο διατάξεων στενή συνάφεια και δεν μπορεί να θεωρηθεί κατά πολλούς επιτυχής καινοτομία²⁸².

4.1.3. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Το άρθρο 13 του ισχύοντος Συντάγματος του έτους 1975 (1986/2001/2008) προβλέπει τα εξής:

1. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός.

2. Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων. Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται.

3. Οι λειτουργοί όλων των γνωστών θρησκειών υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της Πολιτείας και στις ίδιες υποχρεώσεις απέναντί της, όπως και οι λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας

4. Κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους.

5. Κανένας όρκος δεν επιβάλλεται χωρίς νόμο, που ορίζει και τον τύπο του.

Όπως συνάγεται από τις ανωτέρω συνταγματικές διατάξεις, το γενικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας απαρτίζεται από δύο ίσης σπουδαιότητας εκδηλώσεις: την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης (13 παρ. 1) και την ελευθερία της λατρείας (13 παρ. 2-3). Καθόσον οι πιο πάνω διατάξεις δεν διακρίνουν, υποκείμενα του δικαιώματος είναι όχι μόνον οι έλληνες πολίτες αλλά και οι αλλοδαποί που ευρίσκονται στην ελληνική επικράτεια²⁸³.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ (FORUM INTERNUM)

Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, που κατοχυρώνεται στην παράγραφο 1 του άρθρου 13 του Συντάγματος δεν υπόκειται σε αναθεώρηση (110 παρ. 1). Το

²⁸² Κονιδάρης, Ι., ο.π. σελ. 18-19.

²⁸³ Κονιδάρης, Ι., ο.π. σελ.21

Σύνταγμα πανηγυρικός διακηρύσσει ότι η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Τούτο φαίνεται ως αυτονόητο, καθώς ως θρησκευτική συνείδηση νοείται η ενδιάθετη, μύχια πεποίθηση κάθε ανθρώπου σε σχέση με το «θείο», η οποία πεποίθηση μπορεί να έχει αρνητικό ή θετικό πρόσημο. Το απαραβίαστο εξάλλου ισχύει τόσο για τον κοινό νομοθέτη όσο και για τα καθ' έκαστον όργανα της κρατικής εξουσίας²⁸⁴.

Το δικαίωμα στην ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης αναλύεται στις ακόλουθες επιμέρους εκφάνσεις:

1. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης περιλαμβάνει την ελευθερία επιλογής, διατήρησης, αλλαγής ή εγκατάλειψης μίας συγκεκριμένης θρησκείας, καθώς και της επιλογής ή εγκατάλειψης της θρησκείας εν γένει, της αθρησκείας ή της αθεΐας, χωρίς δυσμενείς συνέπειες. Ως θρησκεία εννοούνται συνεπώς και οι αποκλίνουσες από αυτήν διδασκαλίες (αιρέσεις, σχίσματα), οι οποίες άλλωστε δεν επηρεάζουν τη νομική έννοια της θρησκείας, ακόμη δε, και η αρνητική γενικώς έναντι της θρησκείας στάση. Διευκρινίζεται ότι η ανωτέρω προστασία καλύπτει και όποιον προσχωρεί σε θρησκεία που δεν θεωρείται γνωστή, καθώς ο περιορισμός αυτός αφορά την ελευθερία της λατρείας (13 παρ. 2).²⁸⁵

2. Το δικαίωμα να δηλώνει κανείς ή να αποσιωπά τις όποιες θρησκευτικές πεποιθήσεις ή την ανυπαρξία τους. Αρκεί βέβαια να μην γίνεται με τρόπο που να συνιστά το έγκλημα του προσηλυτισμού. Καθένας δικαιούται να διακηρύσσει ατομικά ή ομαδικά, γραπτά ή προφορικά τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Εδώ εδράζεται και η άποψη ότι η αναγραφή του θρησκευόμενου στις αστυνομικές ταυτότητες είναι αντισυνταγματική όχι μόνο όταν είναι υποχρεωτική (άρθρο 3 παρ. 2 Ν. 1988/1991), αλλά ακόμη κι όταν είναι προαιρετική (άρθρο 3 παρ. 2 Ν.1599/1986), διότι στην περίπτωση αυτή από την απουσία δηλώσεως τεκμαίρεται η ύπαρξη ή έλλειψη θρησκευτικών πεποιθήσεων²⁸⁶. Μόνη εξαίρεση υποχρεωτικής δήλωσης του θρησκευόμενου συνιστά η δήλωση για στατιστικούς σκοπούς και εφόσον τηρούνται οι όροι της απρόσωπης και εμπιστευτικής μεταχείρισης των στοιχείων καθώς και οι

²⁸⁴ Κονιδάρης, Ι., ο.π. , σελ.23

²⁸⁵ Δαγτογλου,Π. ο.π., σελ. 378

²⁸⁶ ΣτΕ 2283/2001,2284/2001, 2285/2001, 2281/2001, 2282/2001

περιπτώσεις που η δήλωση του θρησκευόμενου συναρτάται με την παραγωγή συγκεκριμένων έννομων συνεπειών²⁸⁷.

3. Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς²⁸⁸. Πέραν των εκ του νόμου οριζομένων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου, η σύσταση, η λειτουργία και ο έλεγχος των λοιπών θρησκευτικών οργανώσεων διέπονται καταρχήν από τη νομοθεσία για τα σωματεία. Επίσης διασφαλίζεται και το αυτοδιοίκητο κάθε θρησκευόμενου, σύμφωνα με τα όσα προβλέπει το εσωτερικό κανονικό ή θρησκευτικό δίκαιο. Κατά συνέπεια, το Σύνταγμα αναγνωρίζει πλήρως το δικαίωμα της Ρωμαιοκαθολικής, Αγγλικανικής ή άλλης εκκλησίας ή θρησκευόμενου να ρυθμίζει το καθεστώς εσωτερικής οργάνωσης των νομικών προσώπων του σύμφωνα με το οικείο δίκαιο²⁸⁹.

4. Το δικαίωμα της θρησκευτικής ισότητας, ώστε οι όποιες θρησκευτικές πεποιθήσεις των πολιτών να μην αποτελούν αιτία άνισης μεταχείρισης τους από την Πολιτεία σε σχέση με τους άλλους κοινωνούς του δικαίου. Θρησκευτική ισότητα υπάρχει όταν τα μέλη μιας κοινωνίας απολαμβάνουν τα διάφορα, ατομικά, πολιτικά, φορολογικά ή άλλα δικαιώματα μιας έννομης τάξης, ανεξάρτητα από την ένταξή τους σε ορισμένη θρησκευτική κοινότητα ή τις θρησκευτικές τους απόψεις.

Ειδικότερο συνταγματικό έρεισμα της θρησκευτικής ισότητας βρίσκεται στο άρθρο 13 παρ. 1 εδ. β'²⁹⁰, όπου και κατοχυρώνεται ρητά, καθώς και στο πλαίσιο της γενικής αρχής της ισότητας του άρθρου 4 παρ. 1, το οποίο ορίζει ότι « *Οι Έλληνες είναι ίσοι*

²⁸⁷ Κονιδάρης, Ι. ο.π. σελ 23, Δαγκτόγλου, Π, ο.π. σελ. 378. Στην περίπτωση που κατ'εξάιρεση μια ορισμένη απασχόληση προϋποθέτει από τη φύση της ορισμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις π.χ. του καθηγητή θρησκευτικών (ΣτΕ1417/1949, πρακτικό 409/1977 αν και όχι του φοιτητή θεολογίας (ΣτΕ194/1987), είναι εύλογο να γίνεται δεκτό ότι η μη αποδοχή ή η εγκατάλειψη των θρησκευτικών πεποιθήσεων ή η άρνηση παροχής της σχετικής πληροφορίας δεν καλύπτεται από το δικαίωμα δηλώσεως ή αποσιώπησης.

²⁸⁸ Κονιδάρης, Ι. ο.π. σελ 24. Εκ του νόμου οριζόμενα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου είναι η Εκκλησία της Ελλάδος και οι οργανωτικές μονάδες της Ορθόδοξης Εκκλησίας αλλά και οι Ισραηλιτικές κοινότητες.

²⁸⁹ Διαφορετικά έκρινε η ΑΠ 360/1994, σύμφωνα με την οποία η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και οι υποδιαιρέσεις της μπορούν να αποκτήσουν τη νομική προσωπικότητα που προβλέπει όχι το κανονικό της δίκαιο αλλά μόνον το ελληνικό και βάσει των σχετικών διατάξεων. Συνεπεία τουτου, ακολούθησε η καταδίκη της Ελλάδος από το ΕΔΔΑ στην υπόθεση Καθολική Εκκλησία Παναγία των Χανίων, με την οποία αναγνωρίστηκε ότι αυτή η εκκλησιαστική κοινότητα έχει μια νομική προσωπικότητα *sui generis*. Βλ. Παπαγεωργίου, Κ., Εκκλησιαστικό δίκαιο, σελ. 164

²⁹⁰ Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός.

ενώπιον του νόμου», ειδικότερη εκδήλωση της οποίας είναι η θρησκευτική ισότητα. Ωστόσο, από την εφαρμογή της αρχής της ισότητας εξαιρούνται όσες δημόσιες θέσεις συνδέονται στενά με ορισμένο θρήσκευμα.

Παράλληλα, λογική απόρροια της ίδιας αρχής αποτελεί η άνιση μεταχείριση ουσιωδώς ανόμοιων περιπτώσεων ή καταστάσεων, διότι το αντίθετο οδηγεί σε όχι λιγότερο αυθαίρετη παραβίαση της συνταγματικής αρχής της ισότητας²⁹¹. Άνιση είναι η νομική μεταχείριση όταν στερείται μιας αντικειμενικής, πειστικής και λογικής αιτιολογίας. Αυτό κυρίως απαντάται, όταν όμοιες καταστάσεις τυγχάνουν διαφορετικής μεταχείρισης (από το νομοθέτη, το δικαστή ή τη διοίκηση) ή το αντίστροφο όταν αντιμετωπίζονται ως όμοιες καταστάσεις που διαφέρουν ουσιωδώς από τις κοινές περιπτώσεις. Τέλος, η νομική διάκριση ποτέ δεν μπορεί να παρίσταται ως δικαιολογημένη, όταν αντιβαίνει σε θεμελιώδη δικαιώματα, διότι η ισότητα νοείται, πάνω από όλα, ως ισότητα στην απόλαυση δικαιωμάτων²⁹².

5. Το δικαίωμα της θρησκευτικής εκπαίδευσης, που αναλύεται σε δύο συνιστώσες, α) το δικαίωμα των γονέων να παρέχουν στα παιδιά τους τη θρησκευτική αγωγή που αυτοί κρίνουν ως προσήκουσα καθώς και β) το δικαίωμα κάθε θρησκευόμενου να ιδρύει εκπαιδευτήρια με θρησκευτικούς σκοπούς, υπό την προϋπόθεση ότι δεν ασκείται στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας προσηλυτισμός. Ειδικότερα:

α) το δικαίωμα επιλογής θρησκευόμενου, θρησκευτικής εκπαίδευσης και γενικότερα μόρφωσης των ανηλίκων ανήκει στους γονείς, από κοινού, ως μέρος της γονικής μέριμνας, στο πλαίσιο της άσκησης της επιμέλειας του ανηλίκου (άρθρο 1518 ΑΚ)²⁹³. Ιδιαίτερα λεπτό είναι το ζήτημα της σύζευξης του δικαιώματος αυτού, (στο οποίο περιλαμβάνεται και η δυνατότητα της μη θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης π.χ. αθεΐα) με τη διάταξη του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος, σύμφωνα με την οποία βασική αποστολή του Κράτους είναι η παροχή παιδείας, που σκοπεύει και στην ανάπτυξη θρησκευτικής συνείδησης. Θα πρέπει για το λόγο αυτό να θεωρηθεί ότι το Κράτος εξαντλεί την υποχρέωση του με την πρόβλεψη θρησκευτικής διδασκαλίας, ενώ,

²⁹¹ ΣτΕ 1422/1986, Ολ.ΑΠ 690/1983

²⁹² Κονιδάρης, Ι., ο.π., σελ.24 επ, Παπαγεωργίου, Κ., ο.π, σελ.140 επ.

²⁹³ Σε περίπτωση διαφωνίας των γονέων αποφασίζει το δικαστήριο κατά το συμφέρον του ανηλίκου (άρθρο 1512 ΑΚ). Πάντως εάν η πνευματική ωριμότητα του ανηλίκου το επιτρέπει λαμβάνεται υπόψη και η γνώμη του πριν από τη λήψη της απόφασης (άρθρο 1511 ΑΚ).

παράλληλα οι γονείς διατηρούν πλήρες το δικαίωμα να αποσύρουν τα παιδιά τους από το μάθημα των θρησκευτικών όπως και από τον εκκλησιασμό και την προσευχή.

β) Το δικαίωμα της σύστασης και λειτουργίας ιδιωτικών θρησκευτικών εκπαιδευτηρίων από αλλόδοξους και αλλόθρησκους, φυσικά ή νομικά πρόσωπα, ασκείται μέσα στο πλαίσιο της γενικής νομοθεσίας για την παιδεία, σύμφωνα και με τη σχετική συνταγματική επιταγή (άρθρο 16). Στα εκπαιδευτήρια αυτά δεν επιτρέπεται να επιχειρείται αντιθρησκευτική ή αθεϊστική διδασκαλία ούτε προσηλυτισμός, ενώ παράλληλα απαιτείται να διασφαλίζεται το απαραβίαστο της θρησκευτικής συνείδησης όλων των μαθητών ανεξαιρέτως των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων²⁹⁴.

6. Τις ελευθερίες του πληροφορείσθαι και του εκπαιδευέσθαι που μόνες επιτρέπουν τη σωστή διαμόρφωση της θρησκευτικής συνείδησης. Η αποδοχή θρησκευτικών πληροφοριών και εκπαίδευσης ουδέποτε είναι παράνομη, αλλά αντιθέτως προστατεύεται από την κατοχύρωση της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης. Η ελευθερία αυτή περιλαμβάνει και την ελευθερία άρνησης κάθε θρησκευτικής πληροφόρησης.

7. Το δικαίωμα να μην εξαναγκάζεται κανένας σε ενέργειες που είναι αντίθετες με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Έτσι, αλλόθρησκοι και αλλόδοξοι μαθητές δεν είναι υποχρεωμένοι να παρακολουθήσουν το μάθημα των θρησκευτικών της επικρατούσας θρησκείας ή κρατούμενοι να συμμετάσχουν στον κοινό εκκλησιασμό. Ως εφαρμογή του ιδίου δικαιώματος μπορεί να θεωρηθεί η άρνηση της δόσεως «δικονομικού όρκου» σε δικαστήριο ή βεβαιωτικού όρκου κατά την ανάληψη μιας δημόσιας υπηρεσίας, όταν η ενέργεια αυτή συγκρούεται με τις θρησκευτικές αντιλήψεις του εμπλεκόμενου. Οι μη ορθόδοξοι ορκίζονται κατά τον τύπο της θρησκείας τους, αν αναγνωρίζει τον όρκο. Σε αντίθετη περίπτωση, αντί όρκου δίνεται διαβεβαίωση με επίκληση της τιμής και συνείδησης του υποχρέου. Το ίδιο ακολουθείται και για τους άθεους ή άθρησκους²⁹⁵.

²⁹⁴ Κονιδάρης, Ι., ο.π. σελ.26 επ, Παπαγεωργίου, Κ., ο.π. σελ.144 επ.

²⁹⁵ Παπαγεωργίου, Κ., ο.π., σελ.146 επ., Δαγτόγλου, Π., ο.π, σελ. 382 επ.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ (FORUM EXTERNUM)

Η θρησκευτική ελευθερία θα παρέμενε στην ουσία γράμμα κενό, εάν η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης δεν συνοδευόταν από τη συνταγματική κατοχύρωση και της ελευθερίας της λατρείας. Δηλαδή, της ελευθερίας εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων και άσκησης όλων εκείνων των καθηκόντων που απορρέουν από την ένταξη σε μια θρησκευτική κοινότητα, ιδίως των λατρευτικών. Πράγματι το Σύνταγμα ορίζει στο άρθρο 13 παρ. 2 ότι «Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων». Η λατρεία μπορεί να τελείται ατομικά ή ομαδικά, ιδιωτικά ή δημόσια σε ειδικούς χώρους αφιερωμένους στη λατρεία, η ονομασία των οποίων ποικίλλει κατά θρησκευτική κοινότητα (ναοί, ευκτήριοι οίκοι, τεμένη, συναγωγές κ.α.) ή στο ύπαιθρο (λιτανείες κ.α.). Όλες οι γνωστές θρησκείες είναι όχι απλώς ανεκτές αλλά ελεύθερες.

Σοβαρός περιορισμός στην ελευθερία άσκησης της λατρείας τίθεται από την ίδια τη διάταξη που την καθιερώνει και τούτο σε αντίθεση με τις ανάλογες διατάξεις ξένων συνταγμάτων και διεθνών συμβάσεων. Πρόκειται για τον περιορισμό της «γνωστής» θρησκείας. Η έννοια της γνωστής θρησκείας συνιστά αόριστη νομική έννοια και ως εκ τούτου το περιεχόμενο της έχει διαπλασθεί από τη νομολογία του ανώτατου διοικητικού δικαστηρίου. Σύμφωνα με αυτήν, γνωστή θρησκεία δεν σημαίνει αναγνωρισμένη, αλλά θρησκεία με φανερά δόγματα και διδασκαλία και φανερή λατρεία ενώ δεν προϋποθέτει μύηση²⁹⁶. Κατά τεκμήριο κάθε θρησκεία είναι γνωστή εκτός αν αποδεικνύεται από τις αρχές ο κρυφός της χαρακτήρας ή αντίθεση της λατρείας της στη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Για τον καθορισμό της γνωστής θρησκείας δεν ασκεί καμία επίδραση εάν πρόκειται για παλαιά ή νέα θρησκεία, ο μεγάλος ή μικρός αριθμός οπαδών, όπως και το εάν συνιστά αίρεση σε σχέση με άλλη γνωστή θρησκεία. Το Συμβούλιο της Επικρατείας έχει κρίνει ως γνωστές θρησκείες, τις θρησκευτικές κοινότητες των Μεθοδιστών, των Μαρτύρων του Ιεχωβά, των Ευαγγελιστών, της Ελληνικής Ευαγγελικής Εκκλησίας κ.α.²⁹⁷.

²⁹⁶ ΣτΕ 2105/1975 Ολομ, 2106/1975 Ολομ, 2139/1975, 2004/1991

²⁹⁷ ΣτΕ 2274/1962, Ολ. ΣτΕ 2105-06/1975, Ολ. ΣτΕ 2058/1957. Βλ. Παπαγεωργίου, Κ., ο.π. σελ. 148

Σύμφωνα με το Σύνταγμα, οι λειτουργοί όλων των γνωστών θρησκειών υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της πολιτείας και τις ίδιες υποχρεώσεις, όπως και οι λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας (άρθρο 13 παρ. 3). Η διάταξη αυτή, η οποία προστέθηκε για πρώτη φορά στο Σύνταγμα του 1975, επικρίθηκε, διότι οι υποχρεώσεις δεν αντιστοιχούν και στα ίδια δικαιώματα με εκείνα των λειτουργών της επικρατούσας θρησκείας. Στο πλαίσιο της εποπτείας της Πολιτείας στους λειτουργούς όλων των γνωστών θρησκειών ρυθμίζονται και οι όροι για την είσοδο αλλοδαπών θρησκευτικών λειτουργών στη χώρα^{298 299}.

Στενά συνδεδεμένο με τη ελευθερία της λατρείας είναι το δικαίωμα της ίδρυσης από κάθε θρησκευτική κοινότητα των χώρων τέλεσης της λατρείας. Η μέριμνα για την εξεύρεση και ανοικοδόμηση ανήκει σε κάθε θρησκευτική κοινότητα, στην Πολιτεία δε, ανήκει η εξασφάλιση των ίσων όρων για την ίδρυση των αναγκαίων χώρων και γενικά το ακώλυτο της λατρείας. Τούτο, όμως, δεν εξασφαλίζεται πάντοτε στη νομοθεσία και την πράξη, παρά την συνταγματική πρόβλεψη. Ειδικότερα ισχύουν διαφορετικά συστήματα κανόνων για την ίδρυση ναών της επικρατούσας θρησκείας από τη μία και όλων των άλλων θρησκευτικών κοινοτήτων από την άλλη. Ειδικότερα, η ίδρυση Ορθόδοξου χριστιανικού ναού προϋποθέτει έγκριση του επιχώριου μητροπολίτη και οικοδομική άδεια της διευθύνσης ναοδομίας της ΕΚΥΟ. Οι νόμιμες προϋποθέσεις για την ίδρυση και τη λειτουργία ναών και ευκτηρίων οίκων αλλόδοξων και αλλοθρήσκων διαφοροποιούνται. Για τους μεν ναούς απαιτείται ενυπόγραφη αίτηση από τους αρχηγούς 50 τουλάχιστον οικογενειών, με βεβαιωμένο μτομγνησιο της υπογραφής από αστυνομική αρχή, η οποία υποβάλλεται προς έγκριση από τον Υπουργό Παιδείας και Θρησκευμάτων καθώς και η περιφέρεια που διαμένουν να μην είναι κοντά σε άλλο ομόδοξο ναό. Για την ίδρυση ευκτηρίου οίκου απαιτούνται ενυπόγραφη αίτηση των πιστών που υποβάλλεται από τον ποιμένα τους στο Υπουργείο³⁰⁰, βεβαίωση γνησίου των υπογραφών από το δήμαρχο καθώς και

²⁹⁸ Βλ. άρθρα 6 Ν.3852/2010 και 39 Ν. 3386/2005

²⁹⁹ Δαγτογλου, Π. , ο.π. σελ. 384 επ. , Κονιδάρης, Ι., ο.π. σελ.30 επ.

³⁰⁰ Ολ.ΣτΕ 4202/2012 έγκριση της λειτουργίας ευκτηρίου οίκου: δεν αντίκειται στο Σ η προηγούμενη χορήγηση από τη διοίκηση άδειας για την ανέγερση ή τη θέση σε λειτουργία ευκτηρίου οίκου, ως χώρου θρησκευτικής λατρείας ετεροδόξων ή ετεροθρήσκων. Η διοίκηση οφείλει να χορηγήσει την άδεια εάν διαπιστώσει ότι η θρησκεία είναι γνωστή. Το καθιερωθέν σύστημα προληπτικού διοικητικού ελέγχου προς χορήγηση άδειας ανεγέρσεως ή λειτουργίας ευκτηρίου οίκου δεν αντίκειται στο σύνολό του ούτε στο Σύνταγμα ούτε στην ΕΣΔΑ. Αντιβαίνει στα άρθρα 13 παρ. 2. και 9 ΕΣΔΑ ως ανεπίτρεπτα

άδεια υπουργού. Αν συντρέχουν οι προϋποθέσεις η διοίκηση υποχρεούται να παράσχει την άδεια³⁰¹.

ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Το Σ περιορίζει τη θρησκευτική ελευθερία τριπλά. Πρώτον αποκλείει την απαλλαγή από έννομες υποχρεώσεις για θρησκευτικούς λόγους καθόσον ορίζει στο άρθρο 13 παρ. 4 ότι *«κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους»*. Δεύτερον απαγορεύει ορισμένες θρησκευτικές εκδηλώσεις και τρίτον υπάγει όλους τους θρησκευτικούς λειτουργούς στην κρατική εποπτεία³⁰².

Σχετικά με την πρώτη κατηγορία περιορισμών, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν μπορούν να αποτελέσουν δικαιολογία για να απαλλαγεί κανείς από τις υποχρεώσεις του απέναντι στο Κράτος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα κάμψης αυτών αναφέρεται συνήθως η εκπλήρωση των φορολογικών υποχρεώσεων τις οποίες κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί επικαλούμενος τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις ή το γεγονός ότι από τα έσοδα των φόρων χρηματοδοτούνται έργα ή πολιτικές αντίθετες με τη θρησκευτική του συνείδηση³⁰³.

Ιδιαίτερης πρακτικής σημασίας ζήτημα στην ενότητα της εκπλήρωσης των καθηκόντων απέναντι στο κράτος συνιστά η εκπλήρωση των στρατιωτικών υποχρεώσεων από εκείνα τα άτομα, που για θρησκευτικούς ή ιδεολογικούς λόγους αποκρούουν τη στράτευση γενικά είτε την ένοπλη υπηρεσία στο στράτευμα (αντιρρησίες συνείδησης). Ήδη, η αναθεώρηση του Σ το 2001, σε μια ερμηνευτική δήλωση, που προστέθηκε στο άρθρο 4 Σ εξουσιοδοτούσε ρητά τον νομοθέτη να

περιοριστική της ελευθερίας θρησκευτικής λατρείας η διάταξη του άρθρου 1 παρ. 3 του ΒΔ/τος της 20.5/2.6.1939 (εξάρτηση χορήγησης άδειας από την κρίση του Υπουργού περί συνδρομής «ουσιαστικών λόγων», δήλωση τόπου κατοικίας από τους αιτούντες, βεβαίωση γνησίου υπογραφής από Δήμαρχο ή Πρόεδρο Κοινότητας).

³⁰¹ Παπαγεωργίου, Κ. ο.π. σελ. 149 επ.

³⁰² Δαγτόγλου, Π., ο.π. σελ. 401

³⁰³ Παπαγεωργίου, Κ. ο.π. σελ. 152

εισαγάγει εναλλακτική θητεία για αντιρρησίες συνείδησης³⁰⁴. Σήμερα πλέον προβλέπεται ότι «όσοι λόγω των θρησκευτικών ή ιδεολογικών τους πεποιθήσεων αρνούνται να εκπληρώσουν τη στρατιωτική τους υποχρέωση, υποχρεούνται να εκπληρώσουν άοπλη στρατιωτική υποχρέωση ή εναλλακτική υπηρεσία»³⁰⁵, την οποία ρυθμίζει ο νόμος ιδιαίτερα Δικαίωμα άρνησης στρατιωτικής υπηρεσίας αναγνωρίζεται πλέον όχι μόνο για θρησκευτικές αλλά και ιδεολογικές πεποιθήσεις. Η διάρκεια της άοπλης υπηρεσίας δεν είναι μακρότερη της ένοπλης και γενικά δεν τιμωρείται ούτε απαλλάσσεται των καθηκόντων του ο αντιρρησίας συνείδησης αλλά η υποχρέωση προσαρμόζεται στις επιταγές των πεποιθήσεων του³⁰⁶.

Επίσης, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν μπορούν να αποτελέσουν δικαιολογία και για να αρνηθεί κανείς τη συμμόρφωση του στους νόμους (άρθρο 13 παρ.4 Σ). Οι νόμοι αυτοί είναι οι γενικής ισχύς νόμοι, όπως ο γενικός οικοδομικός Κανονισμός, που θα πρέπει να αφορούν στην προάσπιση σπουδαίου έννομου αγαθού, το οποίο ενδιαφέρει το κοινωνικό σύνολο και επίσης προστατεύεται από το Σύνταγμα, όπως η δημόσια τάξη και ασφάλεια, ή η δημόσια υγεία.

Σχετικά με τη δεύτερη κατηγορία περιορισμών, το Σύνταγμα απαγορεύει ρητά ορισμένες θρησκευτικές εκδηλώσεις. Απαγορεύει την άσκηση της λατρείας με τρόπο που να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Παρότι το Σ διακρίνει τις δύο έννοιες, αυτές εξετάζονται ομού ως ενιαίος φραγμός στην άσκηση της λατρείας, επειδή στη δημόσια τάξη με την ευρεία έννοια περιλαμβάνονται τα χρηστά ήθη. Προφανώς αντίθετες στην ελληνική δημόσια τάξη θα ήταν θρησκευτικές πεποιθήσεις, οι οποίες θα περιλάμβαναν στη λατρεία τους ανθρωποθυσίες ή τη λήψη ναρκωτικών ουσιών ή θα υπέβαλαν τους πιστούς τους σε σωματικές κακώσεις³⁰⁷.

³⁰⁴ Η διάταξη της παραγράφου 6 δεν αποκλείει να προβλέπεται με νόμο η υποχρεωτική προσφορά άλλων υπηρεσιών, εντός ή εκτός των ενόπλων δυνάμεων (εναλλακτική θητεία), από όσους έχουν τεκμηριωμένη αντίρρηση συνείδησης για την εκτέλεση ένοπλης ή γενικά στρατιωτικής υπηρεσίας.

³⁰⁵ Άρθρο 5 παρ. 3 Ν3421/2005

³⁰⁶ Εκπληρώνεται σε υπηρεσία φορέων του δημοσίου τομέα και συνίσταται στην παροχή υπηρεσιών κοινής ωφέλειας σε περιοχές εκτός Αθηνών, Θεσσαλονίκης, τόπο γεννήσεως, καταγωγής ή διαμονής που καθορίζονται με απόφαση του Υπουργού Άμυνας, η οποία δεν δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως Βλ. Άρθρο 60 παρ.1 Ν3421/2005 όπως αντικαταστάθηκε από 78 στ' Ν. 3883/2010 καθώς και άρθρο 61 παρ. 1Ν.3421/2005 όπως τροποποιήθηκε με το άρθρο 78 η Ν3883/2010

³⁰⁷ Κονιδάρης, Ι., ο.π., σελ.34 επ,

Επίσης, ρητά προβλέπεται στο Σύνταγμα ότι ο προσηλυτισμός απαγορεύεται, χωρίς διάκριση υπέρ ή κατά οποιασδήποτε θρησκείας. Σύμφωνα με την ειδική ποινική νομοθεσία³⁰⁸, προσηλυτισμός είναι η άμεση ή έμμεση προσπάθεια διεισδύσεως στη θρησκευτική συνείδηση του άλλου και με σκοπό τη μεταβολή της, ιδίως όταν τούτο γίνεται με τη χρήση κάθε μορφής παροχών ή υποσχέσεων με απατηλά μέσα ή με κατάχρηση της απειρίας ή εμπιστοσύνης του άλλου ή με εκμετάλλευση της ανάγκης και της πνευματικής αδυναμίας του. Δεδομένου όμως, ότι το νομοθετικό κείμενο είναι παλαιότερο κατά 35 χρόνια του ισχύοντος Συντάγματος και αποτελεί νομοθετικό προϊόν της δικτατορίας, δεν αποδίδεται κατ'ανάγκη η σημερινή έννοια του προσηλυτισμού. Σημασία έχει εν πάση περιπτώσει ότι ως προσηλυτισμός δεν νοείται η χρήση πειθούς και επιχειρημάτων. Ο πυρήνας της αξιόμιπτης συμπεριφοράς έγκειται στα μέσα που χρησιμοποιούνται για να επιτευχθεί ο προσηλυτισμός. Μόνο με αυτή την αντίληψη του προσηλυτισμού, ως προσπάθειας διείσδυσης στη θρησκευτική συνείδηση του άλλου με αθέμιτα μέσα, αποκτά η απαγόρευση του άρθρου 13 παρ. 2 εδ. 3 μια έννοια που εναρμονίζεται με τον φιλελευθερο χαρακτήρα του Σ³⁰⁹.

Σχετικά με την τρίτη κατηγορία περιορισμών, το Σ υπάγει όλους τους θρησκευτικούς λειτουργούς σε κρατική εποπτεία και σε ορισμένες περιπτώσεις, χωρίς διάκριση ανάμεσα στην επικρατούσα και τις άλλες θρησκείες. Η εποπτεία αυτή έχει ως μόνο περιεχόμενο τον έλεγχο τήρησης του Σ και των νόμων και δεν επιτρέπεται να εξελίσσεται σε μέθοδο κηδεμόνευσης³¹⁰ μιας ορισμένης ή κάθε θρησκείας από το κράτος.

³⁰⁸ (άρθρο 4 παρ.2 AN 1363/1938, όπως αντικαταστάθηκε από το άρθρο 2 AN 1672/1939)

³⁰⁹ Δαγτόγλου, Π., ο.π. σελ. 409

³¹⁰ Δαγτόγλου, Π., ο.π. σελ. 410

4.2. ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ: ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ

4.2.1. ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Η εκπαίδευση γενικότερα και η θρησκευτική εκπαίδευση ειδικότερα βρίσκονται εντός ενός πεδίου που διασταυρώνονται κρατικά καθήκοντα με συνταγματικές ελευθερίες. Από τη μία πλευρά είναι το κρατικό καθήκον παροχής θρησκευτικής εκπαίδευσης, το οποίο προσδιορίζεται τόσο από τις συνταγματικές και νομοθετικές ρυθμίσεις όσο και από την παράδοση και τους δεσμούς που έχει αναπτύξει η εκκλησία με το εκπαιδευτικό σύστημα³¹¹ καθώς και τις έξεις που έχουν διαπλαστεί. Στην άλλη πλευρά ευρίσκεται η θρησκευτική ελευθερία, που όπως προαναφέρθηκε, η ιστορική καταβολή της εδράζεται στους θρησκευτικούς πολέμους στην Ευρώπη και πηγάζει από το κίνημα της θρησκευτικής ανεκτικότητας, τον πρόδρομο του φιλελευθερισμού.

Στην Ελλάδα, το μάθημα των θρησκευτικών, στο πλαίσιο της σχολικής εκπαίδευσης, αποτελεί ένα τόπο, όπου συναντώνται οι θρησκευτικές αντιλήψεις των γονέων με το καθήκον της πολιτείας να μεριμνά για τη θρησκευτική εκπαίδευση των ανηλίκων.

4.2.2 ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Στην παρούσα υποενότητα θα επιχειρηθεί να παρουσιαστεί συνοπτικά και συστηματοποιημένα η μορφή και το περιεχόμενο της θρησκευτικής εκπαίδευσης στα ευρωπαϊκά κράτη. Πρώτα όμως πρέπει να γίνει η εξής επισήμανση. Η σχέση κράτους και εκκλησίας, όπως αποτυπώνεται στα συντάγματα των χωρών, δεν προσδιορίζει πάντα τη θέση και το χαρακτήρα που κατέχει η θρησκευτική εκπαίδευση στο σχολείο, γεγονός το οποίο θα καταδειχθεί στη συνέχεια. Άλλωστε μια σειρά εκπαιδευτικών πρακτικών, όπως η συλλογική λατρεία, η προσευχή, οι σχολικές εορτές, εξακολουθούν να υπογραμμίζουν την καθοριστική παρουσία της θρησκείας στην εκπαίδευση. Πάντως, για την Ελλάδα, οι συγκριτικές αναφορές ως προς το θέμα, έχουν σχετική μόνο αξία, αφού τα ελληνικά συνταγματικά δεδομένα (και ιδίως

³¹¹ Βλ. Σωτηρέλη, Γ., Θρησκεία και Εκπαίδευση, σελ.213 επ.

οι διατάξεις των άρθρων 3 παρ. 1 και 16 παρ.2 Συντάγματος) εμφανίζουν μια αξιοσημείωτη ιδιαιτερότητα για τον ευρωπαϊκό χώρο³¹².

Στον ευρωπαϊκό χώρο και στις ΗΠΑ διαμορφώθηκαν σε αδρές γραμμές τρία συστήματα θρησκευτικής εκπαίδευσης³¹³. Ένα είναι το σύστημα πλήρους αποκοπής της θρησκείας από την εκπαίδευση που συνεπάγεται την απουσία ειδικού μαθήματος θρησκευτικών. Αυτό εφαρμόζουν για παράδειγμα η Γαλλία και οι Η.Π.Α. Όλες οι αναφορές που αφορούν το ρόλο της θρησκείας στην εξέλιξη του πολιτισμού περιλαμβάνονται στην ιστορία και σε άλλα συναφή μαθήματα όπως ο πολιτισμός των θρησκείων.

Ωστόσο στη Γαλλία, στη χώρα όπου ο κοσμικός χαρακτήρας του κράτους είναι κατοχυρωμένος, υπάρχει η δυνατότητα ίδρυσης επιχορηγούμενων σχολείων από θρησκευτικές κοινότητες με εκπαίδευση κατηχητικού χαρακτήρα για όσους το επιθυμούν. Τυχόν προσπάθεια εκπαιδευτικού λειτουργού να επηρεάσει τους μαθητές υπέρ ή κατά οποιουδήποτε θρησκεύματος συνιστά πειθαρχικό αδίκημα³¹⁴.

Το δεύτερο σύστημα υιοθετεί το λεγόμενο θρησκευσιολογικό πρότυπο, το οποίο εφαρμόζεται στις σκανδιναβικές χώρες, στην Αγγλία και εν μέρει στην Ολλανδία. Σύμφωνα με το συγκεκριμένο πρότυπο, το μάθημα των θρησκευτικών προσλαμβάνει τα χαρακτηριστικά μιας ουδέτερης κοσμοθεωρητικής ενημέρωσης και είναι υποχρεωτικό ή μη, ενώ δίδεται μέριμνα ποσοτικά στις πολυπληθέστερες θρησκευτικές κοινότητες. Η Αγγλία, που υιοθετεί αυτή τη μορφή εκπαίδευσης, είναι κράτος με επίσημη θρησκεία, την αγγλικανική εκκλησία στην κεφαλή της οποίας βρίσκεται η Βασίλισσα της Αγγλίας. Ειδικότερα για την Αγγλία, το μάθημα των θρησκευτικών έχει πάψει από το 1870 να έχει κατηχητικό χαρακτήρα. Σύμφωνα με το Νόμο του 1888, τα διδακτικά προγράμματα του μαθήματος οφείλουν να είναι μη

---

³¹² Μαντζούφας, Π., «Θρησκεία και εκπαίδευση: Το ιστορικό και συνταγματικό πλαίσιο της θρησκευτικής εκπαίδευσης», <http://constitutionalism.gr/site/wp-content/mgdata/pdf/4mantzoufasthriseia0550511.pdf> σελ. 7

³¹³ Βέβαια η κατηγοριοποίηση είναι κατ' ανάγκην σχηματική καθώς υπάρχει μια μεγάλη διαφοροποίηση μεταξύ των μορφών θρησκευτικής εκπαίδευσης από χώρα σε χώρα αλλά και στο εσωτερικό της ίδιας χώρας όταν αυτή έχει ομοσπονδιακή δομή και δεν επικρατεί ενιαίο εκπαιδευτικό σύστημα, αλλά γίνεται προκειμένου να έχουμε μια σφαιρική εικόνα της κατάστασης.

³¹⁴ Χρυσόγονος, Κ., θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία, σελ. 90-91

κατηχητικά και να μη στηρίζονται σε βιβλία που απηχούν απόψεις ενός συγκεκριμένου δόγματος³¹⁵.

Το τρίτο σύστημα είναι αυτό της προαιρετικής θρησκευτικής εκπαίδευσης το οποίο υιοθετούν όλες οι υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες πλην Ιρλανδίας, Ελλάδας, Βουλγαρίας, Πολωνίας, Ουγγαρίας και Λιθουανίας. Το σύστημα αυτό έχει στοιχεία ομολογιακής διδασκαλίας, ενώ οι μαθητές μπορούν να απαλλαγούν ή να επιλέξουν άλλα συναφή μαθήματα χωρίς να απαιτείται να κάνουν οποιαδήποτε δήλωση πίστης ή άλλης μορφής δικαιολόγησης της επιλογής τους. Σε πολλές από τις ευρωπαϊκές χώρες η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών γίνεται σε ομολογιακή βάση- στις πληθυσμιακά ευάριθμες θρησκευτικές κοινότητες και εφόσον υπάρχει ένας επαρκής αριθμός μαθητών- από αντίστοιχους δασκάλους που υποδεικνύονται από τις θρησκευτικές κοινότητες, ενώ συχνά το μάθημα δε βαθμολογείται ούτε εξετάζεται³¹⁶.

Η πλήρης προαιρετική μορφή του π.χ. στο ιταλικό εκπαιδευτικό σύστημα συνιστά συνταγματική απαίτηση. Το περιεχόμενο του μαθήματος είναι μονοφωνικό και διαμορφώνεται κατόπιν συμφωνίας κράτους και καθολικής εκκλησίας. Μάλιστα, σε απόφαση του, το Συνταγματικό δικαστήριο της Ιταλίας, το 1997, δέχτηκε γενικότερα ότι το Σύνταγμα αποκλείει τη μετατροπή της θρησκείας σε εργαλείο για την εξυπηρέτηση σκοπών του κράτους ή το αντίστροφο. Έκρινε επίσης, ότι από τις σχετικές με τη θρησκεία διατάξεις του συντάγματος, συνάγεται η αρχή του κοσμικού κράτους, που επιτάσσει την τήρηση ίσων αποστάσεων εκ μέρους του νομοθέτη σε όλες τις θρησκείες.

Αξιοσημείωτη είναι και η περίπτωση της Δανίας, αφού στην παράγραφο 4 του δανικού συντάγματος κατ' αναλογία με το άρθρο 3 του ελληνικού, προβλέπεται ότι «η ευαγγελική-λουθηρανική εκκλησία είναι η δανική λαϊκή εκκλησία και υποστηρίζεται ως τέτοια από το κράτος». Ωστόσο, εδώ και δεκαετίες, η εκπαιδευτική νομοθεσία προβλέπει ότι, αν και η διδασκαλία της εκκλησίας αυτής αποτελεί τον

³¹⁵ Το ακριβές περιεχόμενο της διδακτέας ύλης καθορίζεται σε κάθε περιοχή από επιτροπές που συγκροτούνται με τη συμμετοχή εκπροσώπων των σχολικών αρχών, των εκπαιδευτικών λειτουργών, της αγγλικανικής εκκλησίας και των άλλων εκκλησιών, εφόσον αυτές διαθέτουν επαρκή αριθμό πιστών στη συγκεκριμένη περιοχή. Βλ. Χρυσόγονος, Κ., θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία, σελ. 94-5.

³¹⁶ Μαντζούφας, Π., Θρησκεία και εκπαίδευση. Το ιστορικό και συνταγματικό πλαίσιο της θρησκευτικής εκπαίδευσης,

<http://constitutionalism.gr/site/wp-content/mgdata/pdf/4mantzoufasthriseia0550511.pdf>, σελ 2 επ.

πυρήνα του μαθήματος των θρησκευτικών στα σχολεία, παρέχονται πάντως και γνώσεις για άλλες θρησκείες και κοσμοθεωρίες, ενώ υπάρχει δικαίωμα απαλλαγής οποιουδήποτε μαθητή με απλή δήλωση του κηδεμόνα του. Η συνταγματικότητα των προβλέψεων αυτών δεν αμφισβητείται³¹⁷.

4.2.3 ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Η εκπαίδευση κατά το ελληνικό Σύνταγμα (άρθρο 16) αποτελεί ένα από τα βασικά καθήκοντα του κράτους, ορίζεται ως υποχρεωτική εννιαετούς διάρκειας που υπηρετεί συγκεκριμένες αρχές ανάμεσα στις οποίες συγκαταλέγεται και η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης. Το κρατικό εκπαιδευτικό καθήκον υλοποιείται κυρίως στο χώρο της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όπου η παιδεία παρέχεται με τους όρους που διαγράφει το αναλυτικό πρόγραμμα κάθε βαθμίδας και τάξης και το οποίο παραμένει δεσμευτικό για την τήρησή του από την ιδιωτική και τη δημόσια εκπαίδευση.

Το ζήτημα της θρησκευτικής εκπαίδευσης στη χώρα μας, ήρθε αρχικά στο προσκήνιο της επικαιρότητας με αφορμή δύο αποφάσεις του ΣΤ΄ Τμήματος του ΣτΕ. Με την πρώτη³¹⁸ ακυρώθηκε απόφαση του συλλόγου διδασκόντων ενός Γυμνασίου για τον χαρακτηρισμό της διαγωγής ενός μαθητή ως επίμεμπτης, επειδή ο τελευταίος μεταξύ άλλων διακωμωδούσε το μάθημα των θρησκευτικών και αρνήθηκε να απαγγείλει την προσευχή του Σχολείου. Με τη δεύτερη, που στηρίχθηκε αρκετά σε σκέψεις της προηγούμενης, ακυρώθηκε κανονιστική υπουργική απόφαση, ως προς τον περιορισμό από δύο σε μία ώρα εβδομαδιαίως της διδασκαλίας των θρησκευτικών στη Β΄ και Γ΄ Λυκείου³¹⁹.

Το ΣτΕ, στηριζόμενο στο άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος, δέχτηκε ότι οι μαθητές πρέπει να μετέχουν στις σχολικές εκδηλώσεις και να παρακολουθούν το μάθημα των θρησκευτικών, το οποίο πρέπει να διδάσκεται στα σχολεία σύμφωνα με τις αρχές της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας επί ικανό αριθμό ωρών εβδομαδιαίως. Εάν όμως

³¹⁷ Χρυσόγονος, Κ., ο.π., σελ. 95-6.

³¹⁸ ΣτΕ 3356/1995, ΤοΣ 1996, σελ. 506 επ.

³¹⁹ ΣτΕ 2176/1998, ΕΔΔ 1998, σελ. 885 επ.

οι μαθητές ή οι γονείς τους, δυνάμει των άρθρων 13 Σ, 9 της ΕΣΔΑ και του 2^{ου} ΠΠΠ αυτής, δηλώσουν προς τον διευθυντή του σχολείου ότι για λόγους θρησκευτικής συνείδησης, ήτοι διότι είναι ετερόθρησκοι, ετερόδοξοι ή άθεοι, δεν επιθυμούν να παρακολουθήσουν τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών ή να μετάσχουν στις άλλες θρησκευτικές εκδηλώσεις, ο διευθυντής έχει υπηρεσιακό καθήκον να προβεί σε όλες τις αναγκαίες ενέργειες, ώστε οι μαθητές αυτοί να απέχουν από τις θρησκευτικές εκδηλώσεις και να μην παρακολουθήσουν το μάθημα των θρησκευτικών, χωρίς βέβαια η αποχή τους να συνεπάγεται οποιασδήποτε μορφής κύρωση. Η παραπάνω δήλωση του μαθητή ή των γονιών του δεν απαγορεύεται από το άρθρο 13 Σ, διότι δεν αποτελεί μέσο προς δίωξη του μαθητή λόγω των ενδεχομένων διαφορετικών θρησκευτικών του πεποιθήσεων, αλλά αντιθέτως, αποβλέπει στο να διευκολύνει το μαθητή να απολαύσει ανεμπόδιστα την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης³²⁰.

Στις απόψεις αυτές ασκήθηκε έντονη κριτική με επιχειρήματα βασισμένα στο σύνταγμα (13 παρ. 1) και στην ΕΣΔΑ (άρθρο 9), από όπου συνάγεται ότι για να προστατευθεί η θρησκευτική ελευθερία των μισθωτών, συμβατή με το Σύνταγμα θα ήταν είτε μια προαιρετική θρησκευτική εκπαίδευση είτε μια εκπαίδευση θρησκευσιολογικού τύπου.

Τις απόψεις αυτές συμμερίστηκε εν μέρει το ΣτΕ και με το πρακτικό 347/2002 ακολούθησε μια διαφορετική προσέγγιση. Αντικείμενο της επεξεργασίας ήταν η διάταξη ενός σχεδίου προεδρικού διατάγματος σύμφωνα με την οποία «στα μονοθέσια, διθέσια και τριθέσια δημοτικά σχολεία τοποθετούνται πολίτες των κρατών μελών της ΕΕ μόνον εφόσον είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι». Αφού υπενθυμίζονται όσα κρίθηκαν με τις αποφάσεις 2279-2285/2001³²¹ της Ολομέλειας και η νομολογία του ΣτΕ, σύμφωνα με την οποία κατά την έννοια του άρθρου 13 δεν είναι επιτρεπτή η θέσπιση ως τυπικού προσόντος ή κωλύματος για την κατάληψη δημόσιας θέσης η πίστη ή αποχή από την πίστη σε θρησκευτικό δόγμα, έκρινε ότι ναι μεν το άρθρο 16 παρ. 2 ορίζει ότι σκοπός της παιδείας είναι και η ανάπτυξη θρησκευτικής συνείδησης, που όμως υλοποιείται με την πρόβλεψη του μαθήματος των θρησκευτικών ως υποχρεωτικού, το οποίο οι διδάσκαλοι οφείλουν να διδάξουν.

³²⁰ Μαγγανάς, Α. κ.α. ο.π., σελ. 246 επ.

³²¹ Για περισσότερα επί των μνημονευόμενων αποφάσεων Βλ. κεφαλαίο 4.3.2 σελ 130 της παρούσης

Νοείται λοιπόν ότι εφόσον ο νομοθέτης κατά διακριτική ευχέρεια που του παρέχει το Σύνταγμα, δεν προσδώσει στο μάθημα των θρησκευτικών κατηχητικό αλλά θρησκευολογικό περιεχόμενο με έμφαση την ιστορία, το ρόλο και τις αρχές της επικρατούσας θρησκείας στην Ελλάδα, δεν δικαιολογείται η προβολή λόγων συνείδησης για την απαλλαγή από τη διδασκαλία ή την παρακολούθηση του μαθήματος. Σημειώνει δε, ότι το θρησκευολογικό ανταποκρίνεται περισσότερο στα φιλελεύθερα χαρακτηριστικά του Συντάγματος (άρθρα 5 παρ. 1, 13 παρ. 1 και 16 παρ. 2). Κατέληξε λοιπόν το ΣτΕ ότι η προτεινόμενη διάταξη ήταν μη νόμιμη. Μέσα από το συλλογισμό του σημείωσε μεταστροφή στην νομολογία του αποδίδοντας στο νομοθέτη την ευχέρεια να επιλέξει το θρησκευτικό τύπο του μαθήματος προκρίνοντας το θρησκευολογικό πρότυπο.

Πάντως και η νομολογία του ΕΔΔΑ κινείται στο ίδιο μήκος κύματος με τη νεότερη νομολογία του ΣτΕ. Ερμηνεύοντας τα άρθρα 9 της ΕΣΔΑ και 2 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ, το ΕΔΔΑ δέχεται ότι η κατηχητική διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών σε χώρες με *de lege* ή *de facto* κρατούσες θρησκείες δεν αντίκειται καθεαυτή στις εν λόγω διατάξεις της ΕΣΔΑ με την προϋπόθεση ότι η προβλεπόμενη διαδικασία εξαίρεσης των μαθητών που δεν ασπάζονται την κρατούσα θρησκεία πρέπει να είναι τέτοια, ώστε αυτοί να μην αναγκάζονται να αποκαλύπτουν αμέσως ή εμμέσως τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις³²².

Σχετικά με την ανώτατη εκπαίδευση, το ΣτΕ με την υπ' αριθμόν 194/1987 απόφασή του έκρινε ότι η ελευθερία θρησκευτικής εκπαίδευσης συνεπάγεται ότι δεν μπορούν να τεθούν εμπόδια στην πρόσβαση σε αυτήν οποιουδήποτε εξαιτίας των θρησκευτικών ή αθεϊστικών του απόψεων. Κρίθηκε έτσι αντισυνταγματική η διαγραφή φοιτητή από τα μητρώα του Θεολογικού Τμήματος του Πανεπιστημίου για το λόγο ότι αυτός δήλωσε ότι είναι άνευ θρησκεύματος.

³²² (Βλ. ΕΔΔΑ αποφάσεις Folgero κατά Νορβηγίας, Grzelak κατά Πολωνίας) Μαγγανάς, Α. κ.α. Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σελ. 247-8,

4.2.4 ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ

Κατά συνέπεια, μπορεί να σημειωθεί ότι ούτε το Σύνταγμα ούτε η ΕΣΔΑ επιβάλλουν ένα συγκεκριμένο πρότυπο θρησκευτικής εκπαίδευσης. Απλώς θέτουν ακραία όρια, όπως η αποφυγή της μισαλλοδοξίας, του φανατισμού. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, ο νομοθέτης μπορεί να επιλέξει ένα πρότυπο κατά βάση μονοφωνικό (όπως το ισχύον στην Ελλάδα) ή αντίθετα θρησκευιολογικό και να προβλέψει τη διδασκαλία των θρησκευτικών σε όλες ή μερικές τάξεις, για μία ή περισσότερες ώρες. Σε κάθε περίπτωση υφίσταται συνταγματικό δικαίωμα καθενός, αδιακρίτως θρησκευτικών πεποιθήσεων, για απαλλαγή από τη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση με ή χωρίς νομοθετική πρόβλεψη³²³.

Ειδικότερα για τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών στη χώρα μας, πρέπει να αναφερθεί ότι η εξοικείωση του μαθητή με το θρησκευτικό φαινόμενο και η ιδιαίτερη έμφαση στη διδασκαλία του Ορθόδοξου δόγματος είναι απολύτως θεμιτή σε ένα σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα, καθώς κατά το Σύνταγμά μας δεν νοούνται μαθητές θρησκευτικώς απαίδευτοι. Ο δημόσιος χαρακτήρας της εκπαίδευσης είναι άρρηκτα δεμένος με συνταγματικά γνωρίσματα ενός κοσμικού, φιλελεύθερου και δημοκρατικού πολιτεύματος. Αυτό σημαίνει ότι γενικότερα το δημόσιο σχολείο ως φορέας υποχρεωτικής εκπαίδευσης και ως προς τη μετάδοση φιλοσοφικών και ηθικών απόψεων, θα πρέπει να περιοριστεί στις αρχές που διέπουν το Σ, φροντίζοντας παράλληλα για μια ενημέρωση ευρύτερου φάσματος. Κατά τούτο δεν νοείται μια πλήρης πολιτιστική και πολιτική ουδετερότητα του Συντάγματος και κατ' επέκταση και του εκπαιδευτικού συστήματος.

Από την άλλη, η δημόσια εκπαίδευση υπηρετεί τις θεμελιώδεις αξίες του πολιτεύματος και δεν μπορεί να διαμορφώνεται, ως προς τις βασικές αρχές, με βάση τις ιδιαιτερότητες των μαθητών και τις επιθυμίες των γονέων, οι οποίες άλλωστε στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες είναι εξαιρετικά σύνθετες και διαφοροποιημένες και μπορούν να ικανοποιηθούν και εκτός επίσημου εκπαιδευτικού συστήματος. Άλλωστε, όποιος θεωρεί ότι η δημόσια εκπαίδευση δεν παρέχει την κατάλληλη θρησκευτική αγωγή, μπορεί να την αναζητήσει εκτός εκπαιδευτικού συστήματος, ανεξαρτήτως θρησκεύματος. Μέσα σε αυτές τις αξίες δεν

³²³ Χρυσόγονος, Κ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, σελ 275 επ.

περιλαμβάνεται η υποχρεωτική επιβολή ενός συγκεκριμένου θρησκευτικού δόγματος μέσω της καλλιέργειας της πίστης, ούτε βέβαια η πολυδιάσπαση του μαθήματος σε πολλές επιμέρους θρησκευτικές ομολογίες ανάλογα με τα πιστεύω των μαθητών.

Όλα τα παραπάνω πρέπει να σταθμιστούν και να αποτελέσουν μια βάση πάνω στην οποία πρέπει να οργανωθεί η συζήτηση για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του μαθήματος επί της ουσίας³²⁴.

4.3 Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΩΝ

4.3.1 ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Όπως έχει επανειλημμένως λεχθεί, τα ελληνικά δικαστήρια και κυρίως τα ανώτατα δικαστήρια, ο Α.Π και το ΣτΕ έχουν επί μακρό και σε μεγάλη έκταση ασχοληθεί με ζητήματα της θρησκευτικής ελευθερίας. Δεν είναι λίγες οι φορές που εκλήθησαν να διορθώσουν νομοθετικές κακοτεχνίες, να συμπληρώσουν κενά των νόμων ή να εναρμονίσουν παγιωμένες στην εγχώρια νομολογιακή πρακτική κρίσεις με το ευρωπαϊκό κεκτημένο και τη σχετική δικαστηριακή τάση.

Ειδικά τα ανώτατα δικαστήρια της χώρας αποτελούν θεματοφύλακα της νομολογιακής συνέχειας. Ως αποστολή τους έχουν και την επίτευξη της ασφάλειας και της ενότητας δικαίου. Ωστόσο και τα ίδια ενίοτε αναθεωρούν και αναμορφώνουν τη νομολογία τους, εάν διαπιστώσουν ότι μεταβλήθηκαν οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες υπό τις οποίες είχε δοθεί μια συγκεκριμένη ερμηνεία³²⁵. Άλλες πάλι φορές ο ΑΠ και το ΣτΕ προβαίνουν σε νομολογιακή μεταστροφή, προκειμένου να προσαρμοστούν στα δεδομένα του Δικαστηρίου του Στρασβούργου³²⁶.

³²⁴ Μαντζούφας, Π., ο.π. σελ 10 επ.

³²⁵ Σύμφωνα με τον επίτιμο Πρόεδρο του Α.Π. Στέφανο Ματθία «η νομολογία δεν αποτελεί αμετακίνητο δεδομένο, σταθερό συνταγολόγιο λύσεων. Οι αντιλήψεις, τα ήθη, η τεχνολογία, οι συναλλαγές εξελίσσονται, οι κοινωνικές δυνάμεις και μαζί τους οι νομοί μεταβάλλονται. Όπως η ζωή έτσι και η νομολογία αλλάζει». Βλ.ομιλία Στ. Ματθία «σκέψεις γύρω από τη νομολογία και ένας προσωπικός απολογισμός», Ανάτυπο από ΕλλΔνη 43 (2002) σελ. 4 επ.

³²⁶ Βλ. ΑΠ 20/2001 μετά την απόφαση του ΕΔΔΑ Κοκκινάκης κατά Ελλάδος ή την ΑΠ 1045/2002 μετά την απόφαση Σερίφ κατά Ελλάδος.

Στην παρούσα υποενότητα, θα γίνει αναφορά των σπουδαιότερων αποφάσεων επί υποθέσεων που αφορούν τη θρησκευτική ελευθερία, ορώμενες από τη σκοπιά της απονομής της ελληνικής δικαιοσύνης, δηλαδή σε επίπεδο εκδίκασης των υποθέσεων από τα εθνικά δικαιοδοτικά όργανα και όχι του Στρασβούργου.

4.3.2 Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Αναγραφή του θρησκεύματος στα δελτία ταυτότητας

Με τις αποφάσεις ΣτΕ 2279 έως 2285/2001 η Ολομέλεια αντιμετώπισε το ζήτημα της αναγραφής του θρησκεύματος στο δελτίο ταυτότητας, το οποίο είχε λάβει την περίοδο εκείνη και μεγάλες πολιτικές διαστάσεις. Με τις αποφάσεις αυτές κρίθηκε ότι τόσο η υποχρεωτική αναγραφή του θρησκεύματος στα δελτία ταυτότητας όσο και η προαιρετική αναγραφή του αντίκειται στο άρθρο 13 παρ. 1 εδ. α' Σ, ο δε λόγος ακυρώσεως με τον οποίο προβλήθηκε ότι η μη αναγραφή του θρησκεύματος παραβιάζει το άρθρο 9 ΕΣΔΑ απορρίφθηκε προεχόντως ως αλυσιτελής, διότι το Σύνταγμα υπερισχύει της ΕΣΔΑ. Ειδικότερα έγιναν δεκτά στην απόφαση 2281/2001³²⁷ σκ. 9 ότι «Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, και το δικαίωμα του ατόμου να μην αποκαλύπτει το θρήσκευμα που ακολουθεί ή τις θρησκευτικές εν γένει πεποιθήσεις του. Και καμία κρατική αρχή ή κρατικό όργανο δεν επιτρέπεται να επεμβαίνουν στον απαραβίαστο, κατά το Σύνταγμα, χώρο αυτό της συνείδησης του ατόμου και να αναζητούν το θρησκευτικό του φρόνημα, πολύ δε περισσότερο να επιβάλλουν την εξωτερική των όποιων πεποιθήσεων του ατόμου αναφορικά με το θείο.

Διάφορο δε είναι το ζήτημα της οικειοθελούς προς τις κρατικές αρχές γνωστοποίησης του θρησκεύματος του ατόμου, η οποία όμως γίνεται με πρωτοβουλία του και για την άσκηση συγκεκριμένων δικαιωμάτων που αναγνωρίζει η έννομη τάξη για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας³²⁸. Συνεπώς, η υποχρεωτική αναγραφή του θρησκεύματος στα δελτία ταυτότητας, την οποία επιβάλλει η διάταξη του άρθρου 2 περίπτ. 20 του Ν.Δ. 127/1969, που εξακολουθεί, σύμφωνα με

³²⁷ Με την αίτηση αυτή ζητείται η ακύρωση της κοινής απόφασης 8200/0 - 441210/17.7.2000 του Υπουργού Δημόσιας Τάξης και του Υφυπουργού Οικονομικών "Τύπος, απαιτούμενα δικαιολογητικά και αρμόδιες Υπηρεσίες για την έκδοση των δελτίων ταυτότητας" κατά το μέρος που δεν περιλαμβάνονται μεταξύ των στοιχείων που θα αναγράφονται στο εξής στα δελτία ταυτότητας το θρήσκευμα και η ιθαγένεια.

³²⁸ π.χ. η μη εκπλήρωση των στρατιωτικών υποχρεώσεων για λόγους συνειδησιακής αντίρρησης, η απαλλαγή από τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών και από συναφείς σχολικές υποχρεώσεις, όπως ο εκκλησιασμός και η ομαδική προσευχή, η ίδρυση ναού ή ευκτηρίου οίκου, η ίδρυση σωματείου θρησκευτικού χαρακτήρα κλπ.

το άρθρο 25 παραγρ. 4 του Ν. 1599/1986, να εφαρμόζεται, συνιστά παραβίαση του άρθρου 13 Σ, ο δε αντίθετος λόγος ακυρώσεως είναι αβάσιμος».

Περαιτέρω, στη σκ. 10, συνεχίζει «ότι η ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης δεν περιλαμβάνει και το δικαίωμα των ατόμων να εκδηλώνουν το θρήσκευμα που ακολουθούν ή τις θρησκευτικές εν γένει πεποιθήσεις τους με την αναγραφή αυτών, όταν το επιθυμούν, και σε κρατικά έγγραφα, όπως είναι τα δελτία ταυτότητας. Το άρθρο 13 του Συντάγματος απαγορεύει και την προαιρετική αναγραφή του θρησκεύματος ή των θρησκευτικών εν γένει πεποιθήσεων στα δελτία ταυτότητας, ως μέσο εκδήλωσης και απόδειξης αυτών. Η αντίθετη ερμηνεία θα είχε ως συνέπεια την προσβολή της θρησκευτικής ελευθερίας, υπό την αρνητική της έκφανση, εκείνων των Ελλήνων, οι οποίοι δεν θα επιθυμούσαν να εκδηλώσουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις με αυτόν τον τρόπο, αναιρώντας παράλληλα και τη θρησκευτική ουδετερότητα του Κράτους, όσον αφορά την άσκηση του ατομικού αυτού δικαιώματος, που επιβάλλεται από το άρθρο 13 του Συντάγματος. Συνεπώς, η αναγραφή του θρησκεύματος στα δελτία ταυτότητας, έστω και αν αυτή είναι προαιρετική, έστω δηλαδή και αν γίνεται με τη συγκατάθεση του προσώπου, συνιστά παραβίαση του άρθρου του 13Σ».

Αξίζει να αναφερθεί και η εξέλιξη της υπόθεσης στο ΕΔΔΑ, αφού ορισμένοι από τους αιτούντες προσέφυγαν στο δικαστήριο του Στρασβούργου. Με την απόφαση λοιπόν επί της υποθέσεως «Σοφιανόπουλος κατά Ελλάδος» απορρίφθηκαν οι προσφυγές ως προδήλως αβάσιμες. Το ΕΔΔΑ δέχτηκε ότι σκοπός του δελτίου ταυτότητας είναι η ταυτοποίηση του προσώπου στο οποίο αφορά και όχι η εκδήλωση σε αυτό των θρησκευτικών πεποιθήσεων, ενώ παρατήρησε ότι η αναγραφή του θρησκεύματος εγκυμονεί τον κίνδυνο διακρίσεων και επομένως αντίκειται στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ³²⁹.

Ορκοδοσία

Το ελληνικό Σύνταγμα απαγορεύει τις διακρίσεις των προσώπων με βάση τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις (άρθρο 13 παρ. 1 εδ. β'). Παραταύτα, στην ελληνική νομοθεσία και τη διοικητική πρακτική ανευρίσκονται πολλές περιπτώσεις υποχρέωσης αποκάλυψης των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Η συμφωνία τους με τα άρθρα 13 Συντάγματος και 9 της ΕΣΔΑ αρχικά δεν είχε αμφισβητηθεί. Έτσι το ΣτΕ δεχόταν ότι η υποχρέωση αποκάλυψης των θρησκευτικών πεποιθήσεων προκειμένου να απαλλαγεί ένας μαθητής από την υποχρέωση παρακολούθησης του μαθήματος των θρησκευτικών (όπως αναφέρθηκε πρωτύτερα δυνάμει των αποφάσεων ΣτΕ

³²⁹ Μαγγανάς, Α., κ.α. ο.π. σελ. 242 επ.

3356/1995 και 2176/1998) ή από την υποχρέωση θρησκευτικού όρκου (ΣτΕ 2601/1998) δεν αντίκειται στις πιο πάνω διατάξεις.

Ειδικότερα το Συμβούλιο της Επικρατείας στην υπ' αριθμόν 2601/1998 απόφασή του έκρινε ότι είναι δυνατή από ένα πρόσωπο *(το οποίο κωλύεται να δώσει θρησκευτικό όρκο για λόγους θρησκευτικής συνείδησης δηλαδή είτε διότι οι αρχές της θρησκείας που προσβύει δεν του επιτρέπουν τον όρκο, είτε διότι δηλώνει ότι είναι άθεο ή άθρησκο)*, αντί του θρησκευτικού όρκου, η παροχή ισότιμης εξ απόψεως συνεπειών με τον όρκο, σχετικής διαβεβαίωσης με επίκληση της τιμής και της συνείδησης του, έστω και εάν τέτοια διαβεβαίωση δεν προβλέπεται από συγκεκριμένη διάταξη. Μάλιστα, η δήλωση αυτή περί των θρησκευτικών απόψεων ενός προσώπου δεν αντιβαίνει στο άρθρο 13, διότι δεν ζητείται με σκοπό να διωχθεί το συγκεκριμένο πρόσωπο, αλλά για να μην εξαναγκαστεί να προβεί σε ενέργειες κατά παράβαση της θρησκευτικής του συνείδησης³³⁰.

Ωστόσο, μετά την απόφαση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση «Αλεξανδρίδης κατά Ελλάδος» και κατ' επίκλησή της, το ΣτΕ με το πρακτικό επεξεργασίας 144/2008 (Ολομ.) δέχθηκε ότι η διάταξη του οικείου σχεδίου προεδρικού διατάγματος, με την οποία παρεχόταν η δυνατότητα μη δόσης θρησκευτικού όρκου μόνον ύστερα από αιτιολόγηση της επιλογής και αποκάλυψης των θρησκευτικών πεποιθήσεων του ενδιαφερομένου, παραβίαζε την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης. Πρότεινε, αναδιατύπωση της διάταξης, ώστε ο ενδιαφερόμενος να δίνει κατ' επιλογήν του είτε τον προβλεπόμενο θρησκευτικό όρκο είτε σχετική διαβεβαίωση, χωρίς αιτιολόγηση της επιλογής του.

Επίσης, ο Άρειος Πάγος με την 489/1972 απόφασή του καθιστά σαφές ότι μάρτυρας κληρικός, με κανονική χειροτονία δίνει νομίμως, αντί του όρκου στο Ευαγγέλιο, διαβεβαίωση στην ιερατική συνείδηση ασχέτως του ότι ο επίσκοπος από τον οποίο έλαβε το μυστήριο της ιεροσύνης ανήκει σε άλλη πλην της ελλαδικής εκκλησίας³³¹.

³³⁰ Βλ. σκέψη 5 της απόφασης ΣτΕ 2601/1998.

³³¹ Ανδρουτσόπουλος, Γ., Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου, σελ. 172 επ.

Αντιρρησίες συνείδησης

Το ζήτημα των αντιρρησιών συνείδησης απασχόλησε σε μικρή έκταση και τον Άρειο Πάγο αρχικά σε επίπεδο γνωμοδότησης και στη συνέχεια σε αυτό της δικαστικής απόφασης³³². Αναφέρεται η υπ' αριθμόν 24/1969 γνωμοδότηση, η οποία αποτυπώνει το κλίμα της εποχής και στηρίζεται στα πρακτικά συνεδριάσεων της επιτροπής για την κατάρτιση του Συντάγματος του 1952, που όχι μόνο δεν παρέχει τη δυνατότητα στο νομοθέτη να κατοχυρώσει την οφειλόμενη σε λόγους θρησκευτικής συνείδησης άρνηση στράτευσης αλλά σκοπός του άρθρου 2 παρ. 5 Σ του 1952³³³ είναι η αποτροπή μιας τέτοιας εξέλιξης. Η περιορισμένη αυτή ενασχόληση οφείλεται στο ότι η Πολιτεία ήδη με το Ν.731/1977 θέσπισε δυνατότητα άοπλης θητείας για εκείνους, που αρνούνταν για λόγους θρησκευτικής συνείδησης, την εκπλήρωση των θρησκευτικών τους καθηκόντων και επομένως εξέλιπε σε μεγάλο βαθμό το ζήτημα καθόσον αφορά στην ποινική του διάσταση. Για όσους βέβαια, αρνούνταν να υπαχθούν στις ρυθμίσεις του νόμου εφαρμοζόταν ο Στρατιωτικός Ποινικός Κώδικας, ο οποίος διατηρήθηκε, κατά τα λοιπά, σε ισχύ και μετά την ψήφιση του προαναφερόμενου νόμου.

Το ΣτΕ, αντιθέτως, ασχολήθηκε σε πολύ μεγαλύτερη έκταση με το ζήτημα αυτό, λόγω της φύσης των διαφορών που δημιουργούσε η εφαρμογή του εκάστοτε νόμου και ιδίως του Ν. 2510/1997. Έχει ειδικότερα κριθεί ότι «η θεσπιζόμενη με τις διατάξεις του Ν. 2510/1997 «εναλλακτική πολιτική κοινωνική υπηρεσία» των αντιρρησιών συνείδησης, αποτελεί καταρχήν συνταγματικώς ανεκτή παρέκκλιση από την υποχρέωση στρατεύσεως, εφόσον υπαγορεύεται από σοβαρούς λόγους δημοσίου συμφέροντος, καθοριζόμενους από το νόμο επί τη βάση γενικών και αντικειμενικών κριτηρίων, δεν διαταράσσει δε την εύρυθμη λειτουργία του στρατεύματος, σύμφωνα με τη σχετική ανέλεγκτη καταρχήν δικαστικώς, κρίση του νομοθέτη³³⁴». Επίσης, έχει νομολογηθεί ότι είναι συνταγματική η διάταξη του άρθρου 21 παρ. 5 του Ν.2510/1997³³⁵, η οποία προβλέπει την έκπτωση υπό προϋποθέσεις από την ιδιότητα

³³² Βλ. απόφαση ΑΠ 653/1977

³³³ Η διάταξη επαναλαμβάνεται και από τα μεταγενέστερα συντάγματα

³³⁴ Βλ. απόφαση ΣτΕ 526/2001, 575/2001

³³⁵ Ήδη, ο παραπάνω νόμος έχει αντικατασταθεί με τον νόμο 3421/2005

του αντιρρησία συνείδησης.³³⁶ Μάλιστα, η ερμηνευτική δήλωση που προστέθηκε κατά τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001 στο άρθρο 4 παρ. 4 Σ, επιβεβαίωσε πλήρως τη θέση της νομολογίας, αφού πλέον ορίζεται ρητά ότι το Σ μολονότι δεν κατοχυρώνει αυτοτελώς ατομικό δικαίωμα στην αντίρρηση συνείδησης, επιτρέπει στο νομοθέτη να προβλέπει, για όσους έχουν τεκμηριωμένα λόγους συνειδήσεως, την υποχρεωτική προσφορά άλλων υπηρεσιών, εντός ή εκτός των ενόπλων δυνάμεων³³⁷.

Άδεια για ίδρυση ναού ή ευκτήριου οίκου

Σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 1 του ΑΝ 1363/1938 και του άρθρου 1 του από 20.5/2.6.1939 β.δ., για την ίδρυση και λειτουργία μη ορθοδόξου ναού ή ευκτήριου οίκου απαιτείται άδεια του οικείου Μητροπολίτη και του Υπουργού Παιδείας, οι οποίοι, μεταξύ άλλων, ερευνούν και αν υφίσταται πραγματική ανάγκη προς τούτο.

Η νομολογία του ΣτΕ, εδώ και δεκαετίες, ερμήνευε τις διατάξεις αυτές συσταλτικά, υπό το φως του άρθρου 13 του Συντάγματος. Έτσι, ήδη με την 721/1969 απόφαση της Ολομέλειας (βλ. ομοίως και Ολ. ΣτΕ 1444/1991) κρίθηκε ότι για τη χορήγηση της άδειας ερευνάται εάν συντρέχουν οι προϋποθέσεις που θέτει το Σύνταγμα για την άσκηση της λατρείας. Επίσης (κρίθηκε ότι), «η άδεια» του οικείου Μητροπολίτη, δε συνιστά εκτελεστή διοικητική πράξη, αλλά απλή γνώμη, ο δε υπουργός εκδίδει τη σχετική πράξη κατά δέσμια αρμοδιότητα μετά από διαπίστωση της συνδρομής των ανωτέρω προϋποθέσεων. Όμως, η νομολογία δεχόταν ως συνταγματικά ανεκτή και την έρευνα της συνδρομής της ύπαρξης πραγματικής ανάγκης, αν και στην πράξη οι σχετικές αιτήσεις ακυρώσεως γίνονταν πολύ συχνά δεκτές³³⁸.

Ακολούθησε η απόφαση του ΕΔΔΑ «Μανουσάκης κατά Ελλάδα», με την οποία καταδίκασε την Ελλάδα για παραβίαση του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ, για τον λόγο ότι επιβλήθηκαν ποινικές κυρώσεις στους προσφεύγοντες για τη λειτουργία ευκτήριου οίκου χωρίς άδεια, ενώ αυτοί είχαν υποβάλει σχετική αίτηση και ο υπουργός διαρκώς

³³⁶ Βλ. αποφάσεις ΣτΕ 1041/2004, 1205/2003

³³⁷ Ανδρουτσόπουλος, Γ., Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου, σελ.262 επ.

³³⁸ Βλ. ΣτΕ 4260/1985, 685/1987, 3096/1988, 5572/1996

τους απαντούσε ότι θα εξετάσει την υπόθεση, χωρίς ποτέ να εκδώσει άδεια ή ρητή απορριπτική απάντηση³³⁹.

Στη συνέχεια, ο Άρειος Πάγος με την 20/2001 απόφαση έκρινε ότι οι ανωτέρω διατάξεις είναι σύμφωνες με τα άρθρα 13 παρ. 1 και 2 Σ. και 9 της ΕΣΔΑ, μόνο κατά το μέρος που θεσπίζουν δέσμια αρμοδιότητα του Υπουργού προς διαπίστωση της συνδρομής των προϋποθέσεων του άρθρου 13 παρ.2 του Σ και όχι κατά το μέρος που χορηγούν σε αυτόν την εξουσία να διαπιστώσει εάν συντρέχει πραγματική ανάγκη για την ίδρυση και λειτουργία του ευκτήριου οίκου.

Αντιθέτως στην 1411/2003 απόφαση του ΣτΕ³⁴⁰, διατυπώθηκαν τρεις γνώμες: α) οι διατάξεις του ΑΝ 1363/1988 και του από 20.5/2.6.1939 ΒΔ, είναι σύμφωνες με τα άρθρα 13 του Σ. και 9 της ΕΣΔΑ ακόμη και κατά το μέρος που χορηγούν στον υπουργό την εξουσία να διαπιστώνει εάν συντρέχει πραγματική ανάγκη για την ίδρυση και λειτουργία του ευκτήριου οίκου, β) οι εν λόγω διατάξεις είναι σύμφωνες με τα άρθρα 13 του Σ. και 9 της ΕΣΔΑ, όχι όμως κατά το μέρος που χορηγούν στον υπουργό την ανωτέρω εξουσία, γ) οι εν λόγω διατάξεις, κατά το μέρος που αφορούν την ίδρυση και λειτουργία ευκτήριου οίκου «γνωστής θρησκείας», όπως κατά πάγια ομολογία είναι αυτή των «μαρτύρων του Ιεχωβά», αντίκεινται στο σύνολό τους στη διάταξη του άρθρου 13 παρ. 2 του Συντ., διότι, κατά τα λοιπά, η αντίθεση της λατρείας προς τη δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη και η άσκηση προσηλυτισμού μόνο εκ των υστέρων μπορεί πραγματικά να διαπιστωθεί.

Την τελευταία αυτή άποψη, υιοθέτησε και η πλειοψηφία στην απόφαση 2188/2010 του ΣτΕ, η οποία μάλιστα δέχθηκε κατά πλειοψηφία ότι η υπαγωγή της ανέγερσης και λειτουργίας ναών και ευκτηρίων οίκων σε καθεστώς προηγούμενης διοικητικής άδειας αντίκειται στην ελευθερία της λατρείας, που κατοχυρώνεται στο άρθρο 13

---

³³⁹ Όσον αφορά τη συμφωνία της νομοθεσίας με το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ, το ΕΔΔΑ έλαβε υπόψη τη νομολογία του ΣτΕ, παρατήρησε ότι η διαπίστωση εκ μέρους του υπουργού της ύπαρξης πραγματικής ανάγκης ίδρυσης και λειτουργίας του ευκτήριου οίκου δεν συγκαταλέγεται στις προϋποθέσεις άσκησης της λατρείας που θέτει το άρθρο 13 παρ.2 του Συντάγματος και έκρινε ότι το σύστημα των ανωτέρω διατάξεων δεν συνάδει προς το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ, παρά μόνο το μέτρο που διασφαλίζει τον έλεγχο εκ μέρους του υπουργού των ανωτέρω «τυπικών προϋποθέσεων» (βλ. σκ. 47 και 49) .

³⁴⁰ (παραπεμπτική στην επταμελή σύνθεση του ΄Δ Τμήματος, η οποία όμως δεν εξέδωσε απόφαση, λόγω παραίτησης των αιτούντων) , Μαγγανάς, Α. κ.α. ο.π. σελ. 249

παρ. 2 Συντ. Η μειοψηφία υιοθέτησε την άποψη της απόφασης 20/2001 της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου³⁴¹.

Τελικά, η υπ' αρ. 4202/2012 απόφαση της Ολ. ΣτΕ έκρινε ότι οι νομοθετικές διατάξεις που προβλέπουν ότι η ανέγερση ή η θέση σε λειτουργία ευκτήριου οίκου, ως χώρου θρησκευτικής λατρείας ετεροδόξων ή ετεροθρήσκων σε σχέση με τους χριστιανούς της Εκκλησίας της Ελλάδας, είναι επιτρεπτή μόνο κατόπιν αδείας, η οποία χορηγείται στους ενδιαφερομένους από όργανο της διοίκησης κατά δέσμια αρμοδιότητα κατόπιν διαπιστώσεως, επί τη βάση αντικειμενικών στοιχείων, ότι αυτοί τελούν θρησκευτική λατρεία υπό τους όρους του Συντάγματος, λαμβανομένης υπ' όψη και της φύσεως των όρων αυτών είναι συνταγματικά ανεκτές. Η άρνηση χορήγησης άδειας λειτουργίας ευκτήριου οίκου λόγω μη συνδρομής του αρνητικού όρου που θέτει το άρθρο 13 παρ. 2 Σ, αφορά κυρίως περιπτώσεις προσώπων που αποδεδειγμένα απειλούν τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη με έκνομες πράξεις θρησκευτικής λατρείας. Αντιβαίνει στο άρθρο 13 παρ. 2 Σ. και 9 ΕΣΔΑ ως ανεπίτρεπτα περιοριστική της ελευθερίας θρησκευτικής λατρείας η διάταξη του άρθρου 1 παρ. 3 του ΒΔ της 20.5/2.6.1939³⁴². Το σύστημα προληπτικού διοικητικού ελέγχου προς χορήγηση άδειας ανεγέρσεως ή λειτουργίας ευκτήριου οίκου δεν αντίκειται στο σύνολό του ούτε στο Σύνταγμα ούτε στην ΕΣΔΑ.

Στο μεταξύ, με το άρθρο 27 του Ν 3467/2006 ορίστηκε ότι δεν απαιτείται πλέον η προηγούμενη γνώμη («άδεια») του οικείου μητροπολίτη.

Θρησκευτική εκπαίδευση ανηλίκων

Όσον αφορά τη θρησκευτική εκπαίδευση των ανηλίκων από τους γονείς τους σημειώνουμε ότι σύμφωνα με νομολογία του ΑΠ (αριθμός απόφασης 1424/1998) οι γονείς έχουν δικαίωμα και καθήκον στα πλαίσια της συνταγματικά κατοχυρωμένης θρησκευτικής ελευθερίας και ελευθερίας θρησκευτικής τους συνείδησης να διαπαιδαγωγούν τα τέκνα τους. Ιδιαίτερα λεπτό προβάλλει το ζήτημα της συνύπαρξης του δικαιώματος αυτού με το άρθρο 16 παρ. 2 Συντάγματος, κατά το οποίο βασική αποστολή του κράτους είναι η παροχή παιδείας με σκοπό και την ανάπτυξη της θρησκευτικής τους συνείδησης. Ωστόσο, η υποχρέωση αυτή δεν μπορεί να νοηθεί ως

³⁴¹ Μαγγανάς, Α. κ.α, ο.π. σελ.248

³⁴² Δηλαδή, την εξάρτηση χορήγησης άδειας από την κρίση του Υπουργού περί συνδρομής «ουσιαστικών λόγων», δήλωση τόπου κατοικίας από τους αιτούντες, βεβαίωση γνησίου υπογραφής από Δήμαρχο ή Πρόεδρο Κοινότητας

ανταγωνιζόμενη την ελευθερία των γονέων για την θρησκευτική εκπαίδευση των παιδιών τους.

Ο Άρειος Πάγος δέχεται παγίως υπό το προηγούμενο νομοθετικό καθεστώς, αλλά και με σκέψεις που καλύπτουν τις ισχύουσες δικαιοϊκές ρυθμίσεις ότι είναι καταρχήν ανεπίτρεπτη η επέμβαση του δικαστηρίου σχετικά με τη διαπαιδαγώγηση του τέκνου. Και τούτο, διότι η επέμβαση του δικαστή μπορεί να θεωρηθεί ως επέμβαση υπέρ οιασδήποτε γνωστής θρησκείας, η οποία δεν επιτρέπεται σύμφωνα με τις διατάξεις περί θρησκευτικής ελευθερίας³⁴³. Ωστόσο, επιτρέπεται μόνο κατ' εξαίρεση στην περίπτωση της καταχρηστικής άσκησης αυτού του δικαιώματος.

Από την σχετική νομολογία διακρίνονται οι εξής περιπτώσεις καταχρηστικότητας:

Ειδικότερα η πρώτη περίπτωση αφορά στο κατά πόσο γονέας, συνήθως οπαδός των Μαρτύρων του Ιεχωβά, ο οποίος λόγω των θρησκευτικών του πεποιθήσεων είναι εξ ορισμού αντίθετος στη μετάγγιση του αίματος, μπορεί να ασκήσει επωφελώς και προς το συμφέρον του ανήλικου τέκνου τη γονική μέριμνα.

Η πρώτη περίπτωση αφορά στην άρνηση των γονέων να συναινέσουν λόγω των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων σε μετάγγιση αίματος που κρίνεται απαραίτητη για την αποτροπή άμεσου κινδύνου για τη ζωή του ανήλικου τέκνου τους. Σύμφωνα με την κρατούσα, και στον Α.Π., άποψη, η στάση αυτή των γονέων συνιστά καταχρηστική άσκηση του δικαιώματος στην επιμέλεια των τέκνων, αφού ο σεβασμός των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων δεν μπορεί να φτάνει μέχρι τη διακινδύνευση της ζωής αυτών. Η θέση αυτή, ότι δηλαδή δικαιολογείται η κάμψη της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης των γονέων, ως περιορισμός επιβαλλόμενος από τον νόμο που αναγορεύει την υγεία σε δημόσιο αγαθό σε αυτές τις περιπτώσεις διατυπώθηκε για πρώτη φορά στα πλαίσια της υπ' αριθμόν 24/1969 γνωμοδότησης Α.Π. Πρόσφατα, ο ΑΠ δέχεται (ΑΠ 1424/1998) ότι η ρύθμιση της γονικής μέριμνας δεν πρέπει να εξαρτάται καταρχήν από τις όποιες θρησκευτικές πεποιθήσεις του γονέα καθώς η συνταγματικώς κατοχυρωμένη ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης δεν επιτρέπει τη διάκριση οιασδήποτε δικαιώματος, με βάση τη θρησκεία, ωστόσο αυτές θα πρέπει να συνεκτιμώνται στα πλαίσια της αναζήτησης του συμφέροντος του τέκνου. Επομένως ο γονέας που αρνείται για λόγους θρησκευτικής συνείδησης τη μετάγγιση αίματος σε ανήλικο τέκνο του δεν

³⁴³ Γνωμοδότηση Εισαγγελέα Α.Π. 10/1959

αποκλείεται a priori από την άσκηση της γονικής μέριμνας, ωστόσο η κρίση του δικαστηρίου της ουσίας θα διαμορφωθεί αφού ληφθούν υπόψη οι τυχόν επιπτώσεις των θρησκευτικών πεποιθήσεων στη ζωή και εν γένει ανατροφή του ανήλικου όχι όμως in abstracto αλλά με την επίκληση και συνδρομή συγκεκριμένων πραγματικών περιστατικών³⁴⁴.

Η δεύτερη περίπτωση καταχρηστικότητας αφορά στη διενέργεια προσηλυτισμού από το γονέα σε βάρος του ανήλικου τέκνου του. Ο ΑΠ με την υπ' αριθμόν 480/1992 απόφασή του επιβεβαιώνει την πάγια νομολογία του ότι οι γονείς μπορούν να διαπράξουν προσηλυτισμό σε βάρος του ανήλικου τέκνου τους, στην περίπτωση που επιχειρήσουν να μεταβάλουν τη θρησκευτική του συνείδηση, ενώ το τέκνο έχει ήδη ενταχθεί σε κάποια θρησκεία. Δεδομένης επομένως της πάγιας αυτής νομολογίας θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι ο Άρειος Πάγος εφόσον δέχεται υπό προϋποθέσεις την τέλεση προσηλυτισμού από τους γονείς σε βάρος των ανηλίκων τέκνων τους κατά την άσκηση του νομίμου δικαιώματός τους να τα διαπαιδαγωγήσουν θρησκευτικά, στην ουσία αναγνωρίζει έστω και εμμέσως την ανάγκη προστασίας της ελευθερίας θρησκευτικής συνείδησης και του ανήλικου³⁴⁵.

Βέβαια τα νομολογιακά δεδομένα αναφέρονται κατά βάση σε ενέργειες γονέα Μάρτυρα του Ιεχωβά, που είχαν στόχο να μεταβάλουν τη συνείδηση του ανήλικου τέκνου του, το οποίο είχε ασπασθεί τις αρχές της Ορθόδοξης εκκλησίας από τον άλλο του γονέα και συνεπώς κηρύσσεται καταδικαστέος από τον ΑΠ ο προσηλυτισμός σε βάρος της επικρατούσας θρησκείας. Ενδιαφέρον θα είχε η αντιμετώπιση του δικαστηρίου και στην περίπτωση που γονέας, Ορθόδοξος Χριστιανός προσπαθούσε να μεταβάλει τη θρησκευτική συνείδηση του τέκνου του που είχε ασπασθεί άλλη θρησκεία, πλην της επικρατούσας³⁴⁶.

Θρησκευτικά σύμβολα στις αίθουσες των δικαστηρίων

Στην υποενότητα αυτή, δεν θα μπορούσε να μην γίνει μνεία και της υπ' αριθμόν 2980/2013 απόφασης του ΣτΕ, που πραγματεύεται το ζήτημα της ανάρτησης

³⁴⁴ Μαγγανάς, Α. κ.α. ο.π. σελ.

³⁴⁵ ΑΠ 1326/1948, ΑΠ 612/1974, ΑΠ 480/1992

³⁴⁶ Ανδρουτσόπουλος, Γ., Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου, σελ.162 επ

θρησκευτικών συμβόλων στα δικαστήρια. Ενώπιον του ΣτΕ λοιπόν, συζητήθηκε η αίτηση ακύρωσης κατά πράξης της Επιτροπής Διοίκησης και Διαχείρισης των καταστημάτων των Διοικητικών δικαστηρίων Θεσσαλονίκης, που απέρριπτε αίτηση για αφαίρεση όλων των θρησκευτικών εικόνων και συμβόλων από τους τοίχους των δικαστικών αιθουσών της αρμοδιότητας της. Το Δικαστήριο έκρινε ότι η προσβαλλόμενη απόφαση ως πράξη δικαστικής αρχής, απαράδεκτα προσβάλλεται με αίτηση ακυρώσεως, ανεξάρτητα του εάν η ρύθμιση του επίμαχου ζητήματος ενέπιπτε πράγματι στις διαγραφόμενες από τον νόμο, την οικεία πράξη συγκρότησης και τον σχετικό κανονισμό για τις αρμοδιότητες της Επιτροπής (σκ. 6).

Αρχικά εξέτασε το έννομο συμφέρον της παρέμβασης υπέρ του κύρους της προσβαλλόμενης πράξης του μητροπολίτη Πειραιώς κ. Σεραφείμ. Στη συνέχεια αναφέρθηκε στις αποφάσεις Lautsi I και II κατά Ιταλίας του ΕΔΔΑ, τονίζοντας ότι ναι μεν το δεύτερο τμήμα του ΕΔΔΑ έκανε δεκτούς της ισχυρισμούς της προσφεύγουσας, όμως, το τμήμα της ευρείας σύνθεσης ανέτρεψε τα πορίσματα της πρώτης δικαιώνοντας εν τέλει την Ιταλία. Κατά το ΣτΕ επομένως, «παρέλκει η εξέταση της Lautsi I στο πλαίσιο της παρούσας δίκης εν είδος επιχειρήματος εκ μέρους των κατοίκων της Θεσσαλονίκης που κίνησαν τη σχετική διαδικασία». Τέλος αναφέρθηκε στην υποχρέωση προαπόδειξης των πραγματικών γεγονότων που στοιχειοθετούν το έννομο συμφέρον του αιτούντος αίτησης ακυρώσεως, που ωστόσο δεν πληρούσε η υπό κρίση αίτηση ακυρώσεως και ως εκ τούτου την καθιστούσε απορριπτέα ως απαράδεκτη για ένα έτερο λόγο.

Μια πρώτη διαπίστωση από τα παραπάνω είναι ότι το ΣτΕ απέφυγε να καταπιαστεί και να λάβει σαφή θέση ως προς την ουσία της υπόθεσης και έλυσε το ζήτημα σχετικά αναίμακτα στο πεδίο του παραδεκτού. Ωστόσο έθεσε το στίγμα του αναφέροντας στη σκέψη 2 ότι «το ζήτημα που τίγεται στην παρούσα αίτηση άπτεται ενός σύνθετου και ευαίσθητου θέματος συνδεδεμένου στενώς με την πνευματική καλλιέργεια και την ιστορία του Έθνους. Συνεπώς σύμφωνα την παρ. 38 της απόφασης του ΕΔΔΑ επί της Lautsi κατά Ιταλίας, η ελληνική πολιτεία επ' αυτού του ζητήματος έχει ευρύ περιθώριο εκτίμησης. Κατ' ακολουθία των ανωτέρω, το προαναφερόμενο ζήτημα, ως γενικότερο ζήτημα της ελληνικής κοινωνίας, αν ήθελε ποτέ τεθεί αρμοδίως, οπωσδήποτε θα αποτελέσει αντικείμενο εκτίμησης των κεντρικών θεσμικών οργάνων (νομοθετικών-εκτελεστικών) της Ελληνικής Πολιτείας και όχι των οργάνων που διοικούν κάθε δικαστήριο.»

Μπορεί στη χώρα μας η εκκλησιαστική παράδοση να μην παρουσιάζει τη δογματική σκληρότητα του Καθολικού Βατικανού, το οποίο πρωτοστάτησε στην ανατροπή της

απόφασης Lautsi I, ωστόσο οι σχέσεις εκκλησίας πολιτείας είναι στενότερες εδώ και εκατοντάδες χρόνια. Σε τέτοιο καθεστώς καλείται η δικαστική εξουσία άλλοτε να κατοχυρώσει το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας και να ρυθμίσει τη συνύπαρξη του με άλλες κατοχυρωμένες ελευθερίες και άλλοτε να εποπτεύσει την πράξη εφαρμογής των πορισμάτων αυτών. Εύλογα λοιπόν θα παρατηρούσε κανείς ότι η Δικαστική Αρχή επιβαρύνεται με δυσανάλογο των συνταγματικών καθηκόντων της έργο, αφού οι ζητούμενες απαντήσεις πρέπει να δοθούν όχι από ένα δικαιοδοτικό όργανο αλλά από τον ίδιο τον νομοθέτη μιας δημοκρατικής κοινωνίας μετά από τη θέση του ερωτήματος και τη διατύπωση του συνακόλουθου αιτήματος από ευρύτερες συμμαχίες που θα σχηματιστούν³⁴⁷. Η προαναφερόμενη υπόθεση της αναγραφής του θρησκευόμενου στα δελτία ταυτότητας, αποτελεί υπόδειγμα μιας αρχετυπικής συλλειτουργίας των δημοκρατικών θεσμών. «Σε ευαίσθητους χώρους ζεύξης των κανόνων με τις αρχές είναι οι κοινωνικές ζυμώσεις που μέσω των επιταγών του Νομοθέτη, θα οδηγήσουν στην αποτύπωση ενός μινιμουμ της σχηματισθείσης κοινωνικής συναίνεσης Έως τότε, ρίχνοντας την ευθύνη στα χέρια ενός αμήχανου δικαστή, ταλαντευόμαστε μεταξύ κυριαρχίας και αρμοδιότητας³⁴⁸».

4.3.3 ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ

Από τα παραπάνω, διαπιστώνεται ότι στα ζητήματα της θρησκευτικής ελευθερίας, τα οποία από τη φύση τους είναι λεπτά και δυσδιάκριτα στην προσέγγισή τους, δεν μπορεί κανείς πάντοτε με ασφάλεια να υποστηρίξει, εάν η νομολογία βαδίζει σωστά ή απλώς συμμετέχει στις αντιπαραθέσεις. Έτσι αυτό που έχει σε κάθε περίπτωση σημασία είναι να ακολουθεί η νομολογία μια εξελικτική πορεία, στην προοπτική της ασφαλέστερης κατοχύρωσης των ατομικών δικαιωμάτων. Τις τελευταίες δύο δεκαετίες, τα ανώτατα δικαστήρια της Ελλάδας και ιδίως ο ΑΠ θα μπορούσε να λεχθεί ότι προσεγγίζει σε γενικές γραμμές με μεγαλύτερη προοδευτικότητα και φιλελεύθερη διάθεση τα ζητήματα της θρησκευτικής ελευθερίας.

³⁴⁷ Στην ίδια κατεύθυνση και η δήλωση του πρώην προέδρου του ΣτΕ κ. Π. Πικραμένου, πριν την έναρξη της δίκης για την ακύρωση του Μνημονίου I, ότι «το δικαστήριο επωμίζεται ευθύνες που δεν του αναλογούν.»

³⁴⁸ Αγγέλου, Γ., Τα θρησκευτικά σύμβολα στις αίθουσες των δικαστηρίων, Εφημ.Δ.Δ. 4/2013 σελ. 476επ.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας διαμορφώνονται με ιδιαίτερο τρόπο ανά κράτος μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ακολουθώντας την τοπική ιστορική και πολιτιστική παράδοση μεταξύ των δύο θεσμικών οντοτήτων. Διακρίνονται δύο βασικά συστήματα ρύθμισης των μεταξύ τους σχέσεων, το σύστημα της ενώσεως από τη μία και το σύστημα της διακρίσεως από την άλλη. Παραμένει ωστόσο κοινή αφετηρία όλων των μελών της ΕΕ ο σεβασμός της θρησκευτικής ελευθερίας και η απαγόρευση των μεγάλων τουλάχιστον θρησκευτικών διακρίσεων.

Στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης, η ΕΣΔΑ κατοχυρώνει τη θρησκευτική ελευθερία και τις επιμέρους εκδηλώσεις της στο άρθρο 9, ενώ με το άρθρο 2 του ΠΠΠ το κράτος οφείλει να σέβεται το δικαίωμα των γονέων να εξασφαλίζουν τη μόρφωση και την εκπαίδευση των παιδιών τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις τους. Μέχρι το 1993 η σχετική νομολογία των οργάνων της ΕΣΔΑ ήταν εξαιρετικά περιορισμένη, απόρροια ίσως της καθολικής αναγνώρισης της θρησκευτικής ελευθερίας στα δυτικά κράτη μέλη του Συμβουλίου. Η αρχή έγινε με την υπόθεση *Κοκκινάκης κατά Ελλάδος* (1993) για να φτάσουμε μέχρι την πιο πρόσφατη *S.A.S. κατά Γαλλίας* (2014). Καθ' όλο το διάστημα των είκοσι ετών, το Δικαστήριο απασχόλησαν οι σύγχρονες προκλήσεις των θρησκευτικά ποικιλόμορφων κοινωνιών, ιδίως ο συγκερασμός της προβολής της θρησκευτικής ετερότητας με τη διαφύλαξη της κοινωνικής συνοχής και τον σεβασμό των αξιών και των αντιλήψεων που επικρατούν σε μία κοινωνία.

Είναι προφανής ο σύνδεσμος της θρησκευτικής ελευθερίας τόσο με τη βαθύτερη υπόσταση του ανθρώπου όσο και με την ιστορική πορεία και τις παραδόσεις των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης. Στη βάση αυτή, το ΕΔΔΑ καλείται να αναδείξει τις κοινές πανευρωπαϊκές αξίες διαμορφώνοντας ένα δεσμευτικό ελάχιστο επίπεδο προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας με σεβασμό στη διαφορετικότητα. Καλείται όμως και να σεβαστεί τις εθνικές ιδιαιτερότητες, την ξεχωριστή δηλαδή φυσιογνωμία των κρατών, αναγνωρίζοντας τους ένα περιθώριο εκτίμησης, προκειμένου να αποφανθούν για την ύπαρξη και την έκταση της ανάγκης ενός περιορισμού στην άσκηση της ελευθερίας. Η επίτευξη της ισορροπίας αυτής αποδεικνύεται συν τω χρόνω αρκετά δυσχερής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Αγγέλου, Γ. (2013), «Μεταξύ κυριαρχίας και αρμοδιότητας. Τα θρησκευτικά σύμβολα στο δικαστήριο», *Εφημ.ΔΔ* **4** σελ.478επ.

Αλιπραντης, Ν. (2010), *Η θρησκευτική εκπαίδευση και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (και νύξεις για τα καθ'ημάς)*, στον Τιμητικό Τόμο Μιχάλη Σταθόπουλου, Αθήνα – Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας, σελ. 43 επ.

Ανδρουτσόπουλος, Γ. (2010), *Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου*, Αθήνα – Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Βενιζέλος, Ευ. (2000), *Οι Σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας: Ως σχέσεις συνταγματικά ρυθμιζόμενες*, Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Παρατηρητής.

Γαβρά, Μ. (2013), «Θρησκευτική ελευθερία και σχέσεις κράτους-εκκλησίας ιδίως στο σχολικό περιβάλλον στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων» Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία. Πάντειο Πανεπιστήμιο

Δαγτόγλου, Π. (2012), *Ατομικά Δικαιώματα*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα.

Δεληγιάννη-Δημητράκου, Χ.: Η περιβολή της ισλαμικής μαντίλας στο δημόσιο σχολείο: μια δικαιολογική προσέγγιση. Θεωρία και πράξη διοικητικού δικαίου, 7 σελ. 798 επ (2009)

Θάνου, Στ. (2009), «Το σύμβολο και ο ερμηνευτής του», *Εφημ.ΔΔ* **6** σελ.791επ.

Θάνου, Στ. (2010), «Η κόλαση του δημόσιου χώρου και οι καλές προθέσεις», *Εφημ.ΔΔ*, **1** σελ.49 επ.

Θάνου, Στ. (2010), «Μια νέα δημόσια τάξη;», *Εφημ.ΔΔ*, **5** σελ. 658 επ.

Θάνου, Στ. (2010), «Περί όρκου ο λόγος και πάλι», *Εφημ.ΔΔ*, **3** σελ.308 επ.

Θάνου, Στ. (2011), «Ο ουδέτερος πρώτος τον λίθο βαλέτω», *Εφημ.ΔΔ*, **2** σελ.214 επ.

Καλαμπάκου, Ε. (2010), «Η θρησκευτική ουδετερότητα ως εγγύηση του πλουραλισμού στη δημόσια εκπαίδευση», *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, **48** σελ. 1139 επ.

Καλαμπάκου, Ε. (2011), «Τα σύμβολα στη νομολογία του ΕΔΔΑ», *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, **49** σελ. 231 επ.

- Καλογήρου, Σ. (2006), «Η χρήση θρησκευτικών συμβόλων στα γαλλικά σχολεία», *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, **29** σελ. 77 επ.
- Καποτάς, Π. (2006), «θρησκευτική ελευθερία», *Εφημ.ΔΔ 1* σελ.68 επ.
- Καραβοκύρης, Γ. (2006), «Η laïcité σε κρίση», *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, **29** σελ. 159 επ.
- Καραβοκύρης, Γ.: Το πρόσωπο και ο νόμος. Η απαγόρευση της απόκρυψης του προσώπου στον δημόσιο χώρο, καταχωρημένο στις 12.7.2011, διαθέσιμο σε <http://www.constitutionalism.gr/site/2114-to-proswpo-kai-o-nomos-h-apagoreysi-tis-apokrycis/>
- Κονιδάρης, Ι. (2011), *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα.
- Κρίππας, Γ. (2011), «Υπόθεση Lautsi και άλλοι κατά Ιταλίας», *Νομικό Βήμα*, **59** σελ.1037 επ.
- Κτιστάκης, Γ. (2004), *Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Αθήνα – Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Κυριαζόπουλος, Κ., (1999), *Οι περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων*, Θεσσαλονίκη: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Μαγγανάς, Α., Χρυσανθάκης, Χ., Βανδώρος, Δ. και Καρατζά, Λ. (2011), *Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, νομολογία και ερμηνευτικά σχόλια*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Μαντζούφας, Π.: Θρησκεία και εκπαίδευση: Το ιστορικό και συνταγματικό πλαίσιο της θρησκευτικής εκπαίδευσης, καταχωρημένο στις 6.5.2011, διαθέσιμο σε <http://www.constitutionalism.gr>
- Μαρίνος, Α. (2004), *Τα βασικά της θρησκευτικής ελευθερίας*, Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλα.
- Μαρίνος, Α. (1972), *Η θρησκευτική ελευθερία*, διδακτορική διατριβή υποβληθείσα στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών
- Μαυριάς, Κ. (2004), *Συνταγματικό δίκαιο*, Αθήνα – Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας
- Νικολόπουλος, Π. (2006), *Χωρισμός κράτους-εκκλησίας: νομικοί προβληματισμοί και προτάσεις*, Αθήνα – Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας .
- Παπαγεωργίου, Κ. (2013), *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, Θεσσαλονίκη: Μπαρμπουνάκη
- Παπαδοπούλου, Λ. (2000), «Περί του θρησκεύματος των ταυτοτήτων», *Το Σύνταγμα*, **4** σελ. 675επ

- Robbers, G. (2007), *Κράτη και Θρησκείματα στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Αθήνα : Σάκκουλας
- Σαρμάς, Ι. (1998), *Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και της Επιτροπής*, Αθήνα – Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Σισιλιάνος, Λ. (2013), *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Στάγκος, Π. (2004), *Η δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην κοινοτική έννομη τάξη*, Αθήνα – Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας. Σωτηρέλης, Γ., (1998) *Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση – Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία*, Αθήνα – Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Τράντα, Α.: *Η ισλαμική μαντίλα. Δικαιώματα του Ανθρώπου*, 30 σελ. 563επ. (2006)
- Τσεβρένης, Β. (2006), “Προσβολή δικαιώματος θρησκευτικής ελευθερίας”, *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, **30** σελ. 581επ
- Τσιλιώτης, Χ. (2009), “Το θεμελιώδες δικαίωμα στην διαφορετικότητα με έμφαση στην θρησκευτική ετερότητα”, *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, **42** σελ. 333επ.
- Φουντεδάκη, Π. (2000), “Σχέσεις κράτους και εκκλησίας στον ευρωπαϊκό χώρο”, *Το Σύνταγμα*, **4-5** σελ. 647επ.
- Χαραλαμπίκης, Α. (2004), “Η ελευθερία θρησκευτικής συνειδήσεως κατά την ΕΣΔΑ, το Σύνταγμα και τους νόμους” *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, **21** σελ. 23 επ.
- Χειρδάρης, Β. (2011), “Η ουδετερότητα αποτελεί υποχρέωση του κράτους σε σχέση με τα θρησκευτικά ζητήματα στην εκπαίδευση” *Νομικό Βήμα*, **59** σελ.1045 επ.
- Χλέπας, Ν.-Κ. και Δημητρόπουλος, Π. (1997), *Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης*, Αθήνα – Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας
- Χριστόπουλος, Δ. (1999), *Νομικά Ζητήματα Θρησκευτικής Ετερότητας στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική και ΚΕΜΟ
- Χρυσόγονος, Κ. (2006), *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, Αθήνα – Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας
- Χρυσόγονος, Κ. (2000), *Θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία, στο Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα
- Χρυσόγονος, Κ. (2001), *Η ενσωμάτωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Αθήνα – Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Evans, C. (2001), *Freedom of religion under the European Convention on Human Rights*, Oxford University Press

Evans M. (1997), *Religious liberty and international law in Europe*, Cambridge University Press

Evans, C., και Thomas, C. (2006), «Church-state relations in the European Court of human Rights» Δημοσιευμένο στο: <http://www.law2.byu.edu/lawreview/archives/2006/3/4EVANS-THOMAS.FIN.pdf>

Evans M. (2008), *Manual on the wearing of religious symbols in public areas*, Council of Europe Publishing, Boston: Martinus Nijhoff Publishers

Kouroutakis, A. (2014), «A Comment on the European Court of Human Right's Judgment in S.A.S. v. France», Διαθέσιμο στο:

<http://www.icconnectblog.com/2014/07/a-comment-on-sas-v-france/>

Mancini, S. (2010), "The Crucifix Rage: Supranational Constitutionalism Bumps Against the Counter-Majoritarian Difficulty". *European Constitutional Law Review* 6

Saïla Oald Chaib and Lourdes Peroni: *S.A.S. v. France: Missed Opportunity to Do full justice to Women Wearing a Face Veil*. δημοσιευμένο στις 3.7.2014, διαθέσιμο στο <http://strasbourgobservers.com/2014/07/03/s-a-s-v-france-missed-opportunity-to-do-full-justice-to-women-wearing-a-face-veil/>

Tulkens, F. (2011), «The European Convention on Human Rights and Church-State Relations: Pluralism vs. Pluralism» διαθέσιμο σε <http://www.cardozolawreview.com/content/30-6/TULKENS.30-6.pdf>

Tourkochoriti, I. (2014), «The burqa ban before the European Court of human Rights: A comment on S.A.S. v. France», Διαθέσιμο στο: <http://www.icconnectblog.com/2014/07/the-burka-ban-before-the-european-court-of-human-rights-a-comment-on-s-a-s-v-france/>

Uitz, R. (2007), *Freedom of religion in European constitutional and international case law*, Council of Europe Publishing.

Weiler, J. (2010), «Lautsi: Crucifix in the Classroom Redux», *European Journal of International Law*, 21 pp 1 επ.

Zucca, L. (2010), "Crucifix in the Classroom: The Best Solution to the Lautsi Case". *International Journal of Constitutional Law*

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΟΙ ΤΟΠΟΙ

<http://www.constitutionalism.gr>

<http://www.dsanet.gr>

<http://europa.eu>

<http://www.echr.coe.int>

<http://www.iconnectblog.com/>

<http://icon.oxfordjournals.org>

<http://www.prevedourou.gr/>

<http://strasbourgobservers.com>

<http://www.eclj.org>

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ (άρ. 13)

Σημαίνει: α) ανεξιθρησκία και β)

θρησκευτική ισότητα

ΑΝΕΞΙΘΡΗΣΚΙΑ = ελευθερία

θρησκευτικής συνείδησης (άρ. 13§ 1α)

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΙΣΟΤΗΤΑ = αναγνώριση

δικαιωμάτων ανεξάρτητα από

θρησκευτικές πεποιθήσεις (13§ 1β)

ΠΡΟΣΗΛΥΤΙΣΜΟΣ = διάδοση ιδεών, αληθινής

πρόσφορα μέσα. Απαγορεύεται στο άρ. 13§ 2.